

ЮРІЙ А. ВУДКА

МОСКОВЩИНА

(МЕМУАРНИЙ ЕСЕЙ)

Переклад на українську мову: *Вячеслав Давиденко*
Мистецьке оформлення: *Ростислав Глужко*

diasporiana.org.ua

Українська Видавнича Спілка
Лондон 1978

YURIY A. VUDKA
MUSCOVY
MEMOIRISTIC ESSAY

Translated into Ukrainian by *Vyacheslav Davydenko*
Cover designed by *Rostyslav Hluwko*

Published by
UKRAINIAN PUBLISHERS LIMITED
200 Liverpool Rd., London, N1 1LF

Copyright © 1978 by the Author
and the Ukrainian translation also by the Publishers

All rights reserved by the Author. The book, or portions thereof, may
not be reproduced by any means without permission of the Author.

ВІД ВИДАВНИЦТВА

Мемуарна література про російські концтабори й систему, що їх породила, збагатилася ще одним твором. До рук читачів даємо книгу, в якій автор, на ґрунті власних переживань, тонких спостережень і глибинного осмислення подій, розкриває широку картину не лише сьогодішнього становища в імперії у різних ділянках життя, але проводить глибоку аналізу історичного явища, що його окреслює одним словом — Московщина. Звиродіння большевицької системи володіння, з усіма її жахіттями й мільйонними людськими жертвами, не впливає лише із практичного примінення неприродних суспільно-економічних теорій Маркса, але передусім вона корениться в духовості московського народу, який, не знайшовши власного сильного природного ґрунту для нормального життя й розвитку, пішов на підбій сусідніх народів, а тепер є загрозою для цілого світу.

Тому спомини Юрія Вудки не є хронологічною реєстрацією пережитих ним днів ув'язнення. Описувані ним картини в'язничного чи концтабірного життя, окремих людей по обидвох боках барикади — це лиш по-мистецькому вирізьблені різнокольорові плиточки, потрібні для мозаїчного образу творива, що йому на ім'я московська імперія. Збагнути її суть, розпізнати сили, на котрих вона держиться, а теж її слабості — є провідною ідеєю твору. Рівнобіжно з тим автор розглядає й аналізує протиставні до імперії сили, особливо духовість, культуру й політично-державницькі стремління поневолених народів.

Поруч із описами морального падіння окремих людей у наслідок методично застосовуваних засобів ламання людської волі й гідності, йдуть зворушливі картини незламності людського духу. В найгірших життєвих обставинах, в жа-

хиттях тюремно-концтабірного режиму людина знаходить в собі силу не лише залишитись собою, але й піднятися на вершини духової насаги і протиставитись активно брутальній силі.

Як син єврейського народу, автор багато місця відводить єврейському питанню у його філософсько-релігійному й державно-політичному аспектах. З неменшою увагою, симпатією і зрозумінням трактує автор проблеми українського народу, в гуці якого зростає і формує свої перші погляди на оточуючий світ. Зустрівшись в ув'язненні із кращими представниками українського народу, автор не лише знайшов з ними спільну мову в питаннях буденщини, але вглибився в історію українського народу, його духовість, культуру, державне життя в далекому й недавно минулому, його теперішнє становище і стремління на майбутнє. В окремих розділах книжки всі ці питання знаходять належне місце, особливо початки державности Руси-України, її велич і причини упадку. Московська імперія, яка остаточно поглинула теж Україну, є сьогодні загрозою і для єврейського народу та його держави — Ізраїля. Свідомість цього диктує потребу спільної боротьби єврейського, українського й інших поневолених чи загрозованих народів за повалення імперії і її рабської системи та за відновлення незалежних національних держав.

Автор цієї незвичайної книжки, Юрій Ар'є Вудка, народився 1947 року в Павлограді Дніпропетровської області на Україні. 1965 року вступив до Рязанського радіотехнічного інституту. 1969 року був заарештований і засуджений за сїоністську діяльність на сім років концтабору суворого режиму. По закінченні речення ув'язнення репатріювався до Ізраїлю.

Українська Видавнича Спілка

ПЕРЕДМОВА

... Народившись, я відразу ж заверещав так, що позбігався весь родильний дім. Я не був хворою дитиною, навпаки, радше нагадував монгольського батира. Присутні в своїй більшості дивувалися моїй потворності, неймовірно вузьким і зизооким щілинкам очей. Зате тіло було міцним. На відміну від інших немовлят я майже не спав, а весь час репетував, оглушливо й безпричинно. Закінчував свій крик якимось особливим скиглінням.

Довго потому, в хлопчачому віці, мав я ненормально великий пуп, що його тоді накричав. Що було в цьому крикові — знак чи передчуття?

* * *

Про концтабори Брежнева знають мало-що. Мене вразили наївні питання і неприховане здивовання тих, хто, здавалося б, мусів знати усі таємниці справи. Колишні в'язні про щось розповідають, але ці мозаїчні плиточки ще не зложені в єдиний образ. Крім того, очевидцеві має «щастити», щоб ухопити всі тонкощі сучасного жахіття, які й не снилися примітивним сталінським громилам.

Висловлюючись пишномовним марксистським стилем, концтабір — це сконцентрований вияв країни, що його породила. Без цього годі зрозуміти, яка сила втиснула танкові орди в серце Європи. А проти незрозумілого противника немає антитоду.

Пригадую цікаву розмову у вагоні-ресторані з підхмеленим майором советської армії. Майор розпустив язика і повідав випадковому співрозмовникові про пляни советського командування відносно Європи, що їх викладали на полігзаняттях

для вищих офіцерів. Пляни ці нескладні. Скандінавія буде зайнята протягом двох днів. Фінляндію перейдуть за раховані години в похідних, а не в бойових порядках, бо ніякої протидії не передбачається.

На восьмий день танки із червоними зірками вийдуть на атлантийське узбережжя Еспанії, залишаючи позаду ще не розчавлені вогнища спротиву.

Випадкова ця розмова, що їй я не надав тоді особливого значення, пізніше допомогла зрозуміти суть советських конц-таборів і самої системи в цілому, скерованої на поступове, поетапне захоплення світу.

Сьогодні, коли московська інтервенція розгортається на величезному просторі від Анголи до Афганістану, а у вільному світі панує інспірований зі Сходу червоний терор — ця тема актуальна, як ніколи.

СЛІДСТВО

1. БЕЗВИХІДНІСТЬ

Я народився в родині »прогресивно настроєного« еврея-варшав'яка, що потрапив в ССРСР у 1939 році. Він засвоїв російську мову і одружився з єврейкою із маленького українського містечка, яка стала мою матір'ю. До війни в містечку ключем було єврейське життя: синагога з прекрасним кантоном, самодіяльний єврейський театр і ін. Переважне єврейське населення: молодь — вогонь. Навіть неєврейське юнацтво часто воліло товаришувати з веселими, життєрадісними єврейськими хлопцями.

Цього світу я не застав. Від нього позалишалися рови, вповнені кістками, та напівзруйнований єврейський цвинтар на околиці. Біля цвинтаря стоїть будиночок, в якому обмивали мерців. Тепер там продають горілку. В містечку залишилося декілька єврейських родин. Катастрофа і реальна загроза її завершення в останніх роках життя Сталіна надломилі народну душу, яка стільки перенесла. Євреї звикли боятися і соромитися свого походження. Нове покоління зростало у щільному антисемітському кільці. Ми знали тільки, що наш народ дуже талановитий, і що його ненавидять повсюди. Більше ми нічого не знали. Батьки ще так-сяк розуміли їдиш, але вживали його тільки тоді, коли хотіли щось приховати від дітей. До стовідсоткової національної атрофії додавалося специфічне виховання. Тоталітарна Росія взагалі країна крайньої підозріливості. Євреїв же, природня річ, підозрівають потрійно. Їхня захисна реакція — суперльобяльність. З дітей всіма силами формують більших католиків, як папа. Робиться це під акомпаньямент маси хворобливих комплексів.

В результаті не тільки діти, але й батьки незрідка стараються записатися на прізвище дружини-росіянки. В моєму містечку, де концентрація євреїв мінімальна, а традиції призабуто й занедбано, я не знаю ні одного випадку немішаного подружжя з-поміж єврейської молоді. Дехто одверто гово-

рить, що хоче одружитися тільки з росіянкою, щоб урятувати дітей від того пекла, через яке самі перейшли. Так московський етноцид доводить до національного самогубства. Багато росіянок одружуються з євреями, не зважаючи на антисемітизм, бо євреї культурніші, не п'яниці, добре заробляють, дбають за родину.

Може й мені приготована була така доля, але мій батько аж занадто старався зробити з мене більшого католика, як сам папа. Внаслідок цього, зіткнувшись з життям, я ніяк не міг примирити защеплену мені брехливу теорію з мерзеною практикою тоталітаризму. Одначе, в той час панівна ідеологія з раннього віку брала в полон цілковито. Ніякої іншої духовної поживи не було. Самвидав щойно зароджувався і майже не просякав на провінцію. Доводилося «винаходити вельосипед» самотужки. І я винаходив. Кінець-кінцем збагнув, що в червоній Росії під прикриттям розгнужданої демагогії зформувався найбільш експлуаторський, найбільш клясовий устрій на землі; що ніде в світі правляча еліта не має такої концентрації багатства і влади; що народ позбавлений абсолютно всіх прав, і навіть людське слово є монополією озвірілої і заскорузлої кляси партапаратників, цієї касты всемогутніх і непогрішних жерців. Я зрозумів, що термін «імперіялістичні монополії» — абсурдний, бо «монополія» за самою своєю етимологією має бути уживана в однині. Справжня, всеосяжна і закінчена монополія — це московське Політбюро. «Соціалізм» — це кляса рабів у концтаборах, кляса державних кріпаків у колгоспах, безправних пролетарів по містах, інтелігенції з колодкою на устах, і над усім цим — репресивний апарат та партапаратники, тобто пайовики імперіялістичної супермонополії. Одночасно з ідеологічною емансипацією йшло національне визрівання. Цьому блискучо сприяла Шестиденна війна, що спричинила виплеск самосвідомости конаючого народу. Живі сили єврейської молоді чимраз виразніше відчували Ізраїль як свою єдину Батьківщину. Але як до неї дістатися? У той час виїзд був майже неможливий. І видавалось природним, що спершу треба допоминатися зміни життєвого порядку речей в Росії, щоб мати змогу виїхати з неї. Тепер тяжко уявити собі ту страшну ситуацію, коли ми, ро-

зірвавши ланцюги офіційних догм, оточені ненавистю і безвихідністю, цілими ночами сперечалися про те, чи можна вирватися з Советського Союзу на аеростаті, а в перервах із сльозами на очах слухали єврейські пісні і останні новини з Ізраїлю. Ізраїль був для нас раєм небесним, мрією джерельної чистоти, святиною святинь. Тепер, коли Ізраїль став побутом, і не завжди приемним, ми з усмішкою пригадуємо ті далекі часи.

Ми, група студентів, обмінювалися своїми думками, здобували крихти Самвидаву, записували, друкували на машинці і розмножували фотоспособом свої знахідки. Звичайно, за зачиненими дверима, потайки, ручним способом, в яких десятиках примірників.

Цього було досить, щоб нас визнали за «особливо небезпечних державних злочинців» і на довгі роки кинули в концентраційні тартарари¹.

2. ВОДИ СТИКСА

Влітку 1969 року, здавалося, з'явилася невелика віддушина², шанс на вихід. Декого вже відпустили з Риги, з інших міст. Ми з дружиною вирішили, що переїдемо з Рязані, де вчилися, до її батьків у Чернівці. Там ми мали негайно оформити шлюб у советському ЗАГС-і³ і подати документи в ОВІР⁴ на виклик від її родичів. Дружина поїхала до Чернівців раніше, а я залишився оформлювати документи, бо в Росії при паспортній системі переселення до іншого міста — справа непростя.

30 липня мій паспорт був уже виписаний, в кишені лежав квиток на найближчий потяг, і я з легким серцем запакував свої старенькі валізки.

Гуртожитку мені не дали. Доводилося винаймати «кутки»

1) Тартарари — пекло.

2) Віддушина — отвір для продуву свіжого повітря.

3) ЗАГС — Запис Актів Громадського Стану.

4) ОВІР — Відділ віз і реєстрації (для виїзду за кордон).

в приватних домах, у неймовірній тісноті і скупченості. Коштує такий »куток« чимало для студентського бюджету. Моя остання »квартира« була на зеленій вулиці недалеко інституту. Її господиня, моторна червонощока бабка в старомодних круглих окулярах, уміла добувати гроші. Втім, ми з нею жили в злагоді. Бабчин чоловік, літній однорукий п'яниця з русими вусами, напідпитку ганявся за бабкою з сокирою, вимагаючи грошей на похмілля. Його сині очіці наливалися кров'ю. Бабка з вереском вибігала на вулицю або ховалася в нашому »куточку«. У нас він також жебрачив »тролячки«, але вже без сокири.

У бабки була дев'ятдесятирічна матуся, прикована до ліжка, в старечому маразмі. Бабка жорстоко била її, пронизливо репетуючи: »Все не подихаш і не подихаш!« Коли ж матуся виконала її бажання, бабка влаштувала їй пишний похорон з відспівуванням, поминками тощо. Бабка була богомільна, у неї висіли ікони, був старовинний молитовник. До неї вчашали однолітки, сестри по вірі. У нас вона інколи глибокодумно питала, хто наш Бог, чи не Пилат? На наші вияснення поважно кивала головою з гладко зачесаним на проділ посивілим волоссям під косинкою, але нічого не розуміла. На слідстві вона не дала проти нас ніяких обтяжуючих зізнань.

Ми з братом спали на одному ліжку, але бабці видалося цього замало, і вона поставила в нашій комірчині »розкладушку« ще для одного мешканця. Це був також студент, син російського полковника з України. Пив він непробудно із своїми товаришами, такими ж хуліганями-п'яницями. Пропивав за кілька день всю стипендію і батьківську допомогу, а потім побирався у нас на чорний хліб. До того ж він і його друзі унадилися водити до нашої кімнати повій, бо на вулиці було холодно. З огляду на ті безнастанні оргії страшно було вертатися додому.

— Я вже два місяці не був у лазні, — задумано говорив один із їхніх »горілчаних братів«.

— Подумаеш! А я взагалі забув, що це таке лазня, — похвалився другий.

Сморід від нашого сусіда був нестерпний. Побачивши його

ногу, що гнила »на корені«, ми за малим не втрачали свідомости. Це не заважало йому вбиратися в сніжнобілу сорочку, густо сприскуючи її одекольною. Коли він, нарешті, вилетів з інституту і заgrimів в армію, наостанку заливши всю нашу постіль вином, ми з полегшею зідхнули і запропонували бабці підвищене комірне з умовою не пускати до нас третього. Наш сусід не був виїнятком. В інституті, наприклад, стіни виходку були, крім мату, оздоблені мазками калу: багато студентів замість паперу користувалися власними пальцями. Отже, можна зрозуміти, з яким почуттям я, сидячи на запакованій валізці, прощався із своїм »затишком«, востанне оглядаючи вкриті облізлюю зеленою фарбою дерев'яні стіни і стелю.

Хтось застукав у двері.

— Ми з КГБ, — відрекомендувалися вгодовані чоловіки в капелюхах. — Ось ордер на обшук.

Мене чомусь охопив абсолютний спокій, спокій мерця.

Поки вони забирали машинописні статті Жаботинського, якийсь роман Булгакова і ще щось, я непомітно знищив папірця з адресами і телефонами. Советські книжки на їдиш, з яких я старався навчитися мови, і навіть »Елеф мілім«⁵ (частина I) вони не забрали, тільки полистували. Потім чекістська »волга« поvezла мене до похмурого будинку КГБ.

Полковник Маркелов з темним пуцулуватим обличчям сидів у просторому кабінеті. Він, хазяїн цього »офісу«, старався справити на мене грізне враження. Зажадав, щоб я розповів усе про себе, зокрема про мої зв'язки з »сіоністським інтернаціоналом« (так він висловився). Я відповів, що не зобов'язаний з ним розмовляти. »Невже ви не розумієте, де ви знаходитесь?« — значуще запитав Маркелов, пильно дивлячись на мене. Я відповів, що в цивілізованому світі такі органи займаються ловлею шпигунів, і тільки. »А ви не шпигун?« — насторожено промовив полковник, похилившись уперед всім тілом.

Я невесело усміхнувся: »Покищо ні«. — »Ну що ж, вам прийдеться переконатися, що ми займаємося не тільки цими ділами« — і Маркелов кивнув до підлеглих.

Мене повели до другого кабінету, меншого. Там сидів на-

5) Елеф мілім — підручник гебрійської мови.

чальник слідчого відділу майор Сконніков. (Всі вони були в цивільному). Сконніков був схожий на Кошея, цинічний, з поглядом змія-полоза. Він почав урозкидь викладати мені всякі дані про нашу діяльність, намагаючись створити враження, начебто їм усе вже відоме. Мені стало ясно, що знають вони немало, але багато в де чому він плутається і збивається. Відповідно до устійненої поміж нами договороності я відмовився »допомагати« майорові. Він сунув мені аркуш паперу і зажадав, щоб я написав на ньому список усіх своїх знайомих.

»Ні!« — твердо відповів я.

Сконніков поклав переді мною ордер на арешт і заходився заповнювати протокол. — »Чому відмовляєтеся давати зізнання!?« — закричав він, б'ючи кулаком по столі. — »Відмовляюсь пояснювати причину«. — »Та ми вас у божевільню запроторимо! На експертизу...« — додав він, зловісно усміхнувшись.

Це не допомогло, і та ж таки »волга« повезла мене до старої тюрми, збудованої в катерининському стилі.

Мене уштовхнули в бокс і зачинили двері. Це було вузьке подовгасте приміщення із лавкою, »парашею« і лямпочкою. Ніде було повернутися. У дверях засклеене вічко, зовнішня покривка якого час від часу обертається. Приемного мало. Стіни заляпані цементом. Обшук і допит тривали півдня. Я був дуже голодний, втомлений, ломило спину. Думав, що це вже і є моя камера. Сів на край лавки, ліг на неї спиною, схрестивши руки на грудях і впираючись ногами в підлогу, бо для них місця не залишалось. Минуло багато часу.

Заскреготав ключ. Я розплющив очі і підвівся. Вивели, роздягнули, старанно »ошмонали«, склали протокол, наказали одягнутися і повели до лазні. Лазня стояла біля високого паркану, що відгороджував тюремне подвір'я. Все було облутане колючим дротом і сигналізацією. Вишка⁶, зорана смуга землі.

В лазні обстригли догола. Тільки коли волосся падало мені на коліна, я як слід усвідомив, що попереднє життя скінчилось.

6) Вишка (рос.) — вартівнича вежа.

Тюремні сходи, коридори, наглядачі із скрегітливими і брязкаючими ключами.

Камера, огидні обличчя кримінальників. Хтось пропонує мені гливкий хліб. Є ліжко з брудним ліжником і коцом. Можна відпочити.

3. НА ТОМУ СВІТІ

Слідча машина розкручувалася повільно і невблаганно. У «них» було вже багато зізнань, тривали арешти. Двоє говорили й підписували все, що знали. Слідство велося і в самій камері, хоч я через свою недосвідченість лише невиразно про це догадувався.

Велося слідство над думкою, над «діянням» (тобто викладом думки), над інтимним життям. Перше необхідне було для того, щоб в'янути ступінь «соціальної небезпеки», друге — виявляє рівень «провини», третє — порпання в брудній білизні, щоб знайти щось «компромітуюче».

Одночасно шукали зачіпки, щоб доживотно ув'язнити в божевільні.

У советських тюрмах норма житлової площі — два з половиною квадратних метри на особу (як на кладовищі), але й цього не завжди додержуються. Харчі препаскудні, попервах їсти їх неможливо. Хиткі скрипучі ліжка стоять одне над одним. Вікно загороджене зсередини ґратами, а іззовні — густими залізними жалюзі, так що побачити з нього неможливо нічого, крім вузької смужки неба. Цілий день горить жарівка. На ніч її вилучують, але засвічують другу, слабшу. Гумористи називають ці підсліпуваті світильники «лямпочкою Ілліча». На прогулянку виводять раз на день, на годину. Дворики для прогулянок являють собою суцільний ряд мурованих коробок з ґратами замість даху. Посередині дворика — лавка. Дворик замикають на ключ; у залізних дверях — вічко; його площа часто ще менша як в камері. Зате в нього проходить повітря і сонце, а по дорозі можна непомітно до-

торкнутися до трави або побачити дерева за парканом. Самий дворик заасфальтований, в ньому нема ані травинки.

В советській тюрмі людина з-правила позбавлена самотності. Одиначне ув'язнення — теж тортури, але й постійна скупченість, тим більше з розбещеними кримінальниками, пригноблює психіку. Крім того, кожної хвилини може відхилитися вічко, і недріманне око втупиться в тебе крізь скло. Часто в камері два вічка: одне в дверях, друге в кутку, де стоїть «параша», майже на рівні паху. Стая в'язнів і наглядачів під увагу не береться: жінка може чергувати біля мужеських камер і виходків, а чоловік — біля жіночих. Виводячи людей вранці і ввечері до виходку для опорожнення параші і шлунків, наглядач зобов'язаний спостерігати у вічко, чим вони там займаються. Антисанітарія неймовірна. Помитися можна тільки у брудному виходку і тут же треба нести до камери випорожнену смердючу парашу. Наглядач виводить до виходку не тоді, коли у в'язня виникає потреба опорожнитися, а всіх гуртом, і коли йому заманеться. Опорожнити шлунок в парашу — останнє діло, бо повітря в камері і без того огидливе. Параша з-правила використовується лише на сечу. Вона й устаткована тільки на це. Треба бути акробатом, щоб зужити її понад це призначення. А паскудні харчі спричиняють бігунку. В'язні б'ють кулаками й ногами у двері, вимагають лікаря, бо наглядач виводити до виходку в непризначений час відмовляється. Лікар звичайно не з'являється, а в'язня карають за «бешкет». Виникає конфлікт поміж в'язнем, який не може втриматися, і його сусідами, які не хочуть цілий день дихати нестерпним смородом. Кожну фізіологічну потребу людини штучно перетворюють на засіб знущання з неї.

Ще один рід тортурів — радіо. В камері немає вимикача, і радіо реве від «підйому» до «одбою»⁷. Кримінальникам це навіть подобається: допомагає забути, вибиває з голови болісні думки. Але для інтелекта таке цілоденне нагнічування ідіотизму — нестерпне. Плюс кримінальне оточення, що незрідка співпрацює з начальством... Чекістам можна в таких умовах тиснути на в'язнів: »Швидше, швидше, закінчуйте

7) Від «підйому» до «одбою» — від раннього вставання до лягання спати.

слідство, їдьте до табору! Однаково ми про все дізнаємося або вже знаємо! Підемо вам назустріч, дамо мізерний реченець, випустимо, амнестуємо — тільки говоріть, говоріть якнайбільше і якнайшвидше — для вашої ж користі! Невже вам ще не набридла ця тюрма? Все одно, адже такий і такий усе розповідає — ось їхні протоколи, полюбуйтеся — і тому ми їх взагалі не арештували! Говоріть — і ми всіх вас випустимо. Адже це тільки профілактика⁸ — щоб ви не займалися дурницями. Самі ж будете потім нам дякувати. Подумайте про свою матір, дитину, кохану! Ви, ви самі робите їх нещасними! Ви свою хвору матір доведете до могили! Говоріть, швидше говоріть і йдіть до неї!» — А довкола тільки присліпуватий півморок, мертві стіни, цемент і залізо, гіркий хліб у сусідстві із смердючою парашею, година за годиною, місяць за місяцем...

А десь сліпуче літнє сонце заливає пляжі, кружляють розкішні листочки осени, мерехтять у місячному сяйві засніжені простори, проростають весняні трави. Здається, власти на траву, вдихнути її запах — найбільше щастя на землі. Кримінальники, що «допомагають» слідству, теж тиснуть по своєму: одні, користуючись цілковитою необізнаністю слухача, переконують, що тільки від нього одного залежить «гуманний» підхід і до нього самого, і до всіх інших; другі — погрожують, шантажують, інколи б'ють «зрадника», що посягнув на святість імперії.

У кримінальній тюрмі відкривається моторошний, ірреальний світ, доти прихований від очей, як пекло. З'ясовується, що вся країна вкрита густою сіткою концтаборів — на північ і схід чимраз густіше й страшніше... Раптом пізнаєш, що чи не в кожній родині хтось сидить або сидів. Усвідомлюєш, в яку чорну безодню впала моральність народу. Зворотний бік медалі — люті, драконівські «закони».

Так, «закони»... В червоній Росії людські слова набули зворотного значення.

⁸) Профілактика — вживання запобіжних заходів.

4. МОРАЛЬНЕ ПАДІННЯ

Інколи «мент»⁹ нещільно прикривав вічко, і тоді я припадав до скельця, бо побіч у коридорі було вікно, не заглушене важким залізним щитом. У свою щілинку я бачив з висоти другого поверху схили залізничних насипів за парканом, іноді — дахи вагонів вантажного потягу, що проїздив поміж ними. Вітерець ворушив густу темнозелену корону кучерявого дерева, і гілки потягувалися, виніжувалися в його обіймах, роїлися, як мурашки. Боже, як поривало мене туди! Хіба може людина в нормальних умовах переживати таке загострено-болісне почуття?

Мені здається, щось подібне відбувається в Росії і з життям духу.

Тут, у цивілізованому світі, де духовної поживи на кожний смак є подостатку, бери — не хочу, люди навряд чи зрозуміють те загострене сприймання, те хворобливе поривання, той блиск в очах і той алькогольний запій, з яким там, як наркомани, кидаються на кожну краплину живлющої вологи... Чи не в цьому секрет величезної енергії, яку вивергає задавлена режимами Росія? Чи не є червона лява наслідком спотвореного, але нестримного виверження задавленого духу? Які ще світові гурагани виплодить ця запресована країна?

І так само з-під преса офіційно-безстатевого святенництва проривається сексуальна енергія потворної сили і розбещености.

Може, ці два явища якось взаємопов'язані. В кожному разі, за неповний рік перебування серед кримінальників мені довелося чути (інколи не тільки чути) про такі статеві збочення, що невинно-розбещений Захід і не додумався б до них.

В тюрмі раптово потрапляєш в дику, нестерпну атмосферу, де всі розмови, а інколи й дії крутяться навколо сексуальних збочень, які стали нормальним побутом.

Звичайна річ: група підлітків згвалтувала шестидесятирічну жінку.

⁹ Мент — вартовий, конвоїр, міліціонер.

Або навпаки: дід зґвалтував власну шестирічну внуку і, пояснюючи свій вчинок, заявив: »Як це так, все життя прожити — і шестирічної не спробувати?«

У таборах для кримінальників замість жінок використовують навіть різних звірят.

Про те, як кримінальники використовують один одного, не варто й говорити: це занадто банально.

Розповідають, що коли у »виправну« колонію для малолітніх прибуває новачок, на нього вже чекають біля входу вісімнадцятирічні »лоби«, що прагнуть по-всякому використати його тіло. Їх звуть »законниками«, бо вони на додачу до жорстоких советських законів придумують масу своїх, не менше скрупульозно-безглузких, і люто б'ють не тільки непослушних, але й просто неосвідомлених. Адміністрація їх підтримує, бож вони наводять »порядок« у зоні, тероризують її невгамовних мешканців. »Законники« вважаються офіційним »активом« зони.

І ось у такій країні людей садовлять у »роздільностатеві« табори за »зґвалтування« власної дружини (дружині вистачить заявити), за нормальне парубання з власною дружиною в неклясичній позі (на донос святенницької тещі), за співжиття з жінкою, навіть повією, якій за кілька днів сповниться вісімнадцять років (адже ще не сповнилось, значить — розтління малолітньої).

І неповздержливі в'язні, озвірівши від монашого життя, доходять до останніх глибин падіння. В таборах особливого режиму »менти« під час перевірки, іноді загубивши лік і виявивши спарованих, кажуть: »Ах, так вас двое! Ну, значить усе в порядку!«

5. ТИПИ

У кожній камері є »центральна фігура«, яка звичайно потай співпрацює з тюремниками.

У моїй першій камері це був колишній »злочій у законі«, професійний злочинець на прізвище Потапов.

Розташувався я над ним, ярусом вище. Часто мое ліжко стрясалося: там, внизу, мій сусід одверто займався само-вдоволенням.

У нього було темне, витягнене обличчя з виразною печаттю пороку. Глибоко запалі чорні очі повсякчас горіли похмурим вогнем. Він був невтомний в бешкетуванні і у вибиванні чечітки. Любив співати блатні пісеньки, знав їх безліч. Розповідати всілякі історії міг цілими днями, побіжно непомітно випитуючи те, що треба, або нав'язуючи певну концепцію. »Я з такою й такою жінкою виробляв ось так і так. А ти так пробував? Чому!?!« — І він втуплювався в мене із здивованим виглядом. Потім розказував, до яких »штучок« вдаються жінки в таборах, як він їх ненавидить, як хотів би стати жіночим катом, вішати їх на диби, бити, катувати і одночасно заходити з ними в зв'язок.

У Росії, до речі, трапляється такий тип гвалтівника, який, гвалтуючи, ріже жертву ножем, щоб синхронізувати свій оргазм з її агонією. В моїй відсутності Потапов, як казали співкамерники, посеред камери мастурбував в сторону дверей, почувши за ними жіночі голоси. При мені чомусь соромився.

— Як ти думаєш, скільки мені років? — питав Потапов, напружено заглядаючи мені в очі і силувано усміхаючись.

Я розумів, що для нього це дуже важливе питання, і тому відповідав: — Років із сорок (виглядав він на всі п'ятдесят, витасканий, статуйований, порізаний). Він з полегшею вишкірювався, ляпав мене по плечу:

— Молодець, Дубчек, угадав — сорок один! Значить, я зберігся ще!

Кримінальники люблять давати прозвиська. Мене, політичного, поспішили охрестити відомим у той час ім'ям Дубчека.

З легкої руки Потапова всі кримінальники в камері цілими днями змагалися в тому, хто гучніше випустить газу. Одного разу, коли вони думали, що я сплю, молодий, кістлявий, білявий хуліган звернувся до Потапова, свого камерного вчителя в справах мастурбації.

— Що за людина Дубчек! За весь час ні разу не . . .

Його надзвичайно здивувала моя неучасть в їх многозвучно-

му змаганні. Дивувала його і відсутність мату в моїй мові, і багато інших дрібниць, що творять невидиму, але визнавану всіма межу.

Якось у камеру привели «малолітка» — наївного пухкенького підлітка. Це було ЧП¹⁰: «малолітків» мають тримати окремо від дорослих. Але тут було все продумане. Потапов відразу заходився розпитувати хлопчину, умовляти його написати «явку з повинною» (тоді, мовляв, усе простять), діяв так переконливо і наполегливо, що «малоліток», ніби під гіпнозом, списав на папері абсолютно всі свої пригоди. Потапов підбадьорював його, казав, що от би йому такого помічника, вони б разом гори двигали, увесь світ обікрали б; давав адреси, обіцяв зустрітися на волі — скоро — і тоді . . .

— Ти валяй на себе й ті справи, в яких участі не брав, але які у них не розкриті; вони віддячаться, строк менший дадуть, — намовляв провокатор.

Щойно папір потрапив на стіл слідчого, «помилку» викрили і «малолітка» повернули до його однолітків. Але й короткого часу було досить, щоб заглянути в світ дитячої злочинності. Це — звичайні шукачі пригод, дикі, невиховані. Вони мало знають ціну грошам, ганяються більше за гострими відчуттями. Звідси в першу чергу — поголовне хуліганство. Потім — пиятика, розпушта і злодійство. Певно, йому найбільше подобалося завмирання серця, коли він прокрадався на чужий балкон і тягнув щось з-під носа у сплячих господарів. Кожний шерех, кожний непевний рух у темній незнайомій кімнаті може погубити . . . У нього були десятки таких експедицій. Крали й на вокзалі, збували крадене за безцінь, взагалі — працювали «з любови до мистецтва».

Якось уночі залізли до їдальні і, замість шукати грошей, почали бавитися, кидати один на одного тортами.

Я знав це середовище ще зі школи. Мало-котрі підлітки зовсім уникали всього злочинного. В переважній більшості немає виразної межі поміж злочинцем і пустуном. Вони вимагають у перехожих грошей на горілку, жорстоко б'ють тих, що не дають. Старші, молодь, мало чим від них різняться і, замість стримувати, втягають у свої злочинні справи.

10) ЧП — чрезвычайное происшествие (рос.) — надзвичайна подія.

Лише частина злочинів відома міліції, решта — вкрита темрявою, бо закон держави там ніколи не був законом серця, і злочинна поведінка — норма. Крадіжка державного майна взагалі вважається за »повернення свого«, але й за те суворіше карається. Про повагу до людини немає й згадки. Звідки? В цих умовах, коли підліток або юнак потрапляє в тюрму — це справа випадку і тільки. П'ють майже всі. А сп'яну та за компанію чого не зробиш?

Ось що розповідав мені тринадцятилітній однокласник про свої пригоди. (Всі вони залишилися без наслідків для учасників). Деякі старі повії люблять зводити хлопчаків, звичайно — гуртом. Переповнені советські мешкання збуджують у дітей ранній болісний інтерес до інтимного життя дорослих. Безквартирна молодь обертає гуртожитки на гнізда розпусти. Хлопчиська бігають ночами у парки підглядати з-поза кущів. Потім — колективні побойовища поміж різними ворогуючими районами міста. Не обходиться без жертв. Танцювальні майданці з постійними бійками. Звір'яче знуцання з котів і собак. Нарешті дорослий паруб'яга бере його »на діло«. Дівчинка-десятикласниця »не дає«, та ще й знуцається. Вони підстерігають її. З галасливого велелюдного пляжу дівчина запливає на середину ріки. Вони наздоганяють її. В сліпучих сонячних відблисках ніхто до пуття не розгляне, що діється. Гамір стоїть такий, що й власного голосу не почувеш. До того ж проста советська людина не стане нікого рятувати від злочинців: удасть, що не завважила, поспішить зникнути. Паруб'яга тримає дівчину за руки, якщо спротивляється топить її у воді, а хлопчисько, пірнаючи і захлинаючись, розв'язує тасьмочки купальника і стягає його. Нарешті, купальник на березі, подруг з нею немає, дівчина з ріки благає паруб'ягу повернути купальник. Паруб'яга вимагає зустрічної поступки, вона довго не погоджується, але холодна вода кінець-кінцем робить своє. У відповідь на тверду обіцянку паруб'яга повертає купальник і веде дівчину до сусіднього гайка. Хлопчисько-помічник біжить слідом і нагороджується дозволом потишеньку лобуватися видовищем.

— Алеж вона могла обманути, не піти з ним.

— Ти що, заріже! Дівки знаєш як бояться!

Телевізорів у той час було мало. Увесь двір збирався дивитися. Якось трапилось, що разом з кількома хлопчиськами дивилась одна дівчинка. Старший, п'ятнадцятилітній підліток підмовив решту, і всі раптом накинулись на дівчинку і почали її «лапати». Либонь, враження було величезне, і дівчинка дала зрозуміти старшому, що для нього на все згодна. Той розповів іншим, щоб поласувати всім разом. Від захоплення хлопці повалили паркан. Така велика кількість юних жеребчиків була обтяжливою для дівчинки радше фізично, як морально.

Потім вони добули десь кінський збуджувач і перевірили його діяння на цьому ж моему одноклясникові. Доза була така велика, що, не здаючи собі справи з того, що він робить, хлопчина став ловити за ноги жінку з коромислом. Та відбивалася відрами, аж поки друзі-експериментатори не зв'язали його і не напнули на голову відро. І цим разом усе обійшлося. Не знаю, як склалося його даліше життя, але вже тоді він мав пляни вступити до духовної семінарії (величезна стипендія), а потім заробляти на викриванні «попівщини».

6. ЗАНУРЕННЯ В ТРЮМ

Слідом за Сконніковим мною зайнявся майор Проданов із Саратовського КГБ. Це був літній опасистий забрезклий чоловічина з білястими очіцями і грушовидним обличчям.

Головне завдання чекістів — намацати у людини болюче місце, щоб, наступаючи на найчутливішу мозолю, вичавлювати все, що необхідне. У мене заарештували брата, зовсім юного хлопчину, який майже ні в чому не був замішаний. Добитися його звільнення здавалося реальною справою. Проданов твердо обіцяв мені це протягом місяця, якщо я дам тиму зізнання. Звичайно, це було черговою чекістською брехнею. Пізніше я переконався, що чекісти не можуть не брехати навіть тоді, коли брехня нічого їм не може дати, навіть

якщо цілком ясно, що людина знає правду. Не нагромаджувати гори брехні вони просто не можуть.

Проданов, як виявилось, незабаром мусів повернутися до свого Саратова, а там хоч гармати коти. Головне — урвати сьогодні. Я здалека непомітно заглядав у його папери та протоколи, що лежали на столі, намагаючись з виглядом повної щирости повторювати лише те, що вже було їм добре відоме. Навряд чи мої хитрощі не були розгадані. Зате Проданов компенсував себе тим, що в формулюваннях з усіх сил випинав свою рішальну роллю у витягненні з мене зізнань, фабрикуючи козирі для кар'єри. Після його від'їзду і здивування колег з приводу продановських обіцянок, їхні справи зі мною загальмувались. До того ж вони з інших джерел заходилися розкопувати зв'язки з відомими людьми, а я в цих питаннях або мовчав, або говорив, що це до справи не стосується.

Сидів я тоді вже в багті, в маленькій склепінчастій камері з круглим віконцем, до дверей якої треба було вилазити залізною драбиною. Камера була крихітна, але радіорупор, захищений залізом і вправлений у стіну, був дуже великий і нестерпно пронизливий. Розколювалась голова. Луна, що відбивалася від склепіння, обертала камеру на якийсь резонатор. Навіть кримінальники не витримували і разом зі мною залізними гаками від ліжка силкувалися зламати це знаряддя тортур. Ми тріюмфували, коли комусь це пощастило.

У дверях камери була наглухо зачинювана хвірточка-кормушка. Її відкривали, коли давали їжу, коли наказували комунєбудь збиратися з речами або без речей. І тепер тільки відкривана хвірточка та відвідини вранці і ввечері черговим старшиною порушували наш блаженний спокій, омріяну тишу.

Та недовго я насолоджувався. Мій новий слідчий, старший лейтенант Четін (під кінець слідства він уже став капітаном), чорноволосий, білошкірий комі — перм'як з Кіровського КГБ, почав виявляти нервозність. У нього були кумедні вуха з врослими мочками і маленькою, але дуже грубою верхньою частиною. Він дуже смішно реготався, зморщуючи носик, як

рильце, і стаючи навдивовижу схожим на порося. Був він невисокий, грубенький і характером кращий за інших. Але в нього не виходило в кульмінаційному пункті слідства, коли була надія заарканити таких зубрів опозиції, що голова йшла обертотом. На нього безперечно тиснули згори, і Четін сказав значущим тоном, що мені дадуть можливість подумати...

Того ж таки дня за «ушкодження радіо» опер¹¹ запроторив мене в карцер, хоч ніяких офіційних даних про мою «провину» не було. Так я покинув камеру, де сидів з трьома кримінальниками. Один — убивця. Хтось підкрадався вночі до його хліва, і Іван застрелив його з рушниці. Як з'ясувалось, у хліві не було нічого, крім цементу, який і вкрасти нелегко. Іван навіть у тюрмі залишався дуже грубий, з великим черевом. Був він пикатий, круглоголовий, зарослий темною щетиною. Спав, як хом'як, гучно хропів. Прокидаючись, жер сало і вголос міркував про те, який реченець він дістане і як би звідси якнайскоріше вийти на поселення. Брутальний, грубошкірий, але спокійний. Мені не йметься віри, щоб думка про вбивство хоч раз взяла його за серце. Івана непокоїла тільки кара.

Другий був якоюсь місцевою рибкою, видавав шоферські права за хабарі або горілку, дівкам — за постіль. Був він втіленою сірістю: сіра шкіра, сірі очі, сіре волосся, велика, щораз ширша від плечей до живота сіра фігура, сіра душа. Любив спльовувати під ліжку. «Стукав». Розповідав, як він з другом, розпусничачучи, набралися паразитів, що водяться в інтимних місцях.

Третій — засимільований татарин, з яким було приємніше, ніж з іншими. Він попався випадково, по-п'яному, збувся б п'ятнадцятьма добами, але хтось із «ментів» вивів його з рівноваги, і він у кабінеті погрозово взяв у руки стільця. Це був уже зовсім поважний злочин, і його арештували по-справжньому.

Ось із ким я розлучився, щоб ніколи вже їх не зустріти.

11) Опер — скорочено: оперативний уповноважений КГБ.

7. ПОДИХ РАЮ

Перед карцером роздягають догола, відбирають одяг і взуття, залишаючи тільки підштанці і спідню сорочку. Як верхній одяг видають легку бавовняну »робу« не першої свіжости, звичайно майже без гудзиків, з дірками. Шапку теж відбирають. На ноги дають спеціальні карцерні виступці. Виходячи, залишаеш їх для наступника. При цьому ніхто не цікавиться, чи є в тебе »грибок«.

От і карцер — маленька бетонова труна. Стіни заляпані цементовими бризками (»шубою«), враження жахливе; в заглибинах накопичується многолітній вогкий порошок. Приміщення підвальне, віконце маленьке, дуже високо, загороджене густими ґратами; шибки матові. Півтемрява. Двері оббиті залізом, розсвердленим задирками всередину камери, щоб не можна було стукати — пораниш руки.

Над дверима — заґратована наскрізна фрамуга, в ній — слабенька жарівка, що кидає жовтогарячий переплетений тінню ґрат відсвіт на стелю. В стіну вправлений такий крихітний »стільчак«, що на ньому ледве зміститься одна дитяча сідниця. Це — щоб не засиджувалися. Столик трохи більший, холодний, кам'яний, щоб не використовували не за призначенням. Підлога з льодового бетону. Ні лягти, ні сісти. Бруд, ніякого умивальника. Парашу пізнаєш із запаху перше, як примудряєшся розглянути її в щораз густіших донизу вічних сутінках. Затхле повітря, вогкість, холод. Головне — холод. Від нього ніде й нічим не врятуватися. Поза тим — відсутність будь-якого заняття. Абсолютний інформаційний вакуум. Ні книжок, ні співрозмовників. Гарячу рідку юшку дають щодругий день. В »льотні« дні залишається тільки 450 грамів гливого чорного хліба і вода. На ніч дають »вертоліт« — дерев'яний, грубо збитий тапчан, який кладеться прямо на холодну підлогу (внизу холодніше, ноги особливо мерзнуть). О десятій вечора видають, о шостій ранку забирають. Кальорійність жахливої їжі нижча за рівень основного обміну, тобто тої енергії, яку витрачає організм в умовах найбільш комфортельного абсолютного спокою.

Людина примудряється до всього пристосуватися, звикнути, але за першим разом цей катувальний комплекс нестерпний. Перед тюрмою я звик до дуже напруженого і насиченого життєвого ритму. І враз — цілковита порожнеча, нескінченна, болюча.

І особливо гризла думка про те, що це ж тільки початок, що відтепер цей кошмар буде тиснути на мене постійно, аж до смерти. То навіщо зволікати з нею?

На холодній батерії я виявив навпомацки кусник старого сала, що незнати звідки взявся. Він вразив мене незносним навіть тут смородом. Випадковість? Під батерією у невеличкій заглибині в стіні, повній пороху, завалаялась ручка алюмінієвої ложки. Метал — може придатися . . .

Мабуть, мене врятувала надзвичайна подія, найяскравіша і найбільш таємнича в моєму житті. Сталося це, коли я, знесилений безупинним курсуванням з кута в кут кам'яної труни, задрімав біля стола в перекрученій, незручній позі. Не знаю, спав я чи ні. Не знаю, скільки минуло часу (годинника відбирають біля входу до тюрми). Коли підвів голову, матове віконце було забарвлене ультрамариновим кольором вечора. Ще виразніше відтінився заґратований відсвіт жарівки на стелі. Клітинки тіні були трапецієвидні: вузькі внизу і чимраз ширші вгорі. Все залишалось на місці і водночас перетворилося до невпізнання. Карцер став ніби прозорим; цілий світ і мене самого пронизувало сяйво неземної розкоші. Катувальна труна всіма фібрами своїми тремтіла від такого нелюдського щастя, що я, переповнений радістю, кинувся на підлогу з гарячою молитвою, плутаючи російські й єврейські слова. Це була молитва подяки. Я відчував усе надзвичайно виразно. І невимовно чітко усвідомлював, що ніколи в своєму земному житті не зазнавав і напевно не зазнаю нічого схожого на цю чисту, святую, неможливу розкіш. Це було дихання вічності, в якому безслідно розчинялося все лихе, намулене, другорядне. Це був не той внутрішній вогонь, який подібний до жорстокого полум'я в темній печері, а тихий, негасний світильник. Цей стан відходив повільно, поступово, слабшаючи і завмираючи день по дню. Залишав незабутню пам'ять. Простигав неквапливо, як море. Ніколи не забуду, з якою

усмішкою найбільшої радості засинав я на голих дошках. Ні холоду, ні болю, ні зла, ні смерти для мене не існувало. Мені не тільки нічого не було треба, але, навпаки, я не знав, на кого і як вилляти розкіш, що мене переповнювала. Щойно за кілька днів, коли жеврів його слабкий залишок, я згадав про голод. І якою ж смачною видалася мені тоді рідка юшка з »штрапнеллю«! І досі пригадую, як загорялися під час їди мої очі (я не відчував фізично), і як переливалася кожна клітинка мого тіла. Звичну людину не здивуєш, не злякаєш, не захопиш, але вперше — все вражає надзвичайно.

У передостанній день мене вивели з карцеру в чому був і попроварили до кабінету, де сиділи Сконніков і Четін з протоколами. Мабуть, вони сподівалися побачити розчавлену і на все згідну жертву. Замість цього побачили веселого, блідого, наголо обстриженого »зека«¹², який у своїй недоладній роботі якось занадто ризиковно заявив їм, що говорити йому тепер з ними нема про що, що карцер — засіб тиску, і що нічого підписувати не збирається. Вони, звичайно, почали виправдуватися. Як заведено, брехали, що про карцер уперше чують, що від них це, звичайно, ніяк не залежить. Я зухвало посміхався і мовчав, поки мене не вивели.

8. ДЕНЬ У КАМЕРІ

У моїй новій камері було весело. »Командував парадом« русявий невичерпний і невтомний хуліган. Мабуть, з психікою було у нього не все в порядку. Він був камерною »наседкою«¹³. Його лукаві, вузькі сірі очіці раз-у-раз іскрилися на вилицюватому, трохи засмаглому обличчі. Решта публіки була пасивна.

Вранішній дзвінок. У камері засвічується »денна лямпочка«. Дехто прокидається, починає ворухитись. Хуліган, що спить

12) Зек — скорочене — заключенный (рос.), в'язень.

13) »Наседка«, по-рос. квочка, в тюремному жаргоні підкинутий кагебістами до камери донощик.

піді мною, миттю натягає на білизна свій затасканий синій бушлат, з енергійною усмішкою ідіота сує брудні ноги в мої виступці (свої чоботи він розкидав у різні сторони) і біжить до ogrівальної рури, що йде від батареї вниз. В руках у нього алюмінієвий кухоль з відірваною ручкою. Він стукає по рурі умовним стуком, прислонює кухоль денцем до металу і кричить: »Дівки, дівки, доброго ранку!« У відповідь знизу доноситься постукування. Хуліган перевертає кухля обідцем до рури, прикладає вухо до його денця. Ми чуємо характеристичний металічний тембр, ніби говорять зіпсованим телефоном. Але прислонене вухо виразно чує відповідь-привітання. Далі починаються розпитування, як спалось; масні речі про бачені сні та інші нісенітниці. Несподівано беззвучно відкривається »кормушка«. »Мент« значущо вдвляється, як хуліган розлігся на своєму бушлаті і, нічого довкола не зауважуючи, з головою пірнув у розмову зі своєю »коханою« Галкою про те, що б вони робили, якби опинилися разом в одній камері. Нарешті, натішившись, як кіт виглядом зловленої миші, »мент« виразно промовляє повчальним басом:

— І довго ти будеш х єю займатися?

(Міжкамерні розмови заборонені).

Хуліган здригається від несподіванки, миттю обертається, стукає двічі по рурі — »розхід« і біжить до вічка.

— Ну, начальничку, старшій, більше не буду, слово чести, останній раз, любов у мене там, не пиши рапорта, га? — строчить він, як з кулемета.

— Любов, — вдоволено усміхається »мент«. — Може тій любові вісімдесят років, ти звідкіля знаєш?

— А й правда, сука, ковирялка, бреше, мабуть, що їй двадцять сім? Ну, начальничку, я їй покажу! Пусти до виходку, наберу в миску води підлогу помити!

— Помий, помий, ти ж сьогодні черговий, — вишкірився »мент«.

Хуліган вдає, що старанно мие підлогу, а насправді заливає воду в щілини, щоб у »дівок« в камері поверхом нижче почало текти зі стелі. Незабаром знизу доноситься спочатку стукіт по рурі, потім пронизливий мат через вікно. У цей час відкривається »кормушка« і приносять їжу.

Груба Машка, також зечка, в білому халаті розливає в алюмінієві миски по черпаку сизої юшки. Забираючи миску, зеки стараються вщипнути її. З одним із них вона вже давно «крутить любов». При всякій нагоді вони усно або записочками домовляються про своє прийдешнє спільне життя. Коли «мент» не догляне, зек примудряється засунути руку до неї за пазуху. Крім цієї маленької приємности, він одержує гущішу юшку.

Хльопавши по калюжах, розлитих на підлозі, сідаємо за стіл на грубо збитих лавках.

Снідання закінчене, миски забирають. Нараз прибігає схвильований корпусний з вимогою припинити заливання до-лішньої камери.

— Кого ми заливаємо!? — зухвало дивується хуліган.

— Ух ти, очі обморожені. Я б тобі зробив . . .

І корпусний, бурмочучи, відходить. Кримінальники розташовуються грати в доміно. Вони курять їдучу російську махорку. Я забираюсь на свій другий ярус з книжкою Толстого або Достоевського і під безугавний гуркіт радіо, чортівський галас і крики знизу — відключаюсь, занурююся в світ літератури.

Поглянути вниз — дим коромислом, оглушливий стукіт кісток, безглузді крики.

— Братва, дівок на прогулянку забирають! — відривається хтось від доміно, почувши брязкіт ключа у дверей спідньої камери. Я не раз дивувався здібності кримінальників з найменших натяків відтворювати картину того, що відбувається в тюрмі.

Хуліган перемішує доміно, видобуває з-під параші паличку, на яку прив'язане дзеркальце, і з поміччю цього «перископа», акробатично вибравшись на вікно, намагається побачити крізь жалюзі дорогу до прогулянкового дворика. «Дівок» проводять попри наше вікно під сластолюбні стогони і смачні коментарі.

— Усе, мирюся! — гукає хуліган, — Помагайте «ксіву»¹⁴ написати!

Гогочучи, допомагають йому укладати голосно обговорю-

14) «Ксіва» в злочинському жаргоні означає лист.

ване послання, де домінує та сама банальна тема: от якби мені пощастило пробити дірку в підлозі, тоді б...

»Коня« треба зробити! — знову кричить невгамовний хуліган. («Кінь» — це мотузок, на якому спускають записочки або винагороду в долішні камери). Кримінальники деруть підматрачник — сірий мішок, в якому сплять зеки, відриваючи від нього тонкі пасма. Радіо в цей час верещить ідіотські, примітивні, дикі пісні. Мене всього пересмикує, а кримінальнички радісно пританцювують, притопують.

Жінок повертають з прогулянки, хуліган знову кидається до рури, умовляє, обіцяє махорку, замирюється і просить прийняти »коня«.

Це — ціле мистецтво. Треба перепустити мотузку з тягарцем на кінці крізь щілину в жалюзі і спустити її так, щоб могли перехопити з долішнього вікна. Деякі віртуози примудряються переправляти »коня« навіть убік, навскіс. В долішньому вікні мотузок ловлять якимнебудь гачком, втягають в камеру, відв'язують »пошту« і смикають, щоб тягнути назад. Хтось стоїть біля дверей, загороджуючи »вічко«. Раптом з грюкотом відкривається кормушка. Акробат сторчголов скочується з вікна. Виявляється, що це Машка принесла обід, а »мент« нічого не завважив. Іноді »менти« перехоплюють »коня« знизу, з землі, обривають і несуть здобич до оперативної частини.

Після обіду оглушливо брязчить великий ключ у дверях: кличуть на прогулянку.

Намагаюсь якнайбільше дивитися на небо крізь ґрати прогулянкової коробки: очі відпочивають і взагалі приємно. З незвички так відчуваєш об'ємність небесного склепіння, незмірну глибину, позначену пасмами перістих хмар.

Хуліган починає чіплятися до мене, погрожувати, заявляючи, що от я такий-сякий, а він на кордоні, як звір, служив, мене захищав.

— Від кого? — дивуюсь я.

Він погрозливо бурчить, але в бійку лізти не відважується або не має повноважень.

Після прогулянки всі завалюються спати. Сонце ще не по-

меркло в очах, і камера видається особливо понурою і темною. Увечері хулігана кортить похмелитися, але горілки немає. Чим її замінити? Як «упіймати кайф»?¹⁵ Нарешті, він рішається на ризиковий експеримент: намочує в кухлі з водою махорку і випиває настоюнку.

Незабаром, позеленівши і вхопившись за живіт, він скоцюрблюється над парашею і блює. Трохи очунавшись, добирається до ліжка, крутить головою і приговорює:

— Ну й кайф упіймав! Три камери зразу побачив. Ну й кайф!

Дзвенить відклик. За вікнами лунають крики: — Хлопчики, надобра-а-ніч!

— Галко, надобраніч!

Сміх, масні дотепа, мат...

З якоїсь камери доноситься гавкіт — це той, хто програв у доміно, мусить гавкнути у вікно відповідне число разів.

Дзвінкий хлопчачий голос просить: — Тюрмо, тюрмо, дай кликуху!

— А за що сидиш? — питає густий бас.

— За згвалтування! — пищить малоліток.

— »Акушер«!

— Спасибі, тюрмо!

9. ЗМІНА СКЛАДУ

Трапляються з-поміж кримінальників особи навіть симпатичні. Один, високий, міцний чорнявець з майже облісілою головою, був людиною веселою і товариською. Сидів не вперше: то потягне щонебудь, то, напившись, ще щонебудь устругне. Про хулігана він сказав: »Наседка. Їх, вовків, зразу пізнати«. Я любив слухати його оповідки. Говорив він без зайвого мату, соковитою виразистою мовою. Цікава тема — зустрічі з домовиком. Перший раз домовик відвідав лисого, коли той ще був хлопчиною. Лежить на печі, і нараз неви-

¹⁵ Кайф — східне слово, яке має значення насолоди.

дима волохата лапа ковзнулася по його тілі. Він закричав, але мати заспокоїла: «Це — домовик, істота своя, боятися нема чого, він тебе »пізнає«. Другий раз питай, на добро чи на зло«. І от під час першого »строку« в таборі хлопця вранці, коли він прокидався, щось давило, не давало зідхнути. »На добро чи на зло?« — здогадався прошепотіти зек. »На добро!« — відповів домовик і відпустив його. І справді, незабаром до-терміново звільнили.

Сиділи й випадкові люди. Шофер на когось наїхав. Він не кримінальник, але любить відпустити міцне слівце на адресу євреїв. Я кажу йому про своє походження, і він заспокоюється. Взагалі серед звичайних кримінальників я не зустрічав такого осаженілого антисемітизму, як серед деяких »політичних« з їх абсолютного відірваними від реального життя теоріями космічних масштабів.

Був мордвин років на тридцять з правильним смуглявим обличчям і сталевим зубом. У нього був елемент національних настроїв. Ті мордвини, які не працюють як наглядачі, голодують у своїх убогих колгоспах. Він також наголодувався, разом з іншими мусів виїжджати до сусідніх московських областей підробляти як грабар. Був він ледве грамотний, бібліотечні книжки дер бездумно на всякі потреби. В колгоспі був конюхом. Одного разу вилетів із стайні напівмертвий від страху, побачивши там привид свого покійного батька. На запит бібліотекарки, які книжки йому принести, відповідав простодушно: »Про б . . . тво«. Побачивши її обурення, оправдувався, що не знає, як інакше сказати. Приятелював з хуліганом, запрошував його до Мордовії: там, мовляв, мордвинки прості, приступні, та ще й з »поперечними« . . . Так він жартував. Хуліган у відповідь починав розповідати про подробиці свого життя з дружиною. Тема викликала жвавий інтерес, і в камері панували веселощі. Та якось хуліган, занадто вже поклавшись на опіку опера, розійшовся понад міру і його начебто вирішили відправити в карцер. Наглядачі зненавиділи його за безнастанні витівки. Крім того, він був дурний, як пень, і опер навряд чи був задоволений з його »праці«. Звичайно »наседки« доповнюють добуті мізерні інформації буйною фантазією (з політичними це особливо легко, бо слід-

ство йде над невхопною думкою), але хуліган напевно вигадував таке, що навіть у чекістів вуха в'янули.

І камеру розформували.

Напередодні цієї події один із зеків розповідав віщій сон: снилося йому, що відкрив кормушку мент з якимось папером, викрикнув його прізвище, і тут він прокинувся, не знаючи, що буде далі.

Якщо навіть сни такі сірі, то які ж люди, яким такі сни сняться? Тяжко описати ступінь ідіотизму їхніх спорів, скажімо, на політичні теми, які звичайно закінчувалися таким компромісом:

— Ну, питаємо у корпусного! — І справді, на найближчій перевірці ставили чергове глибокодумне питання напівграмотному старшині, а той відповідав якусь нісенітницю з грубуватим апльомбом найвищого авторитету.

Так чи інакше, сон справдився. Після снідання людей одного по одному почали «висмикувати» з речами, отже, назовсім.

Передостаннім викликали мене. Я повкидав свої речі і книжки з бувалий в бувальцях, вицвілий від хлорки сірий підматрацник, приміряв його на спину, поставив на ліжку і сів у чеканні.

Нарешті залізний скрегіт, двері широко відкриваються, мент кличе мене кивком голови. Завдаю свій мішок на плечі, прощаюся з зеком, який ще залишається, і виходжу на коридор. Два ряди багряно-оранжевих дверей з «вічками». Куди ведуть? Знову сходи. Значить, знову камера в одній із наріжних башт. Бавовняна матерія підматрацника біля мого обличчя смердить хлоркою. Менти кажуть, що коли прати без хлорки, заводяться паразити.

Слідом за ментом підіймаюся сходами із своїм мішком, задиhaючись у згуслому повітрі.

В круглій, дещо конічній баштовій камері сидить похмурий вилицтоватий кримінальник з маленькими проникливими чорними очіцями під ледве примітними вицвілими бровами. Він криво посміхається. Фізіономія велика, округла, вольова. Лукаво прищулені очі, глибоко посаджені під опуклим лобом. Камера від підлоги до рівня голови пофарбована на той же зловісний колір, що й двері. Віконце теж кругле, низьке.

Знайомимося. Його прізвище Малишев, він злочинець-універсал, нічим не гребує.

Відкриваються двері і з матрацом у руках входить молодий зек, з яким я вже раніше сидів. Він приємніший за інших, і я відчуваю приплив несподіваної радості. В цьому закоркованому світі кам'яних консервних баньок поступово складається своє особливе, ні на що не схоже життя, свої емоції, нез'ясовані іззовні. Заносов — таке його прізвище — також щасливий. Опинитися поруч з людиною, від якої не можна сподіватися будь-яких капостей — це там уже ціла подія. Можна розслабитися, прийти до себе, психологічно відпочити від вічної бойової готовості число один. Заносову років з двадцять. Одна повіка, як спаралізована, нависає над оком. У нього просте, щире обличчя: кирпатий ніс, тонка біла шкіра, русяве волосся. Він вищий від середнього зросту і зовсім не схожий на натоптаного квадратного Малишева.

Ось трикутник, одним із кутів якого судилося мені бути.

10. ШАНТАЖ

Наступного дня ранком Заносов одержує продуктову передачу. Під слідством їх дозволяється одержувати раз на місяць. Кантина, якщо є гроші — десять рублів на місяць. Багато-хто із зеків, всіма забутих, звичайно з'їдають передачі спільно. Це — свято, протягом якого зек не годен доторкнутися до огидної тюремної їжі. Відпочиває від неї. Шкода, що свято коротке.

У передачі смажена риба, і її простий, такий домашній смак на хвилину виводить свідомість із світу ґрат та параш. Присмаки — цибуля і часник.

Після обіду мене викликають на допит. Цим разом ведуть не до тюремних кабінетів, як звичайно, а до виходу. Серце калатає сильніше. Одні за одними розкриваються зі скреготом заґратовані ворота, глухі залізні двері, знов заґратовані... Після звичайного очікування в боксику мене приймають зна-

Йомі чекістські пики в цивільному, садовлять між собою на задньому сидінні чорної »волги«, і вона м'яко рушає...

Мій перший »виїзд у світ«. Дивлюся, як віддалюється тюремний вхід.

»Волга« мчитья серединою вулиці. Жадібно хапаю очима простір, рух, барви осени, людські обличчя. Може, побачу кого із знайомих? Люди ходять вулицями, ніби нічого не сталося... Авто в'їжджає на подвір'я КГБ, брама закривається. Через чорний хід мене вводять у будинок. Очікування у вестибюлі, якісь формальності. Я стою, »тримаючи руки назад«, у светері, на якому намалював Давидові зірки. Прислухаюсь до гомону голосів з-поза дверей. Відчувається, що там багато народу. Враз двері відкриваються, з них виходить студент, якого я трохи знав з інституту. Бліде втягнене обличчя абшитованого солдата, кілька сталевих зубів, русявий чуб навскіс спадає на низький лоб. Він бачить мене, вдає, що це його ані найменше не цікавить і вертається до кімнати, з якої долинає невиразний гомін багатьох голосів... Ось ти, виявляється, що за птах! І скільки ж вас ще таких!

Нарешті ведуть нагору кам'яними сходами, вкритими килимом.

Знову просторий кабінет Маркелова. Він сидить під портретом Леніна. На його столі невеличке погруддя Дзержинського. Скони́ков, Четін та інша братія сідають на поважній відстані.

Мені вказують сісти біля бічної стіни кабінету.

Маркелов в наступі, він прорікає потужно і невпинно. Теми калейдоскопічно змінюють одна одну, думки скачуть, як прудкі блохи. Розпалившись, він починає забуватися і виплескує потаємні справи.

У мене, як на злість, розболівся живіт, а ораторському виверженню кінця-краю не видно. Сиджу, страждаю.

— Зрадник Павел (чеський міністер у 1968 році) хотів був опублікувати архіви чехо-словацького КГБ! — гримить Маркелов. — Але наші хлопці стали муrom, не дали ворогові пройти! Грудьми заступили дорогу! — вимахує він кулаком.

»Нацисти прокляті!« — думаю я, споглядаючи на їхні пики.

— Ви думаєте нам нема чого робити, нізащо великі гроші одержуємо? Неправда! Це *тепер* нас трохи розвантажили, а

от хто працював з нами до п'ятдесят другого року, ті знають, як ми працювали! Цілі ночі просиджували! І не за таку вже велику платню! Правда, товаришу Сконніков?

— Правда, правда! — побожно киває головою худорлявий Сконніков, і очі його запалюються хижим блиском. Четін, який не працював до п'ятдесят другого року, скромно спустив очі долі.

— Ви думаете, нас так просто взяти? — гіпнотизує Маркелов чи то слухачів, чи самого себе. — А чи відомо вам, що вистачить мені натиснути ґудзика на цьому столі, як тут муром стануть автоматники, надійні хлопці! Як ті, що заступили дорогу Павелові. Вони захистять рідний КГБ від кого завгодно, і вас, так, так! Вас захистять тому, що ви тут знаходитесь. Я довго говорю з вами, але ви мовчите. Ви мовчите, а справу треба закривати. Як ми її закриємо — залежить від нас. Усе в наших руках. Розумієте? Ми можемо закрити справу за 70-ою статтею — багато не дамо — максимум сім років, але стільки ніхто не одержить. А можемо перевести на 64-ту статтю — зрада батьківщини — а це від десяти років до розстрілу! До розстрілу! До розстрілу — розумієте? І всі ваші свідки підуть тоді в обвинувачені! А реченець — від десяти! Все в наших руках!

Чому ви мовчите?

І Маркелов коротко, стисло, по-діловому виклав стан слідства. Одверто, не криючись, як ще ні один із слідчих. Він ясно давав зрозуміти, що не потребує ніяких нових зізнань — тільки потвердження того, що їм добре відоме від інших. Без цього не можна повноцінно закрити справи, а тоді, як я зрозумів, прощай нагороди, вищі ранги і інші »просування«.

— Але ви мовчите. Чому мовчите?

Справа була серйозна. Я не міг більше висидіти. Сказав лише:

— Добре, я подумаю.

Повертався в темряві. Ледь-ледь дістався до рідної камери, вимучений докраю.

11. ХЛОПЦІ

Хлопці поводитися кожний відповідно до свого характеру. Ті двоє, що не зазнали арешту — про них мова окремо. Брат тримався дуже гостро, говорив чекістам в очі все, що про них думав. У перші ж дні намалював на своєму одязі Давидів щит. Олег, у згоді з потребами свого аналітичного розуму, провадив із слідчими теоретичні дискусії, чим у немалій мірі їх спантелючував. На мою думку, вони серйозно застановлялися над його осудністю.

Складніша справа була з Шимоном. Ця людина була втіленою емоцією, до того ж дуже бурхливою і діяльною. Опинившись в чотирьох стінах, де місяці минали, як щось неістотне, він не міг знайти іншого застосування своїй природній активності, крім слідчої »продухвини«. Емоції легко обманути, змусити працювати на міражі. Емоції самі себе засліплюють казковими надіями. Тим то з Шимона слідчим поцестило витиснути більше, як з інших арештованих, хоч він згодом у таборі проявив не менше мужності, як інші.

Якось я здогадався намалювати на пописаних і порізаних дверях прогулянкового дворика Давидову зірку, в центрі якої написав число своєї камери. За кілька днів кути зірки наповнилися числами камер моїх товаришів.

Я вже почав орієнтуватися в розташуванні камер, і мені ставало ясно, що нас розкидують по різних кутах різних по-в'язків, щоб зв'язок був виключений.

Але одного разу він все таки нав'язався.

Може, він був інспірований чекістами, щоб вивуджувати інформації з нашої розмови — не знаю. Інформації вони навряд чи мали, бо мова порозуміння виявилася для них несподіваною . . .

Я гуляв із співкамерниками в прогулянковому дворику, коли нараз почув своє єврейське ім'я, звідкись голосно промовлене:

— Ар'е, Ар'е!

Містика та й годі! Людина-невидимка.

— Ар'є, Ар'є, вони все знають про Вильну і Ковно! Ти чуєш мене? — кричав звідкись голос брата на їдиш.

— Чую, чую! — прокричав я у відповідь, не знаючи, в котрий бік обертатися.

На помості над прогулянковим двориком виростає злобний, чорнявий, довгоносий мент. Неморгаючими совиними очима втуплюється він то у мене, то в найближчу тюремну башту із сліпими загородженими залізом вікнами. Про нього кажуть, що він виконує смертні вироки. Можливо, джерелом цих чуток була його кам'яна злобність.

Брат продовжує кричати, я, трохи повагавшись, відповідаю йому, не звертаючи уваги на мента.

Від такого зухвальства він вибухає.

— Скільки вчать їх говорити по-людському, а вони все одно своєю собачою мовою, — апелює він до кримінальників. Ті не реагують.

Мент явно не єврей, але за формальними зовнішніми даними схожий на єврея. Таким у дитинстві (та чи тільки в дитинстві?) незрідка дістається від оточення за їхню зовнішність, і в них виробляється особлива, жагуча ненависть до мимовільних винуватців своїх нещасть. Може, в цьому психологічна розгадка формування не тільки багатьох рядових, але й деяких визначніших антисемітів в історії. Крім того, постійні прояви ненависти до євреїв¹⁶ збоку такого антисеміта відвертають увагу оточення від його власної «підозрілої» зовнішності. Захисна реакція.

Як я зрозумів, брат із горішньої камери башти побачив мене в прогулянковому дворикі з поміччю «перископа». Напевно йому допомогли спритні в таких справах кримінальні сусіди — чи то від нічого робити, чи за завданням . . .

Наслідків не було ніяких.

Незабаром я сказав слідчому, що відновлю стосунки з ним, як тільки мені дадуть очні зводина з Шимоном і з одною дівчиною, притягнутою як свідок.

За кілька днів мене ввели в один із тюремних кабінетів. Сконніков і Четін з якимись нервозними гримасами сказали,

16) Єврей-жид: на російському мовному тлі «єврей» має нейтральне забарвлення, «жид» — негативне.

що я мушу зачекати. Потім знехотя повідомили, що зараз приведуть Шимона, що говорити треба тільки російською мовою і ні в якому разі «нічого такого», інакше очні зводина негайно будуть перервані.

Привели Шимона і посадили в протилежному кінці кабінетика. Обстрижений, змарнілий, блідий. Чекісти розташувалися між нами.

Шимон, хлопець догадливий, відразу збагнув, чого я від нього хочу, визнав, що дещо переплутав, і тепер чекістам у відношенні деяких визначних осіб не було за що вхопитися.

Щоправда, залишалася дівчина, але нас було двоє, а вона одна. Крім того, я був певен, що на очних зводинах і вона переведе свої зізнання в досить невинне русло.

Чекісти, одначе, сказали, що тепер уже все ясне, більше питання про згаданих людей порушуватися не буде, суд цієї сторони справи не торкнеться, і взагалі тема вичерпана. З дівчиною вони поговорять самі, пригадають їй, що діло було не так, а ось так, і все буде гаразд. (Згодом виявилось, що й тут збрехали).

12. ВІДПОЧИНОК

Якщо виключити окремі критичні моменти слідства, то назагал треба признати, що ніколи я не зазнавав такого повного, абсолютного спокою і відпочинку, як в тюрмі. Уже не відчуваєш себе в підвішеному стані; знаєш, що міцно приземлився. І, головню, ніяких турбот, нічого від тебе не залежить, усьому кінець. Напевно подібне заспокоєння знаходить душа на тому світі.

Тюрма нагадує потойбічний світ. Живі так само бояться думати про неї, завважувати її, як думати про смерть.

Але все одно вона нагадує про себе, і вони з тривожним, боязким почуттям косують на обстрижених «привидів», які інколи на вокзалах не знати як і звідки виникають перед очима. І живі здогадуються, що є поруч з ними ізольований,

невидний світ мертвих, царство тіней, що живе за своїми особливими законами і рідко стикається зі світом живих. Але мало кому із живих спаде на думку, що невинно убієнні можуть знаходити там, поза межами — недоступний і невідомий їм блаженний спокій . . .

Інша справа у кримінальників. Один із них щиро обурювався: «Не розумію, як це так — я тут сиджу, а вони (перехожі) ходять по вулицях!» Інші радіють, коли приводять новенького:

— Впіймали!

Малишев був із таких. Досвідчений зек, сидить не вперше, табори знає всі до одного, не балакає зайвого про причини ув'язнення. Але взагалі говорити любить, найбільше про себе, про колишні пригоди. Найкращі спогади залишилися у нього про Ташкент, де живуть наївні «турки», яких так легко обдурювати і обкрадати. Барвистий східній базар. Є все, чого душа забажає. Продавці наввипередки закликають скуштувати їхнього вина, овочів, наїдків. І Малишев «куштує» . . . У одного, у другого, у третього . . . Поки дійшов до кінця базару — ситий і п'яний і купувати нічого не треба! Ну й «турки»!

Крім того, «турки» є дуже багаті, можна пожитися. Їдеш вантажним автoм, ловиш «турка» за пасок, пасок розкручується, а в ньому — гаманець. Привіт! Або молитесь «турок» своєму Аллі, так його у цей час хоч на кусники ріж — не оглянешся. Саме час обібрати і тікати якнайдалі, поки він молитися не скінчив і не зчинив гвалт. Добре в Ташкенті! Доми багаті, є в кого красти, не те що тут — голота нещадима! За копійку горло перервуть. Там можна жити. На виробництві зовсім не розуміються. Допоможеш йому авто направити — калим, велика людина, «джура» (друг) . . . «Планом» (анашею) почастують. Хороша штука! В Росії чому так багато сидять? Тому, що п'ють, а з горілки тягне на подвиги. Після «плану» — ні, усамітнитися, покойфувати. Добре!

Малишев був стихійним носієм колонізаторських ідеалів. Хоча чи таким уже стихійним? Любив читати романи про історичну минувшину своєї країни. Замислювався, мріяв: — От би мені з моїм поняттям жити в тих часах! Які люди були затуркані, темні, в Бога вірили! Може свого ворога ухойдо-

кати, а замість цього каже: »Я не убивець!« Гірший за бабу! Я б там такі діла робив! Ой-йой-йой!

Через радіо передають »Піонерську зірницю«. Малишев прислухається, коментує:

— А голосок який! От би її тее . . .

— Так вона маленька, років з десять!

— Саме враз! — усміхається він величезною жаб'ячою пащею.

Заводячи розмову про історію, не заперечно твердить про вічне благородство Росії, яка ніколи нікого не підбивала, а на неї всі нападали. Я наводжу йому, як приклад, Польщу, Прибалтику. Малишев спалахує. Самі, мовляв, на нас не то нападали »по-щурячому«, не то рятувати просили від капіталістів та поміщиків, а тепер ще скиглять. Що, угорці? Перебити їх усіх треба, а заселити росіянами! Завоював — мое!

13. КОНФОРМІСТ

Часто кримінальники говорили про суди, закони, прокурорів та інші актуальні справи. Закони, мовляв, страшенно суворі, не продихнути. Малишев нарікав:

— Як утне прокурор промовище: »Свободи не мати, на човні не плавати!« Потім суддя зачитає: »Іменем російської педерастичної республіки . . .«

Але й ця тема набридає. Кримінальники починають сперечатися про будову вилки в якомунебудь мотоциклі. Я, захоплений книжкою, не зауважую, як пристрасті з кожною хвилиною розпалюються.

Відриваюсь через голосні крики і дивуюсь: їм ще не настогидла ця вилка!

Але справа повертає на зле. Збоку Малишева чути злобні, приглушені погрози. Слабший Заносов підводиться і з сльозою в голосі кричить:

— На, на, бий!

Я встигаю кинутися між ними — і якраз вчасно, бо осата-

нілий Малишев з наллятими, як у бика, очицями, вже схопив заточену біля колодки ложку, якою звичайно ріжуть хліб... Насилу рознімаю їх, заспокоюю. Чому, власне, не поладнати? Що, їхнє життя від цієї вилки залежить?

— Еге ж, але він сука, падло...

— Сам не знає, а наскакує...

Після цього Заносов переймається до мене повагою і розповідає про своє життя. Малишев відсипляється з тяжким хропінням, а ми сидимо на ліжку Заносова і розмовляємо про те, як його »занєсло«.

Звичайний робочий парубок. Батько — пияк. Пропивав домашнє убоге майно. Розперізувався в домі, знущався з матері, бив її. Заносов, як підріс, став давати йому здачі, захищав матір. Що залишилося, крім роботи і дому? Друзі — »горілчані брати«, дівки. Як зберуться ввечері хлопці, то хіба втримаєшся, щоб не випити? А вип'єш плящину — всяке поняття пропадає. Одруження теж не витягнуло з баговиння. Нудно увесь час з жоною! Поривало до друзів, таких самих »жонатиків«. Після одної п'яної погулянки опинився в шопі з якоюсь проституткою. Незабаром виявив у себе ознаки гонорей. Гидко, соромно перед дружиною. Та нічого, вилікувався, простила.

Усе наладналось... І тут ця справа... Всьому кінець... А дружина вагітна, скоро має родити... Як на суді показатися їй на очі?

Хоч як це дивно, цей найбільш симпатичний і незіпсований із знаних мені кримінальників сидить за участь в груповому зґвалтуванні неповнолітньої. Не зразу, після довгого сидіння з ним в одній камері я почав розуміти, що привело його до такого фіналу. Хлопець, сам із себе непоганий, серед інших зовсім знеосіблювався. Припускаю, що і його співучасники були такими самими. Ніхто з них зокрема, мабуть, не вчинив би такого. А Заносов напевно не вчинив би. Збираючись до купи, вони оберталися на колективного безглузкого звіра. Зібравшись, губили себе, і ніхто з них уже не міг піднятися до особистої відповідальності, до простих слів: »Що я роблю?« Скажи хоч один з них ці слова — і всі б протверезили, спинилися б. Але тут сума була трохи нижча від кожного з до-

данків... Малишеви в суспільстві становлять меншість, та, гай-гай, суспільство, сумуючись, перетворюється на одного великого Малишева...

Я читав обвинувальний вирок Заносова.

Написаний він був зі слів потерпілої, яка, за словами Заносова, старалася себе обілити і тому опускала ряд істотних моментів. Мене йому не було резону обманювати, і Заносов виклав усе, як було.

Зібралися увечері три добрих молодці, всі одружені, у кого дитина вже є, у кого дружина ось-ось родить. Як водиться, випили і пішли шукати пригод. Дивляться, дві дівчинки стоять, вони їх як слід навіть не розглянули. Нахабніший з-поміж них, підходить »домовлятися«. Одна дівчинка, бачачи п'яних, поспішно зникає. Друга виявила більше жіночої цікавості і дотого ж хотіла досолити якомусь хлопчаків із своєї класи.

— Домовилися! — підморгує хлопець дружкам. — Ходіть слідом, на всіх вистачить.

Заносов з другим товаришем помітно відстали від парочки, щоб не заважати, втрагли її з очей, ішли поволі в потемках через луг, що прилягав до міста. Враз Заносов нахопився на куц і в слабкому сяйві місяця побачив парочку, що лежала перед ним. Його нахабний приятель завершував процес роздягання незнайомої лейді, а та начебто не виявляла особливих ознак невдоволення.

Заносов відсахнувся і разом з напарником пішов назад. Вони вже відійшли на досить далеку відстань, як раптом почули крик. Оглянулися. Побачили голу дівчину. Вона бігла стежкою від зухвалого друга, який кричав товаришам:

— Переймай її!

Цей крик вирішив усе. Він зілляв індивідуальні душі в єдиного безвідповідального звіра. Заносов з напарником кинулися навперейми, ні про що не думаючи, з простодушністю гончаків, яким крикнули »ату!«

Либонь, в останню хвилину дівчинка побоялася втратити цнотливість, вирвалася і кинулася навтіки. Та було запізно. Озвіріла гурма наздогнала її біля кукурудзяного поля, повалила на землю. Хтось відломив кукурудзяний початок і за-

грозив прибити дівчинку, якщо буде хвицятись. Аж тут стався конфуз: чи то від горілки, чи від гонитви, чи від газарду ніхто з трьох під ту хвилину не виявив потенції виконати задумане. Що робити? Один здогадався розпалити себе механічно, його приклад наслідували інші, і всі трое стали правомочними співучасниками. Після цього вони розійшлися по домівках.

Повернувшись додому зовсім пізно, дівчинка застала схвильовану матір, якій подружка вже вибалакала, що її чадо кудись пішло з п'яними дядьками. Звичайно, материного ока не уникнуло те, що сталося, і вона побігла на міліцію. Подружка потерпілої запам'ятала навислу повіку, і міліція легко відшукала винуватців, які вже давненько були у неї на прикметі.

Тільки тепер, на суді, Заносов як слід розглянув свою жертву. Була вона, за його словами, дуже негарна, ніколи б не поласився. І треба ж було!

Розстрілу нікому не дали, але вирок зажадав прокурор найвищі.

14. РОСІЙСЬКИЙ ОТЕЛЛЬО

Після снідання — стукіт у двері:

— Збирайтеся до лазні!

Це теж маленьке свято — адже водять раз на десять днів, та ще крадуть дні під час міжкамерних перетасовань. Усе бурхливо заворушилось. Стягаємо пошивки, кидаємо в них білизну, чекаємо. Скрегіт ключа. Один по одному виходимо на коридор. Слідом за ментом прямуємо під брязкіт ключів на тюремне подвір'я. Сонце боляче засліплює очі; міцне, чисте, морозяне повітря п'янить і за малим не валить з ніг.

Брудний передсінок. Мент заглядає у »вовчок« — там ще миються жінки, доносяться їхні голоси. Нам доводиться чекати, а тим часом »перукар« стриже голови у кого волосся відросло на сантиметр. Без дезинфекції, всіх одною машин-

кою. Вводять і садовлять біля нас ще одну людину — етапного. У нього на голе тіло одягнена незастібнута куцина, в руках друга — оце і весь скарб. Підготовився до табору, їде з «критої» (Владимирська тюрма). Лазник, нудьгуючи шкiриться на мене:

— Що, близький лікоть, та не вкусиш (пробує вкусити свій лікоть), міцна наша влада!

— На все свій час.

— А ти, начальнику, гни-илий! — несподівано приглядається до нього новенький. І правда, увесь він якийсь хирлявий, пережертий заздрістю, злобністю маленького песика.

— Прогниєш тут з нами! — бурчить «начальник» і відвертається.

— Ти що, політичний? — стиха питає мене новенький.

— Так.

— Я теж. Раніше був. Тепер за масові заворушення в таборах переведений у «бандити». Їду з «критої» в тамбовські табори . . .

Тим часом нам наказують увійти до лазні, бо жінки вже вийшли іншими дверима. Нам видають по малесенькому кусничку смердячого мила, ми з брудними тазами шикуюємося в чергу до кранів. Ставимо миски з водою на лавки, миємося. Одночасно я жадібно розпитую і розглядаю людину з «того світу», в який мені прийдеться потрапити. Вигляд у нього як у кінофільмах про концтабори: довгий, виснажений, на тонких ногах, усі кістки назовні, пергаментова шкіра з боляками . . .

— Хто сидить у політтаборах?

— Всякі є. Крім наших сидять поліцаї. Кажуть: «Ми — політичні» — а самі сотнями євреїв у газових камерах душили. А вони теж люди . . .

Не зважаючи на мій пітет до старого зека, це «теж» боляче різонуло по серцю.

Не встигли ми намилитися, як гнилий мент почав стукати в двері і пронизливо репетувати:

— Кінчайте, кінчайте, пора, виходьте!

Протести, галас, крики. Одна з особливостей російського життя — відсутність будь-яких виразно встановлених, проголошених і загальновідомих норм. Усе аморфне, і кожне

використовує непевність у своїх інтересах. Лазник старається якнайскоріше позбутися своїх обов'язків і дає на миття раховані хвилини. »Прогулювач« краде час прогульки, користуючись з відсутности годинників у зеків. Крадуть зухвало: по двадцять хвилин, по півгодини (з визначеної години). Про якихнебудь десять хвилин ніхто й говорити не стане.

Нарешті, з криками, виттям і скандалом, приглушені, охриплі, приголомшені, ми так-сяк добилися появи води (лазник відключив крани) і якнайскоріше позмивали засохле мило з холодного тіла.

Нашого випадкового попутника повели до етапної камери, а ми повернулися до своєї. Шкарпетки випрати цим разом так і не встигли. Пральня їх до прання не бере, а в камері є тільки бачок з питною водою.

У камері застаємо новенького: маленький, щуплий, зігнутий, як палець, чоловічок, підстаркуватий, з плаксивим виразом обличчя.

»Украв щонебудь«, — думаю я. Але ні: перед нами убивця своєї любовниці.

Малишев з місця починає розпитувати подробиці: де, коли, хто, як...

Виявляється, він знав цю жінку, і не тільки знав, але й разом з якимось дружком свого часу розважався з нею.

— Ха-ха-ха! Таку бабу вбив! Їй би зносу не було! Хто тільки до неї не ходив!

Малишев без кінця повторює свій »жарт«. А »Отелльо« розповідає, як він умовляв її не зраджувати, як вона багато разів обіцяла, а потім він виявляв очевидні ознаки зради, влаштовував скандали. Вона в запалі сварки верещала:

— Еге ж, еге ж, і буду!

І тут він ухопив ножа і...

Над Заносовим уже відбувся суд, його повели до етапної камери.

Коли »Отелльо« виходив на допит, Малишев сточував об стінку ріжки доміно, значів кістки заради шулерства. Крім того, він, як чарівник, у камерних умовах, майже з нічого зробив чудові мініатюрні карти, яких і в крамниці не купиш.

Тепер він з »Отелльо« день і ніч різався в ці карти.

Щуплий «Отелльо» не міг відмовитися, хоч і бачив, що Малишев на кожному кроці шахрує.

Почалися досить одверті натяки про необхідність розплачуватися власним тілом. Але «Отелльо» не захотів стати педерастом і відкупився новими виступцями.

— Бери, носи! — патетично вигукнув він. — Мені вони вже не знадобляться! — і схлипнув.

Пізніше він по секрету показував мені накопичений арсенал різних таблеток: у разі чого всією цією купою отруїться, не чекаючи на розстріл. Зворушливо продемонстрував також приготований зашморг.

Одначе розстрілу йому не дали.

15. РЯТУЙТЕ ПРОКУРОРА!

Я був знайомий з студентами юридичного інституту. Вони нарікали на неможливу духовну атмосферу цієї сталінської казарми. Загальне слідкування, доноси, підозри, характеристики. На старших курсах від студентів просто вимагають, щоб «стукали» чекістові про найменші прояви нельояльності. Які ж з вас, мовляв, без цього юристи? Непокірних звільняють з ідеологічних мотивів.

Але й після цього жорстокого добору КГБ далеко не кожного юриста допускає до своїх справ. Без допуску юрист не має права займатися політичними справами. Найменший непослух перед цим всесильним Гестапом — і юрист ризикує негайним і довічним вигнанням з органів юриспруденції, вовчим білетом і доживотнім тавром «непевного». Таким чином, змагання сторін, юридичні формальності тощо — сама лише позірність. Юристи — це актори і статисти, що виступають за сценарієм КГБ, де він і автор, і режисер.

Прокурори, судді, засідателі, адвокати — глибоко і міцно сидять у кишені КГБ. Фактично не тільки «провину», але й вирок визначає КГБ. Суд — це лише надокучливий, але чомусь необхідний обряд, так само, як і вибори. Слідчий

орган, по суті, він же й прокурор, і суддя, і адвокат, і навіть законодавець. Вічно одностайний при голосуванні Верховний Совет повний явних і таємних чекістів.

І все ж — нарешті суд! Хоч яка обтяжлива ця процедура, вона позбавить вас товариства кримінальників, в якому часом просто вити хотілось.

»Воронок«, посилений конвой. Виводять солдати із зброєю наготові. В порожній залі садовлять на лаву, оточену огорожею: з усіх боків військовики в червоних погонах. Нарешті ми знову бачимо один одного, сидимо на спільній лаві, але розмовляти, навіть дивитися один на одного нам якнайсуворіше заборонено. І все ж ми пробуємо перекинутися кількома словами на їдиш, викликаючи спалахи люті і погрози червонопогонників.

Заля заповнюється чекістами в цивільному одязі. Адже суд »відкритий«, потрібна публіка. Нашим родичам ледве залишається місце. Усміхаємося до них, говорити не вільно. З'являється суддя з засідателями, прокурор, секретар суду. Адвокати з'явилися раніше.

Мені запам'яталися двоє: суддя і прокурор.

Перший — безбарвна фізіономія, водянисті витрішкуваті очі, модульований голос чи то привида, чи робота.

Прокурор був кольоритніший. Приземкуватий, з землястою пікою, яка завширшки більша, як завдовжки, був схожий на кого завгодно: на мужлана, на вломника, — але тільки не на людину, яка працює в сфері юриспруденції. І ця зовнішність не була облудною. Його безграмотні, дурні репліки викликали стримані усмішки колег і майже регіт на лаві підсудних.

Мене і Шимона він чомусь називав »важкою артилерією«.

— Звідки ви дізналися про існування Берт... Берт-панела Рассела? — грізно питав прокурор.

Вся комедія тривала декілька днів і була дуже втомливою.

Якщо щось відхилялося від розробленого сценарію, це спричиняло панічну реакцію і пожежні заходи.

Особливо мило виступали адвокати, які більшу частину своїх промов присвячували запевнюванню у своїй льояльності, що вони, мовляв, розуміють, до чого ми докотились, але,

на жаль, закони зобов'язують їх захищати, а не таврувати нас, вони з болем у серці мусять іти проти себе самих . . .

Суд, формально, мав торкатися тільки антисоветчини, але їх усіх кортіло поплювати в бік єврейства. Зі свідків витискали зізнання про всілякі розмови на єврейські теми. Наприклад, одну студентку-росіянку історичного факультету МГУ¹⁷ (на суді вона поспішила проголосити себе русофілкою) змусили дуже докладно розповісти про те, як я розпитував її, чи вивчають вони щонебудь з єврейської історії.

— Для чого ви розпитували? — добивався суддя. — Нам ясні ваші націоналістичні погляди!

— Якщо бажання знати мову, історію і культуру свого народу — це націоналізм, то я націоналіст.

— То ви в першу чергу націоналіст! — прошипіла опасиста адвокатеса.

Потім на суді знову піднесено на велику висоту питання про зв'язки з опозицією, здавалося, вже давно закреслене слідством. Чекістам кортіло ще раз спробувати: занадто вже смачний був кусень. На слідстві ж вони твердо обіцяли, що суд це питання не порушить.

Прийшлося нагадати про це.

Прокурор зажадав сім, п'ять, п'ять і три роки. Слава Богу без наступного заслання.

Суд задовольнив усі його вимоги достоту.

Але тріумф обласного прокурора Дубцова був зіпсований.

Коли суддя монотонним голосом читав нескінченно нудний і довгий вирок, дехто почав зауважувати, що з прокурором діється щось неладне.

Він похитнувся. Ще мить — і грізний прокурор гепнувся б на підлогу, бо сісти він не міг: після вигуку »встати, суд іде!« — сидіти не годиться, тим паче під час читання вироку.

І тут крик Шимона, що перекриває дзижчання судді:

— Рятуйте прокурора!

Тільки тоді рботи спам'яталися і кинулися рятувати.

Ще перед судом помер на удар серця тюремний опер Козлов.

Після суду тяжко захворів суддя.

¹⁷ МГУ — Московский Государственный Университет (рос.) — Московський державний університет.

— Усіх би повалили, — пошепки сказала мені потім моя адвокатеса.

Я зчудувався: не нашою рукою це зроблено.

16. ВИКРИТТЯ

Після вироку нас із Шимоном з'єднали. Був вечір, падав сніг. На тюремному подвір'ї, де нам видавали ліжники, щоб повести до одної камери, Шимон кинувся мені на шию. Ми ледве стримували сльози від радості, мало не задушили один одного.

Чи ж це жарт, разом, без кримінальників! І навіть розмовляти нам тепер дозволяється! Це було, як медовий місяць. Ми говорили і не могли наговоритися, відпочивали, читали, гуляли, насолоджувалися повітрям, небом, книжками, думками, а головне — спокоем. Коли приходила передача — скільки було додаткової радості!

Незабаром ми виявили, що в протилежній башті сидить Олег із моїм братом, і що водять нас до одного виходку. Ми починаємо контактуватися з помічню написів, але менти регулярно оглядають двері, підвіконня і все стирають. Як бути? У виходку від стелі до підлоги йшла груба рура з отвором. Навіщо вона? Чи діє?

Про всякий випадок я непомітно сунув через отвір угору пожмакану газету. Вона добре трималася в рурі. Наступного дня ми перевірили — витягли газету сухою і неушкодженою. Евріка! Але як повідомити наших? Роздавальниця — непогана жінка, дебела донська козачка — відмовляється. Вона каже, що попередню записку мій брат читав, стоячи посеред камери, а таке позування перед «вічком» може дорого коштувати передатній ланці. Ми обіцяємо вправити йому мозок, умовляємо, клянемося, що ця записка — остання, і жінка бере її. Рура миттю запрацювала на повну пару. Ми передавали один одному цілі книжки і зошити, затримуючи їх у рурі газетним «корком». Про що тільки ми не дискутували тоді!

Навіть про теорію релятивності. Якщо всесвіт, по »червоному переміщенню«, розлітається з однієї точки, то ця точка є його центром ваги і одночасно центром споконвічного, абсолютного спокою. Щоб вивести тіло з цієї точки, треба прикласти до нього енергію, яка б перемогла гравітацію і надала швидкості. Це збільшило б масу тіла у порівнянні з масою абсолютного спокою у вихідній точці, сповільнило час і ін. Щоб повернути тіло до вихідної точки, треба відібрати в нього набуту раніше енергію (масу). Ця космоцентрична теорія викликала особливо бурхливі сцени.

Одного разу нас з Шимоном повели на прогулянку. Біля виходу з тюремного корпусу ми раптом побачили в коридорі... маленьку дитину! Світло падало на неї крізь загратовані двері, ментівка, жартуючи, вганяла за нею, а дитинка сміялася і втікала, зворушливо топаючи ніжками.

Це виводили на прогулянку жінок з долішнього поверху. Коли арештованій жінці залишити дитини нема на кого — її забирають до тюрми разом з мамою, і сидить вона в спільній камері, дихає тією ж фізичною і моральною атмосферою...

Нас несподівана поява дитини потрясла пронизливою радістю і болем: щастям було бачити дитинку після стількох місяців, і моторошно було бачити її тут...

У дворик нас виводив молодий мент. Він витягував верх свого кашкета а-ля есесовець. Багато-хто з ментів намагаються наслідувати своїх духовних братів. Мент сказав якусь гидоту про євреїв, і у Шимона з ним мало не дійшло до бійки. Мент злякався, обнизив тон і — зник.

Місяць минав за місяцем, а нас нікуди не забирали. Ми вимагали, щоб нас усіх з'єднали в одній камері. Погрожуючи голодівкою, добилися свого. Річ у тому, що начальникові тюрми Лінькову вже прийшлося мати діло з такою формою протесту. Незадовго перед судом я через роздатницю довідався, що у Шимона забандажована голова, і що спричинився до цього відомий Малишев, якого після мене підсадили до Шимона.

Малишев ще при мені через руру ogrівання (з поміччю кухля) полаявся з грузинами, спілкамерниками Шимона. Щось хтось не так відповів, і пішло змагання через руру в

десятиповерхових висловах з грузинським акцентом і без нього.

Після цього Малишев, як розлютований бик, сопучи, ходив по камері і здавленим голосом твердив:

— Ну, попадуться вони мені... В сусідній дворик вийдуть погуляти... Через стіну перестрибну... Ох, і маленьким цей дворик їм видасться! В коробочку!

І значущо бив об стіл коробком з-під сірників. Він уважав за винну цілу камеру, бо хто й не говорив, той усе чув і не втручався.

— Ігнорують, вимагають! Ух!..

І от, опинившись з Шимоном, він до чогось причепився, схопив дерев'яну шпону, з поміччю якої прибирають камеру, і вдарив Шимона по голові.

Щоправда, Шимон підставив руку, об яку шпола зломилася, але Малишев тут же вдарив його по голові уламком. З розсіченої шкіри зацебеніла кров, заливаючи очі.

Мені прийшлося проголосити голодівку, вимагаючи відокремити зацерованого і забандажованого Шимона від бандита, що співпрацює з адміністрацією.

Не знаю, чого більше настрашився Ліньков: голодівки політичного чи викриття агента?

Спочатку мене пробував був залякати маленький начальник режиму з совиною мордочкою садиста: Зайцев.

Коли це не допомогло, викликав сам Ліньков до свого пишного кабінету.

Після звичних ідіотських розпитувань (хто, пощо, чому, як і звідки) Ліньков спробував вдатися до грізного шантажу. Потім у примирливому тоні повідав, що Малишев уже в карцері, і до Шимона його більше не посадять. Під кінець розчулився і почав розповідати, де, коли і в яких ситуаціях він любив випити. Ліньков був здоровий чоловік з червонявою фізіономією, що виразно зраджувала його «пристрасть».

— Ну, а що читаєте?

— Пастернака.

— От скоро має вийти поет... (він заглянув у папірця) Бальтмон... — і побагровів ще дужче від непосильної демонстрації своєї інтелектуальності.

Мабуть, неприємні спогади Лінькова допомогли нам чотирьом з'єднатися.

І спільними зусиллями ми постаралися відновити картину провалу. Всі стріли сходилися в одній точці: Євгеній Мартимонов.

Шимон завважив, що в рукописній редакції першого протоколу число »29 липня« виглядало незвичайно: дев'ятка була виразно переправлена з чвірки.

Ще ваговитішим, убивчим, був такий факт: уже після перших допитів він зустрічався з людьми (ще не заарештованими в той час), про КГБ не говорив ані слова, випитував про справи, а назавтра все це з'явилося в черговому протоколі.

Навіщо ж потрібний був їм єврей Заславський? Для прикриття! Навіть з протоколів відчувалося, що, вперше допитаний дійсно 29 липня, він мляво, неохоче і стримано потверджував частину зізнань Мартимонова.

В обмін на роллю позірного зрадника його теж залишили на волі, засудили умовно, як і Мартимонова.

Але цей же останній, як він потрапив до КГБ? Як ЧК йому так довіряла? Чи не був він провокатором від самого початку?

— Ні! — рішуче казали ті, хто знав його найкраще.

24 липня він по зрілому розмислі сам пішов до КГБ і все виклав, щоб на випадок спонтанного провалу не потерпіла його дорогоцінна шкура.

І я згадав розмову з Мартимоновим за рік перед арештом. Унадився ходити до нас один студент, якого ми не запрошували і підозрівали в сексотстві.

Мартимонов, якому я сказав, що не знаю, як віднайти незваного гостя, запропонував убити його.

— Ти серйозно? — здивувався я. — І ти міг би це зробити?

— Авжеж! Що ж тут такого? Ах, совість... Ну, вона, знаєш, захована у мене так далеко і глибоко...

Наслідки показали: це була не бравада.

17. ПЕРШИЙ ЕТАП

Прийшло свято. Мені пощастило нарвати і розкидати по камері трохи трави. — У вас що, Зелені Свята? — спитав мент. — Ні, П'ятидесятниця. — Усе не як у людей! — образився мент.

Від довгого очікування ми почали розважатися експериментами зі сфери таємничого.

Йшла війна на виснаження в зоні каналу. В Йорданії розгорілися бої поміж армією і терористами. З цієї нагоди ми вивісили в камері плякат в китайсько-гумористичному стилі: »10 000 років життя королеві Гуссейнові!« Менти, очевидно, не розуміли, в чому річ, і на всякий випадок »не завважували«.

У зв'язку з бурхливими подіями постало питання про радіо. Ми вже добилися права вимагати відлучення його (це робила спеціальна центральна диспетчерська). Та коли вже відключали — то надовго. Якщо включали — то те ж саме. Занадто складним і багатоступінчастим був живий механізм, з допомогою якого десь у надрах тюрми клацав звичайний вимикач. Як це до анекдотизму схоже на соціалістичне життя взагалі!

І от у камері почалися дебати над питанням про те, включати радіо (і тоді терпіти всі виробничі досягнення доярок та сталеварів) чи не включати (і тоді не знати абсолютно нічого про те, що діється на Близькому Сході). Олег розлючено твердив, що не дозволить накласти собі на вуха »еспанські чоботи«.

Як компроміс запропоновано кинути жереб.

— Алеж я наперед знаю, що виграю! — впевнено твердив Олег.

— Як? Не говори дурниць!

— А от побачите.

Монети в нас не було, кидали **коробок з-під сірників**. Олег виграв.

— Випадковість!

— Ні!

— Повторимо?

— Будь ласка.

Він виграв знову. Потім казав, що ще в дитинстві навчився вигравати в «орлянку» дивним способом: коли монета падала, з усіх сил «умовляв» її, котрою стороною впасти. Не завжди виходило, але на протязі багатьох турів зміщення ймовірності було досить надійним, і в цілому він завжди виграв. Тільки хитрий Мартимонов розкусив його «штучку», почав стосувати її також, і відтоді вони грали на рівних.

Ми всі кинулися експериментувати не з бажання когось обіграти, а з безкорисливого інтересу до таємничого.

У всіх, крім Шимона, виходило явно. Спочатку ми кидали коробку просто для того, щоб переконатися в рівній ймовірності падіння на обидві сторони. Потім один підкидав так, щоб вона переверталася в повітрі, а другий з усіх сил «умовляв» її, щоб вона впала етикеткою догори або навпаки.

Наукові висновки:

1. Зміщувати ймовірність зусиллям волі можна, але виходить це не в усіх.

2. Число осіб, що «умовляють», не впливає на рівень зміщування.

3. Ця робота швидко і сильно виснажує, починає боліти голова, відчуваєш спустошеність, втому.

4. Чим яскравіше і наочніше в момент падіння уявляєш бажаний наслідок, тим він ймовірніше здійсниться. (У нас доходило до чотирьох удач з п'ятьох кидків).

Звідси — головокружні думки про долю, про історію, яка також до певної міри ймовірний процес...

Олег розповідав, як в лабораторії зусиллям волі прискорював або сповільнював розпад радіоактивного препарату.

І тут бряжчать ключі об залізні двері.

— Всі збирайтеся з речами!

Етап! Гурра! Від вирощеної комуністами породи «нових людей» ми їдемо туди, де перебувають такі ж, як і ми, що не піддаються.

Узуваю передані мені дружиною з волі кирзові чоботи, куцину, застібуюсь, і в цьому новісінькому зеківському убранні з приємністю походжаю по камері.

В голові крутиться перероблений мною вірш раннього Ма-

яковського: »Добре, коли в зеківській ватянці душа від укусів укутана«.

Настрій тривожний, піднесений. Йдемо із своїми речами по коридорах. Востанне.

Яка пам'ять про нас залишиться в цьому місті?

Про пам'ять ЧК теж подбала . . .

Через апарат поширювання чуток населення було повідомлене про якісь п'яні оргії з політичним ухилом, на яких я, виявляється, в голому вигляді танцював на столі в присутності дам. Одночасно пускалося поголоску про »ізраїльських агентів«. Хто не клюне на одне, повірить у друге.

Під оклики конвоїрів з собаками забираюся в уже знайомий »воронку«, усміхаючись про себе танцям на столі, про які ми довідалися через короткі побачення, дозволені перед від'їздом. Мене садовлять у »шклянку« — так зеки називають маленькі ізольовані залізні боксики всередині »воронка«. Кримінальників напихають, як оселедців, у загальні кадовб. У »воронку« характеристична задхлість довголітніх етапів. Пахне чимось застоїним, оселедчано-махорчано-вигребним.

Моє нове житло охристило »шклянкою«, мабуть, тому, що в ньому зек на російських дорогах б'ється, як муха в шклянці. Проте, цим разом їдемо недовго, до вокзалу. Вивантажують біля залізничних колій.

— Крок у сторону — стріляємо без попередження! — проголошує начальник конвою.

Публіка боязко косує очима на ведену обстрижену чорну колону, оточену автоматниками і німецькими вівчурами.

Уважний подорожник запримітить в російських пасажирських потягах вагони з матовими шибками. За їх непроникливістю приховується внутрішність столипінського вагона, клітки якого звичайно вщерть напакзовані виснаженими, го-мінкими зеками. Особливо багато їх на північно-східніх напрямках. Зеки рідко переїжджають. Тому наявність переповнених столипінських вагонів ледве чи не на всіх внутрішніх потягах свідчить про жахливий високий відсоток в'язнів у країні таборів, країні тіні смертної.

Біля потягу нас приймає начальник другого, вагонного конвою. Цей довготелесий охоронець чомусь не в червоних по-

гонах. У своїй уніформі, кашкеті він напрочуд нагадує білогвардійців із советських кінофільмів.

- Стаття? Режим?
- Ми політичні!
- Таких у нас немає!
- Як то нас немає?
- Яка стаття?
- Сімдесята.
- Коли судили?
- У лютому.

— А, люднева справа . . . Ну, значить, ви державні. »Особливо небезпечні державні злочинці«, зрозуміло? Так і кажіть!

- Ми політичні, нас зобов'язані тримати окремо.
- Поговоріть у мене!

Ліземо у вагони. Нас заштовхують у клітку, повну малоліток. Так-сяк розташовуємося. Вони розпитують нас, ми їх. По довгому чеканню потяг рушає. В проході вздовж кліток крокує солдатик. Його змінює другий. Ми вимагаємо відокремити нас від малоліток і кінець-кінцем добиваємося свого. Нас переводять у порожню клітку. З полегшею віддишуємо, відпружуємося, жвавішаємо.

У »столипіні«, як правило, охорона старається якнайменшу кількість кліток натовкти якнайбільшою кількістю зеків. Так конвоеві легше, менше кліток доводиться контролювати. А зеки — нехай хоч спресуються. Людські страждання конвоеві до лампочки¹⁸, навіть приносятьприємність, а зеки і офіційно за людей не вважаються. Жінки нових народять, чого там!

¹⁸) »До лампочки« — зі злочинського жаргону: ні до чого.

ТАБОРИ

18. ПРИЇХАЛИ!

Слава Богу, від Рязані до Потьми зовсім близьенько. Ми не встигаємо з'їсти свою дорожню пайку — чорний хліб із солоним оселедцем. Інакше були б тяжкі проблеми з водою. Про миття нічого і мріяти. Не належиться!

Від станції із своїми речами ледве доповзаємо до далекої пересильної тюрми. Навколо колючий дріт. Діти (вольні) грають у зеків і конвоїрів. »Зек« намагається втекти, »конвоїри« ловлять його, б'ють, »пристрелюють«. Усе, як в житті. Біля тюрми працюють якісь кримінальники. Зриваються, кричать один на одного нервово, оскраженіло. Злобні погрози.

Потьма зустрічає нас почорнілими дерев'яними нарами, дуже чорним, але смачним житнім хлібом (пересилка славиться ним) і новим знайомим напівкримінального типу. Захаров, збіглий солдат, вертається в Мордовські табори з Владимирської тюрми. Він нарікає, що його вважають за мордвина, хоч насправді він — »Рязань косопуза«. Питається про нашу національність. Розпитуємо його про політичні табори, про Владимир. Одначе, крім найзагальніших відомостей (числа таборів, види робіт), він нічого з себе витиснути не може. Незабаром його відправляють, ми залишаємося вчотирьох. Спимо одягнені, на дошках, без постель, без ліжників. Куцина нам править і за ліжник і за ковдру. Шкода, закоротка. Камера напівтемна. Долішня частина камери — біля подвійних дверей (прості двері і заґратовані), горішня, суцільні нари — ближче до вікна.

Удень по одному починають викликати чекісти. Шимона пробують вербувати, він викручується. Звичайні »наївні« питання: хто, звідки, коли, за що? Перед ними лежать »діла«, а вони прикидаються — такий штамп їхньої »роботи«. Поставлять »птичку« про переведену »бесіду«, а серед інших викликаних не розглянеш того, хто прийшов до них у справі, а не просто так.

Олег на питання взяв та й пальнув, не змигнувши оком, їхніми ж казньонними штампами: »Брав участь в антисовет-

ських зборищах, стягав наклепи на політику партії, очорнював советську дійсність, ганьбував перейдений шлях».

— Ха-ха-ха! — аж заходилися чекісти. Розвеселив. Звичайно, попереджають, щоб не бралися за старе, виконували норми виробітку, додержувалися режиму, поводитися добре. Спостерігають за реакцією. Питають, хто до якого табору хоче їхати. Це щоб зробити навпаки. Ми всі говоримо, що нам байдуже.

Прощавай, парашо! Тим же довгим шляхом вирушаємо до залізничної станції. Посуваємося в хвості великої колони кримінальників із сусідніх камер. Поруч з нами два представники жовтої раси. Вони тримаються разом, насторожено. Один, невеликий на зріст, з грубуватим обличчям, схожий на людину з Середньої Азії. Другий — високий, з тонкими ризами обличчя, вигляд інтелігентний, з фотоапаратом (!).

— Хлопці, це китаєць! — кажу я своїм. Не вірять. Звідки? Не може бути! Пробуємо заговорити з ним по-російському, по-німецькому, по-англійському — відмовчується, ніби не розуміє. І справді китаєць! Однак, на пероні він все таки відважується заговорити з нами калікуватою російською мовою. Дуже не хотілося йому потрапити в одне «купе» з кримінальниками, а в нас він відчув іншого роду людей.

Спільними зусиллями добиваємося того, що обох садовлять з нами. У хлопця бурхлива біографія, навіть у В'єтнамі побував. Звуть його Юй Чі. Вчився в Москві, відмовився вертатися до Китаю. Його поселили в Семипалатинську як особу без підданства. Всупереч забороні виїздив до інших міст: до Алма-Ати, Ташкенту, зустрічався з китайцями, хотів знайти собі працю до вподоби (він — добрий фотограф). Схопили, закинули шпіонаж, але абсолютно нічим потвердити обвинувачення не зуміли. Тоді за порушення паспортного режиму дали йому один рік. Реченець більше як дитячий. Поки слідство та етапи — залишилось китайцеві відбувати раховані дні. Але машина крутиться невблаганно, і на ці раховані дні китайця все таки везуть у табір ч. 7 для чужинців. Юй Чі з жахом представляє в особах, що йому привелося пережити від кримінальників в етапних камерах. Чіплялися, били, намагалися пограбувати. Ненавиділи його як китайця.

Шимон подарував китайцеві джинси, щоб було в чому вийти на волю, адже нам не скоро знадобляться... Китаєць довго не розумів, що від нього хочуть взаміну, казав, що не має чим заплатити, підозріваючи якийсь підступ, каверзу, але кінець-кінцем зрозумів і зворушено дякував.

Другий був студент з Монголії, попався за з'валтування. Це вже було нецікаве. Монгол відлежувався на горішніх нарах до самого табору ч. 7. Обох вивели. Їдемо по Мордовії. Табір на таборі, паркан за парканом уздовж залізничної колії. Вишки, колючий дріт, зеки-розконвойники¹⁹, менти. Невеселі краєвиди! Слава Богу, конвоїри в дорозі прочиняють вікна, а то зовсім дихати не було б чим, та й нічого не побачиш.

Потяг спинається. Нас розділюють: Шимона з Олегом в один бік, мене з братом — у другий. Втискають у переповнений «воронок» разом з кримінальниками. Трясуть, валять на всі сторони хвацькою їздою по п'яних «расейських» дорогах. Почуваеш себе як у бочці, яку зіштовхнули під гору.

Нарешті, зупинка.

Нас заводять на вахту. Гарна дівчинка років на п'ятнадцять (мабуть, дочка місцевого начальства) з'являється у відкритих дверях, кілька секунд уважно розглядає нас і з смішком зникає. Цікавість. Високий літній українець у зеківському одязі приносить нам їжу. Перекидаємося кількома словами. Він — колишній бандерівець.

19. НОВИЙ СВІТ

Концтабір — це чотирикутник землі, оточений парканами, зораною смугою землі і колючим дротом. Величезний глухий дерев'яний паркан закриває з усіх боків краєвид. Тільки високі дерева та горби вдалині виглядають з-поза паркану. Перед парканом — два ряди колючого дроту і зорана смуга. Над ним — сигналізація і «вишки» з вартовими. Регулярні обходи і огляд забороненої зони, клацання автоматних замків, перекличка вартових, собачий гавкіт.

¹⁹ Зеки-розконвойники — в'язні, яким дозволено ходити без конвою.

Таким самим парканом, тільки без вишок, концтабір розділений на дві частини: житлову зону, де стоять бараки, їдальня і штаб, і робочу зону з будинками цехів та іншими виробничими забудовами. Але є ще й окремий, ізольований квадратик, над яким навіть небо затягнене колючим дротом. Там — невелика внутрішня тюрма концтабору, ШІЗО²⁰ або БУР²¹. Це — страшний інструмент, з допомогою якого табір тримається в покорі.

Таким є стандартний концтабір в Росії.

Спочатку комуністи називали речі своїми іменами. Концтабір так і іменувався, і в 1918 році комуністи не приховували свого пріоритету щодо отворення перших в Європі концтаборів. Однак час минав, і неприхований бандитизм якось став виходити з моди. Тоді концтабори переназвано на безневинні «установи», тюремників — на «контролерів» (як у кіні або в автобусі), зеків — на «засуджених», а під час перепису населення в 1970 році зеків записували як «співробітників установ».

На Захід ця лялькова комедія справила, як завжди, глибоке враження, і тепер багато людей певні, що концтаборів у Росії вже немає.

Як і всі явища, демократія має свої вади. Уряди, вибрані на короткий час, заінтересовані у використуванні кожночасних вигод. Так орендар старається витиснути максимум сьогодні, не думаючи про завтрашній день. Загальне виборче право гарантує уряд, який задовольняє *середній* інтелектуальний рівень населення. Однак, маса, за загальним визнанням, в пересіч не розумна і не далекозора. Сьогодні демократіям вигідно торгувати з тоталітаристами. Завтра ці останні мобілізують всю надбану ними технологію для війни проти демократій. Але сьогоднішні демократичні уряди на той час уже зміняться. Вони поспішають розв'язати свої проблеми, а не проблеми майбутніх урядів.

Є і ще один могутній фактор.

Тоталітарні бльоки монолітні. Демократичні — крихкі.

І починається конкуренція поміж західними країнами: хто раніше встигне продати большевикам сучасні компютери.

20) ШІЗО — штрафний ізолятор.

21) БУР — барак посиленого режиму.

Відомості про концтабори перешкоджають перемагати в таких змаганнях, і найліпше заплющити очі на них, прикинутися, що дивишся і не бачиш.

А не бачити неможливо.

Советські летуни кожної ночі спостерігають під крилом літака на неосяжних просторах своєї батьківщини дивні квадрати з освітленими гранями. Спостерігав їх свого часу і Марк Димшіц. Він тоді ще не здогадувався, що це світяться ночами заборонені зони незчисленних концтаборів.

Безсумнівно, з штучних сателітів географію сучасного Архіпелагу Гулаг видно, як на долоні. Удень в квадратах, що з'являються ночами, нетяжко зфотографувати і бараки. Знавши норму «житлової площі» в них — два квадратних метри на людину — можна підрахувати число мешканців цих невинних «установ». Щоправда, концтабори — не єдиний вид ув'язнення. Є ще скільки завгодно заслань, тюрем, «психушок» і дечого страшнішого. Тим то число в'язнів треба було б помножити принаймні на два.

Але Захід мовчить про це.

І росіяни тим часом кидають мільярди й мільярди на те, щоб заливати світ своєю безплатною літературою, вербувати й підтримувати незліченну агентуру, провокувати світові потрясення.

Напередодні рішального бою за світове панування вони безкарно руйнують сили свого противника пропагандивно-страйково-нафтовою артилерійською підготовою.

Невідомі світові «установи» чекають на нові багаті жнива...

У Владимирській тюрмі ще недавно зеки передавали один одному «в спадщину» бушлат Гомулки, який теж сидів там. Завтра у Владимирі можуть з'явитися бушлати тих, хто сьогодні сподівається, що московський звір залишиться звіром тільки у власному домі, а поза ним прибере образ доброго янгола.

Відсутність волі до боротьби не можна компенсувати ніякою технікою.

Так колись розрізнені греки спам'яталися лише після того, як перси спалили Атени.

20. САМІ НЕСПОДІВАНКИ

Нас повели через увесь табір на склад одержувати зеківську роботу, бо всякий цивільний одяг у таборі заборонений. Одночасно з різким після камери простором, травною, деревами ми вбирали в себе нову рясноту і розмаїтість людських облич. І тут на нас чекало перше розчарування. Ми, звичайно, уявляли собі політичний табір заповнений молодими, енергійними студентами, молоддю. Реальність виявилася зовсім інакшою. Табір нагадував великий дім для старців. На складі маленький, сивий і кульгавий українець, веселий і регітливий, видав нам усе належне, і ми, вперше без мента, опинилися на таборовому просторі. Всюди сиділи або пересувалися купки літніх людей, розмовляючи або по-українськи, або невідомими мовами. Ми здогадувались, що це балти. Російську мову чути було зрідка. Друга несподіванка: в російському таборі росіяни — національна меншина!

До нас підійшли люди з східними обличчями.

— Хлопці, ви вірмени?

— Ні, ми євреї.

Поговорили трохи про вірменське питання і розійшлися.

Всюди шукаємо серед цього Вавилону єврейську мову, але ні, все не те.

У перехожого дідуся обличчя ніби єврейське.

— Ду біст а їд?²²

— Нейн! — швидко відповів він, метушливо поспішаючи у своїх справах. Ми тільки руками розвели . . .

Старий москаль блатного вигляду пропонує нам зайти до ідальні-клубу: там, мовляв, зараз іде цікавий фільм. Давно не бачили! Заходимо. Справді, великим пляном показують усі барви сонцесяйної Венеції. Чи то від занадто дикого контрасту з дійсністю, чи від надміру вражень почуваю себе очманілим, не можу нічого сприймати. Ці барви, золото з блакиттю, весла в руках гондол'єрів, ця музика гнітять мене, виштовхують надвір, до скупого мордовського сонця, до звичайної трави, яка стала для мене сьогодні великим доторкальним чудом.

²² Ти єврей? (їдиш).

Ліпше взятися до звичайних справ. Іду на склад одержувати постіль, щоб розміститися в приділеному мені бараці на ліжку другого ярусу. Біля складу мене перехоплює здоровенний вусатий дядько років на тридцять чи й більше і починає розпитувати, хто, за що і звідки. Я кажу в числі іншого, що родом з України. Він говорить по-українському, я відповідаю йому тією ж мовою. Зі свого боку виявляю здивовання, що тут половина табору — українці.

— Україна кровоточить, — повільно проказує вусатий в розтібнутій на грудях синявій роби, — крапля по краплі. Часом більше, часом менше, але кровоточить постійно.

Мене прошив затаений біль цих стиха промовлених слів. У них не було патосу, манірности. Все було просте і страшне.

* * *

Мій барак був довгою одноповерховою будовою, поділеною на секції. В секціях ліжка, звичайно на два яруси, з дуже вузькими проходами, в кінці яких, біля стінки, стояли маленькі столики з двома поличками в кожному. Зекам належалося по поличці на кухоль, куплену в кантині маргарину та інші дрібнички. Всюди стисненість, здавленість. Обабіч від проходу, в котрий я заходжу, внизу стоять ліжка латишів. Піді мною спокійний підстаркуватий електрик Аксельбаумс з подовгастою, гребенем, як дах, свіжообстриженою головою. По другий бік проходу — порівняно молодий латиш багатирської будови вікінга. Обмінюємося скупими співчутливими фразами типу:

— Все садовлять та й садовлять . . .

— Нічого, їх китайці навчать скоро . . .

Аксельбаумс — партизан з двадцятилітнім виуроком, півжиття в таборі. Другий сів недавно з виуроком п'ять років, подробиць не розкривав. Його прізвище Ерст. Поспішаю вискочити надвір із стислої атмосфери бараку. Крутий дух людських випарів, онучів, дихання. Два метри на людину — це не жарт. При такій щільності грубо, натурально відчуваєш усі запахи, всі виділини людських організмів, що зливаються в суцільний сморід.

Дзвонить залізна рейка. Що це? Повертається з роботи

перша зміна, в якій працює основна маса нечисленної молоді. Швидкі, короткі знайомства. Іван Сокульський — молодий український поет з Дніпропетровського із характеристичним крутим чолом. Саша Романов — худенький хлопчик з відстовбурченими ушами. Вияснюю адресу табору, щоб написати дружині: «Мордовская АССР, Zubovopoljanskij r-n, поселок Лесной, учреждение ЖХ 385/19». Зеки кажуть простіше: «дев'ятнадцята зона», «у нас на дев'ятнадцятій...»

Білявий, кругловидий, усміхнений Серьожа Хахаєв запрошує нас на «ритуальне» чаювання, яке має відбутися ввечері: так прийнято зустрічати і розпитувати новаків.

Виявляється, що в таборі повно поліцаїв, карателів з Другої світової війни — звідси маса стариганів і неприємна, підозріло-насторожена атмосфера «сучої зони». Проте, половина стариганів — партізани, які билися за національну незалежність. Це — зовсім інші люди, пристойні, стійкі в переважній більшості.

Вечеря. Вишикуваних, відділами, ведуть до ідальні. Роздавач хляпає в миску черпак каші, що застрягає в горлі. Гливікий, огидний хліб. Маленький кусник смаженої риби, яка супроти всього іншого видається напрочуд смачною. Кругом жвакання і чавкання. Мент сідає поміж довгими столами та лавами, пильно заглядає в рот «підозрілим» особам. Не так уже й приємно їсти, коли на тебе з ненавистю втупилася пара очей. Люди зачіпають один одного ліктями від тісноти. Жити тут можна, тільки інстиктивно стараючись не завважувати ці гнітючі «дрібниці». А вони наповзають на тебе звідусіль, не хочуть дати перепочити.

Після вечері — мертвий час. Зеки снуються по табору, як неприкаяні. І час є, і використати його як слід (спати завалитися або над книжкою попрацювати) неможливо: не встигнеш зосередитися, розсмакувати, як уже удар в рейку: відділами шикуватися на перевірку. Час розподілений так, щоб і після роботи не залишалася великого монолітного кусня: спочатку в робочій зоні чекаєш на відклик, потому чекай шикування на вечерю, і ось тепер — перевірка-апел. Хто забариться в бібліотеці, не почує рейки — спізниться, неприємності, та й зеки теж не похвалять за зволікання з апеллем.

Поліцаї з нудьги шикуються заздалегідь. Коли на удари рейки збираються всі інші, вони вже сичать: ми, мовляв, стоїмо, вас дожидаємо. Один маленький поліцай-здохля голосить здавленим верескливим голосом садиста: »От би мені в науку дали, я б їх навчив, так навчив...«

Інші підсміхаються, а він серйозно, із злобою.

Менти, не кваплячись, починають нас рахувати, збираються, плутаються, лаються з зеками. Нарешті, відпускають: »розійдись!« Загальний віддих полегші, тупіт ніг в різні сторони.

Я питаю у когось із молодих, що це зачитували під час перевірки: через гамір і віддаленість нічого не чув. Виявляється, недавно була голодівка протесту в зв'язку із запровадженням нового правила: ходити шиком до їдальні. Нічого не добились, але кількох хлопців посадили в БУР і ось тепер відсилають до Володимира, про що урочисто повідомляють інших.

Гурт молоді, чоловіка з десять, збирається за лазнею, щоб »інтерв'ювати« нас. Хтось уже заварив у закуреному бачку каву (звідки тут?), хтось приніс у скляній баньці дешеві кваснуваті цукерки-»подушечки« (дешевших не буває, по рублю за кілограм). Від таких цукерків навіть у малій кількості людей пече згата.

З бачка, прикритого пропаленою рукавицею, щоб зберігалося тепло, час від часу доливають напій в алюмінієвий кухоль, який передається з рук до рук. Ми всі порозсідалися, порозлягались на траві і по черзі відпиваємо по два ковтки. Такий зеківський звичай. П'ємо і розмовляємо. У вечірньому повітрі, в м'яких, скісних променях призахіднього сонця приємно в прохолоді сьорбати гарячу каву, аромат якої зливається з пахощами трав. З одного боку — стіна лазні, з другого — заборонена зона. Недалечко, там, де паркан утворює прямий кут — вишка з вартовим.

Нас розпитують про подробиці справи, сперечаються довкола ідейних питань.

— Демократія? Права нації? — зневажливо пирхає Євгеній Вагін.

— Ви сіоністи?

— Так.

— А як з тими протоколами?

— З якими протоколами?

— Сіонських мудреців, невже незрозуміло?

Оце так! Я вражений найбільшим сюрпризом сьогоднішнього дня. Виявляється, серед активу політ'язнів сидить людина, молода, інтелектуальна, яка спокійнісінько говорить про «протоколи»! Ну, не думав, не гадав...

Починаю розпитувати Вагіна, чого ж він хоче. Ніяких демократій, ніякої національної незалежності, свята Русь із хрестом на білому прапорі із ще ширшими кордонами. Головно — щоб держава була християнською. На шиї у Вагіна демонстративно хилитається хрест. Його маленьке, кирпате личко із злегка зизоокими синіми очима нагадує портрети царської фамілії.

Тепер він в Америці, викладає літературу в якійсь високій школі, для виїзду просив ізраїльський виклик...

Молодий узбек обурено питає:

— А куди ж діватися нам, мусулманам, у вашій православної державі?

Вагін, усміхаючись, відповідає щось непевне, а про себе, мабуть, думає:

»Нічого, навер-р-немо...«

Серед своїх, як я довідався пізніше, вони розв'язують національне питання дуже просто: »Хохлів — на стайню сікти! Жидів — у піч!«

Але тоді я ще цього не знав і тому наївно спитав:

— Ну добре, прапор ви зміните, і гімн, і назву. А реально що ви збираєтеся змінювати? Що крім шатів?

Вагін поглянув на мене блакитними зизоокими очима, в яких здивовання зміщувалося із злобою. Він не знав, що відповісти. Це був наш перший і останній контакт. Вагін зненавидів мене лютою ненавистю.

Більшість присутніх була радше на моєму боці.

Для характеристики цієї публіки варто навести ще маленький штрих, що я його закріпив пізніше. Після кінофільму про сучасну молодь, яка не знає, чого вона хоче, я на

перевірці випадково почув уривок розмови. Івойлов, друг і соратник Вагіна, ділився своїми враженнями і висновками:

— Панове, потрібна війна! Війна потрібна, панове!

Чи віддзеркалюють вони настрої російського народу? На жаль, так.

Ще в кримінальній тюрмі ми довідалися, як легко переконати росіянина в неправильності внутрішньої політики. Але щодо політики зовнішньої і національної — тут росіяни майже завжди ще більші екстремісти, як їхній уряд.

У таборах лише в останніх роках з'явилися нечисленні російські демократи, які виразно висловлюються за незалежність України і інших поневолених народів. Перед цим різні російські групи завзято сперечалися, по суті, про колір прапора та мотивування деспотії, в необхідності якої ніхто не сумнівався.

— Ти не знаєш «русского Івана»! — напоумляв мене в тюрмі старий, сухітний кримінальник-рецидивіст. — Його двадцять років мори в тюрмі, а тоді дай шклянку горілки та хвіст оселедця, то він схопить автомат і побіжить боронити своє щасливе життя!

21. КАРА СІРІСТЮ

Коли мене питають, що з пережитого в таборі я відчуваю як найстрашніше, то, по якомусь роздумі, я мусітиму відповісти, що всі конкретні жахіття, всі конкретні події бліднуть і розчиняються в нескінченному жахові загального сірого тла таборового життя. Якраз тло страшніше за все, страшніше за смерть. Смерть буває один раз, а тут — невпинне умирання. Однакові сірі роби, однакові секції з двоюрусними рядами ліжок, ті самі розмови, обличчя, морди, уніформа, той самий паркан, ті самі ворота, той самий «розвід», перевірка, шмон²³, «підйом», відбій, снідання, перевірка, шмон, підйом, відбій, снідання, вечеря, і знову все спочатку. Ті самі ворони кря-

23) В тюремному жаргоні — обшук.

кають на паркані під сірим осіннім небом, що звисає і гнітить свідомість. І знову дзенькіт рейки, і знову треба рухатися звичним колом, як безглуздий, раз на все накручений автомат. Не тижні, не місяці, а роки й роки. Тільки роки й відчуваєш у цій плетениці. Зміна снігу і зелені — як оберт годинникової стрілки. Ще одне коло перейдено, ще одне кільце давуна сповзло з твого тіла, з твоєї душі. Скільки кілець ще залишилось? П'ять? Чотири? Ти — щасливець! В інших їх було по двадцять п'ять, по тридцять...

Символ табору — кобила, що розвозить харчі. Понура йшла вона, почорніла від такого життя шкапа. Киваючи головою, тягнула за собою важкого воза сама безлюдними доріжками, як учора, позавчора і три дні тому, в той самий час, за тим самим маршрутом, у цілковитій самотині, і тільки кивала головою, неначе сама з собою розмовляла.

У покарі сірістю і полягало головне «перевиховання», а не в політзаняттях, які ми бойкотували і на яких безграмотний офіцер МВД казав слухняним поліцаям:

— Гольда Мері поїхала до Америки по «фантомаси»...

Капітан Тішкін, що виглядав не то як заморожений, не то як заспиртований, на питання про найгрубіші порушення в таборі Загальної Деклярації Прав Людини здивовано перебивав:

— Так її ж написано для муринів!

А проте, чого вимагати від затурканого мордовського тюремника, коли в Ленінграді на політичному процесі над Квачевським і Гендлером суддя грізно запитав одного з підсудних:

— Це ви автор антирадянського документа «Загальна Деклярація Прав Людини»?

Моїм сусідом на горішньому ярусі був українець з Кубані, Володимир Гринь. Як і всі кубанські українці, нащадки висланих туди із Запоріжжя Катериною II, він був записаний як «русский», хоч по-станичному говорив такою чистою українською мовою, яку й на Україні зрідка почуєш. І це без шкіл, без ніяких національних установ! Був він високий, чорноокий і чорновусий, незвичайно смуглявий, як турок.

Серце мое калатало від міцної кави і вражень, я перевтався з боку на бік і ніяк не міг заснути. Протупотіли по

бараку кованими чобітьми менти, освітили нас ліхтариками, пішли. Нічна перевірка закінчена.

— Не спиш, земляче? — пошепки питає Гринь.

— Це з кави. З незвички. Якщо хочеш, ходімо на повітря, поговоримо.

Сідаємо на східцях. Говоримо про все на світі, про єврейський і український націоналізм, про релігію, про табір...

Вертаємося перемерзлі, кожний поспішає схватися під ковдру. Після відкритого неба особливо нестерпно вдаряє в ніс сопух переповненого, хроплячого бараку. Тієї ночі я хіба злегка задрімав.

22. ІМПЕРІЯ

»Засуджений, засуди свої націоналістичні погляди!« — висів величезний плякат у ідальні. Він вирізнявся навіть з-поміж таборової різноманітності плякатів і гасел про щастя вільної праці і спокусливих принад Партії. Так само, як соціяльна демагогія Москви має приховати її величезний класовий гніт, так і інтернаціональна балаканина править за маскарadne вбрання величезної колоніальної імперії.

У таборі це видно, як на долоні. Основний контингент політв'язнів — це старі українські, литовські та інші партизани, що із зброєю в руках билися за свої країни з советськими окупантами, і молоді націоналісти, які борються за їх незалежність словом.

Українці розповідали мені про цікаві суперечки з таборовими шовіністами.

— Ви не повинні ставити до нас ніяких претенсій. Адже Советський Союз — не російська, а жидівська держава.

— Ну, так Україна від неї відділиться...

— Ні, ми вам цього не дозволимо!

З гірким сміхом нарікали українці на таку логіку:

— Адже з нами разом сидять і до того ж нам більші вороги, як комуністи. Якщо вони прийдуть до влади, з нами

будуть розправлятися ще нещадніше. У шовіністів своя логіка: Україна — це частина Росії, українська мова — не мова, а діалект.

— За триста років московського панування в Україні, не припиняючи, ллється кров борців за незалежність! Які ще потрібні докази?

— Все це жидівські штучки!

Якби євреїв у Росії не було, їх треба було б винайти.

Найрозумніші антисеміти міркують: у народі завжди точиться боротьба, свари, сутички, непорозуміння, тим більше в такій величезній і безладній країні, як Росія. Навіщо ж нам лупити одне одного, руйнуючи з такими труднощами здобути імперію, коли можна всі спалахи ненависти скеровувати на євреїв: поб'ють їх, пограбують, і років на десять заспокояться. Національне відпруження! Навіщо випускати євреїв? Ні в якому разі!

А потім, коли цей зацькований, знавіснений народ усі сили свого духа зверне на пошуки виходу — будь-якого виходу — з духової газової камери, його знову почнуть обвинувачувати, цим разом не вдавано: що ж це вони, мовляв, втручаються в нашу історію? Нехай тепер направляють те, що наламали!

В українців до російської історії свій підхід. Вони вважають, що навіть ім'я країни їм украдено. В старовину Україна називалася Руссю, і не було іншої Русі. На території сучасної Росії проживали угро-фінські племена, залишки яких мордвини, комі, перм'яки, ханти-мансі, вепси. Тепер це острівці, а тоді було суцільне море, в яке вкраплювалися острівці слов'янських приходьків. Назви промовляють самі за себе: Пермь — раніше була угро-фінською державою і називалася «Пермь Велика», Ільмень, Чудське озеро, Ока (по-фінському ріка), Муром (назва угро-фінського племені мурома), навіть Москва (на одному з угро-фінських наріч — «гнила вода»). Однак угро-фінські племена сучасної Росії — це не фіни чи мадяри. Найсильніша частина цієї етнічної групи прорвалася з Азії до Європи. Західня межа її поширення — це маленькі, але етнічно надзвичайно стійкі народи: угорці, фіни, естонці.

В наслідок естонського спротиву (від партизанського до гордого мовчання у відповідь на ставлене по-російському пи-

тання) ця найменша республіка Прибалтики залишилася менше сколонізованою, хоч лежить під боком Ленінграду. Фінів у достатній мірі характеризує героїзм 1940 року, коли фінська мурашка не відступила перед російським слоном. Зовсім не те удмурти або мордвини. Немає в них цієї сили духа, цієї непоборної національної свідомости. Ті, що залишилися від сильніших, розсмоктавшись по лісах та мочарах племена говорили різними діалектами і нічого не могли протиставити державному началу нечисленних слов'янських зайд. Монгольська навала, неначе буря, перемішала і перетрощила племена, і серед загального сум'яття державне начало засимлювало все навколо. Монголи тільки стягали данину, вони не окупували територію Росії. Україна, де було більше степів, потерпіла від монгольської кінноти далеко сильніше. Її напівмертве тіло переходило з рук до рук. А Москва серед лісів і багнищ підвелася на руїнах конаючої монгольської орди, яка не витримала тягару власних загарбань.

Московський народ утворився в наслідок перемоги державного начала над етнічним, і тепер великодержавність стала його національною ідеєю. Все життя держави було підпорядковане завданню його поширення. Всі успадковані засоби — монгольські, візантійські, європейські — надавалися для цього.

Різні подорожники у різних часах сходилися на тому, що Московська держава — царство аморальности і злочинности. Внутрішня огида до злочину не може бути замінена ніяким законом; ніяка державність не замінить етнічне начало, душу народу. Держава витворюється зовнішньою, штучною, намуленою, нелюдською. Зовнішнє перетворюється на порожню оболону, нічим не наповнену. І ця оболона за своїми нелюдськими законами росте, поширюється, підбирає щораз нових людей, племена, народи, перетворює їх і кидається далі, по свіжу кров . . . Впала Твер, давній суперник Москви. Підбито Рязань, хоч як вона старалася вступати в будь-яку антимосковську коаліцію. Дійшла черга до Великого Новгороду. Новгородська демократія боролася не на життя, а на смерть. Історія колонізації Новгороду разючо нагадує те, що пізніше почалося в Україні. Повстання, їх криваве здушення, різани-

на за різаниною. Виривання з корінням і переміщення племен за асирійським зразком, заселювання спустошеної землі московитами. Імперія вважає за свою священну й недоторкальну кожну землю, на яку ступив чобіт її вояцтва. Падає і розчиняється Пермь Велика, втрачають незалежність мордвини, палає Казань, Астрахань, важка лапа підгортає Сибір. Горять саклі Кавказу, тригранчастим багнетом наскрізь простромлено Туркестан. Всюди винищується сильних духом, уярмлюється і асимілюється слабих. Московський народ уже тисне далеких китайців на сході, литовців, шведів, поляків, німців — на заході, турків — на півдні. Колосальна геополітична вага імперії дозволяє укладати вигідні союзи, неутралізувати небезпеку, нацьковувати одних на одних, уривати все, що дається потягнути.

Раніше західньою противагою Москви було Велике Князівство Литовське, тепер — З'єднані Стейти Америки. На захід від Америки — тільки Тихий океан.

Не було в світі такого народу, який здібний був би окупувати безкраї землі Росії. Вона була ніби непереможною, поразки її були тільки тактичними. Часом імперія, то тут, то там, відкочувалася назад, але хутко вичуновала, перетворювалася, збиралася з силами і знову наступала... З обрахунком природньої пульсації цей процес ніколи не припинявся. Всі »великі перетворення« Росії — тільки внутрішня перебудова імперського організму для дальшого поширення.

Кожне велике перетворення, з-правила, було наслідком імперських поразок на зовнішніх фронтах.

Тільки нездібність імперії виконувати своє головне життєве призначення породжувала реформи.

Іван Лютий, Петро I, Йосиф Сталін, попри всю відмінність шатів, були переємниками, продовжували одну справу. *І нікому не дано викреслити їхні імена з імперських святців.* Нащадки кінець-кінцем прощають їм будь-які звірства, бо тільки звірством будується імперія, і тільки у десять разів більшим звірством вона втримується.

Можна формулювати найшляхетніші теорії, та хіба слова спинять страшну історичну інерцію імперського натиску?

Півтисячоліття скеровує вона економіку, соціальні структури, стиль життя, думки і почуття людей.

Спробуй стримати цю розгордану махину! Організм імперії, як вовк, не може стати вівцею.

Життя людське — мала хвилина для історії, і зміни малопомітні для людини. Та коли стиснути століття до хвилин і показати на екрані мапу імперії з кордонами, що чимраз більше поширюються, з народами, що гинуть один по одному — образ буде страшний. Разом з народами гинуть і люди, гинуть як індивіди з певною самостійною цінністю.

Для імперії людей немає — є тільки «трудящі». Саме цим словом іменує Адамових дітей советська пропаганда. Імперія для себе самої — єдина цінність. Її природне прагнення всі інші цінності або розчавити, або обернути на службові, підлеглі. Тому тоталітаризм — природний наслідок імперської еволюції. Всяка імперія стоїть перед вибором: тиранія або саморозпуск. Англія, наприклад, вибрала друге. Росія не мала вибору, бо вона ніколи й не знала, що таке свобода. Противника імперії прирівнюється до скаженого собаки. (Вишинський так просто й висловлювався). Але вбивати його нераціонально. Нехай виснажливою рабською працею в концтаборах зміцнює імперську могутність.

Навіть засуджених на смерть в СРСР звичайно не розстрілюють, а утилізують на уранових руднях.

23. ЧУДЕСА МЕДИЦИНИ

— Що для іногородця смерть, то для русского здорово! — хизувався старий зек Воронов, умиваючись болотяною водою.

У таборі мені показали кримінальничка на прозвісько «Могила». Кримінальників у політтаборах було тоді подостатку, до того ж найбільш прокажених, тих, хто серед своїх не зжився. Коли в кримінальній зоні йому вже нема чого чекати, oprіч ножа, за всякі витівки, часто за неплатіж картярських боргів, він, не довго думавши, пише кілька антисоветських

летючок і кидає в зоні. За пару надряпаних, як курка лапою, безграмотних слів кримінальник миттю стає «особливо небезпечним державним злочинцем» і з додатковим вироком потрапляє до політичних.

Могила був маленьким беззубим чоловічком з чорною борідкою клинцем. Дивився він на світ надзвичайно скептичним поглядом, був великим циніком і наркоманом. Про нього казали, що якось у трупарні він учинив перелюб з юним трупом.

Могила ковтав по кількадесят таблеток люміналу за раз, і навіть не засинав, «кейфував», як давун. Такою порцією можна умертвити цілу чоту вояків. Лікарі дивом дивувалися, виявляючи ці неймовірні досягнення, не вірили, просили продемонструвати, і кримінальничок за відповідну оплату морфієм показував свою вмлість.

Уживання махорчаної настоянки в рязанській тюрмі — дитяча іграшка. Заради «кайфу» авторучка перетворюється на шприц, і кубик повітря вводиться у вену. Замість неминучої смерті советського супермена тільки струсоне міцним шоком, що заступає горілку...

Кров іншої групи — смертельна отруя для людського організму. Кримінальники впорскують собі невелику дозу котячої крові — задля того ж таки шокowego «кайфу» — і нічого, виживають... Нова порода! Колишній кримінальник П. навчився власними руками перекривати на своїй власній шії сонну артерію. Падав на підлогу в конвульсіях. Потім казав, що хвилина, коли вертається до свідомости, дає йому насолу, що заради неї він це й робить.

Мені також довелося зробити щось надзвичайне в медичній практиці.

Вирок мій був великий, і я не знав, чи доживу до звільнення. Довкола — люта ненависть ментів і їхніх вірних помічників — колишніх поліцаїв. Поліцаї, бригадири, нарядчики, майстри ходили по зоні з советськими газетами і смакували їх:

— Отже написано, що *жиди* самі в усьому винні, а *люди* через них сидять!

Столики колишніх карателів аж ломилися від найрозмаїтіших продуктів. До їдальні вони ходили вільно (ніхто їх не

затримував), за спізнювання ніхто не карав, навіть рапортів на них не писали.

Я не пам'ятаю випадку, щоб хтось із поліцаїв потрапив до БУР-у. А проте, один десь добув горілку і бешкетував у п'яному вигляді. Прийшлося ввечері замкнути п'яницю в буцигарню, але вже на ранок його випустили.

Ця офіційна стукацька еліта табору була в зоні хазяїном. Деяких із них, як чекістів, навіть менти боялись.

До них належав і Завгородній, під рукою якого я працював. Він був за німців відомим карателем у Харкові. Тепер знову командував, зухвалий, певний себе майстер механічного цеху і резидент КІБ.

Вистачило мені на хвилину відійти від варстата, як він миттю доносив. Менти відразу ж з'являлися з ревізією. В маленькому цеху я весь час був навидноті. Завгородній звичайно стояв посеред цеху, високий, облісаний, у синій гарній спецовці, схожий на простий, але пошитий на замовлення костюм, і гладив свого тлустого кота Ваську. Кіт був надзвичайно ледачий, брудний, вгодований. Він боявся живих мишей. Подавай їм йому смаженими! Васька був єдиною істотою на світі, до якої Завгородній був прив'язаний. З людьми він був жорстокий, не минав нагоди зробити капость.

У відношенні до мене він мав три причини для ненависти:

1. Я був людиною, а не котом Ваською;
2. Я був євреєм;
3. Чекісти мене люто ненавиділи.

Коли саме на тебе звернені очі поліцаїв і ментів, коли ти постійно в центрі уваги, коли кожний непевний крок може стати за привід для жорстокої розправи, а попереду ще стільки років — гостро відчуваєш себе на грані загибелі. На час арешту я вже вірив у Бога, прийшов до цього сам. І тепер переді мною в усій наготі постало питання: чи готов я до смерти? Знак вічного Заповіту ще не був закарбований на моєму тілі. Що робити? Якщо вже судилося вмерти, то треба вмерти євреєм. Бог дарував мені рішучість у таборових умовах зробити самому собі обрізання. Дарував винахідливість — як, де, чим здійснити задумане. Дарував силу видужати, не

перериваючи звичайного таборового життя, щоб ніхто нічого не завважив.

Особливою небезпекою була таборова медицина, яка могла скористатися з випадку для »остаточної розв'язки питання«, бо привід чудовий: »сам винен«.

Замість ножа я використав стару пилку-ножівку, загострену на наждаку. Десь розжився йоду для дезинфекції.

Уподобав новеньку порожню дерев'яну коробку для туалету, яка ще не використовувалась і стояла в робочій зоні.

Для операції вибрав обідню пору, коли всі в їдальні.

Анестезуючим засобом була звичайна холодна погода.

Однак, анестезія залишила бажати кращого. Справа посувалася поволі, мабуть, виною цього був імпровізований ніж.

Нарешті все було закінчене. Я використав припасений бандаж і з байдужим виразом обличчя пішов до свого варстата, де майстер Завгородній уже виявляв ознаки непокою, нервово погладжуючи свого kota.

24. БРАХМАН В БУР-і

Хоч як я берігся, але БУР-у не уникнув. Один в'язень дуже хотів зі мною поговорити. Це був Іван Курилас, підстаркуватий українець. Я читав його вирок. Сидів він повторно. Перший реченець відбув за партизанський рух (УПА). Після цього мешкав у Тернополі.

— Мені не треба було нікого агітувати, — розповідав він. — Вистачило просто ходити по місті. Мешканці показували на мене пальцями: це той Курилас, котрий відсидів за національний рух!

Другий реченець не змусів на себе чекати. Курилас сказав комусь, що Україна може і повинна бути незалежною.

Цієї думки, висловленої в приватній розмові, було досить для нових п'ятьох років концтабору, при чому Курилас вважав, що щасливо збувся.

На писання вироку не знайшлося української друкарської

машинки, і він був надрукований російськими літерами. Української літери «є» не було. Літери «і» та «ї» заступили одиницею. І це на Західній Україні! В зрусифікованому ви-року з кумедними помилками було сказано, що Курилас стягав наклеп на советську владу, яка буцімто переводить в Україні русифікацію.

Ось з ним я і захопився розмовою в коридорі бараку, не звернувши належної уваги на «відбій». Це мало фатальні наслідки.

Незабаром мене викликав начальник табору Усов. Він сидів у майорських погонах, п'яний, з пожмаканим червоним писком, злий. Йому не подобалася моя манера поводитися в кабінеті, і він щедро відвалив мені максимальний реченець — п'ятнадцять дів ШІЗО за те, що не спав після «відбою».

Свій перший таборовий день народження я зустрічав там. Як зараз пам'ятаю ранній сніг за вікном і величезну ялину, що височіла, немов чорна вежа, за таборовим парканом.

У камері перед моїм приходом вже було двоє: Нархов і Слава Міркушев, якого привели за кілька хвилин до мене з тим же таки п'ятнадцятидобовим реченцем. Щоправда, «прогрів» за ним накопичилося більше, але все таких же «серйозних». Обидва належали до різних антисемітських груп і зустріли мене насторожено. Нархову, однак, треба було проявляти свій «природній артистизм», а Міркушеву — поділитися з кимнебудь своїми знаннями, що його розпирали, і атмосфера поступово злагідніла.

Нархов раз-у-раз підскакував до дверей, благаючи у ментів покурити.

— Старшинко, срібна спинко, дай покурити, вуха пухнуть! Дай, старшинко, бичок, не викидай! От спасибі тобі, дай тобі Боже знайти гарну жінку!

Нархов був збіглий солдат, поворотець. Втік з окупаційних військ у Німеччині, пожив у ФРГ, повернувся, сів. Чому повернувся? Чого бракувало? Тільки одного: кнута. Одержує ось такий тобі солдатик у Німеччині платню, і очі на лоба лізуть: як, це всього лише за тиждень? Навіщо ж тобі працювати, можна пити-гуляти! Парткома нема, ніхто не при-тримає. Або стоїть незамкнений автомобіль — як не вкрати

його? Навіть якщо є свій! І взагалі німчура рускої людини не розуміє! Русській людині чого треба? Випити, душу облегшити! А вони . . . Американці, що опікувалися Нарховим, пробували були навести його на розум — марно. Кінець-кінцем Нархову почали з'являтися чортики. І тоді він зрозумів: так більше не можна, пора до рідного посольства . . . Тепер сидить на таборовому приділі, біла гарячка йому не загрожує. До ШІЗО потрапив внаслідок якогось конфлікту з приводу роботи. Він хоче одну роботу, йому накидають іншу, він відмовляється, його злегка карають, і все спочатку. За час нашого сидження він двічі появлявся в камері і закінчував реченець, а ми все сиділи.

У той час в БУР-і були суцільні нари — благо неймовірне! Я на голому дереві спав, як хом'як, і мені снилися незвичайно яскраві сни. До того ж нам пощастило — трапилася тепла камера. Я просто раював, не зважаючи на голод. На нього вже навчився не звертати уваги. Ніяких тобі підйомів, відбоїв, перевірок, роботи, шмонів, муштри.

Тільки там, розслабившись на нарах, відчув, у якому напруженні перебував.

Уже пізніше, коли євреїв у таборі було багато, Ягман якось розбудив мене, коли я відсиплявся після нічної роботи. Його злякало моє панічне пробудження. А причина була проста: кожного дня треба будь-що-будь прокидатися без голосних сигналів, точно о шостій, а в п'ять хвилин на сьому біля мого ліжка вже стовбичив мент, підстерігаючи здобич. Навіть спати приходилося в напруженні, в бойовій готовості . . . Недарма Ягман, раніше зовсім здоровий, у таборі рятувався нітрогліцериною від страшних, паралізуючих серцевих нападів.

Міркушов був заарештований на вірмено-турецькому кордоні і одержав десять років за намір втекти з ССРСР.

У таборі миттю потрапив під вплив великого антисеміта з 19-ої зони Вандакурова, якого прихильники звали по батькові: «Петрович». Цей усі світові вчення вважав «єврейськими», і визнавав лише децjo індійське, плутаючи його з нардійським поганством та панізмом. Євреїв він ненавидів до безтями. Уклав якийсь гімн російських штурмовиків. В таборі такі штуки користувалися успіхом, бо публіка була до того озві-

рілою, що знущальницьку пісню Висоцького »Нащо мені бути шпаною й бандитом, я краще подамся в антисеміти« — приймала абсолютно серйозно і похмуро співала під гру на гітарі. Вандакуров був поважніший. Він безперестань студіював філософію, знав практику раджа-йоги, гіпнози, магії. Він уважав себе чимось на зразок Антимесії, носив борідку під Люцифера, убирався в чорне одягало, був довжелезним, двометровим глистяком; ходив злегка згинаючись в попереку, схиляючись над співбесідником.

Міркушов тремтів перед ним. Не називаючи імени, він розповідав, як хтось напустив на нього бісів . . .

Описував, як з його нерухомого, розпростертого тіла підносилася червона напівпрозора рука, як увесь він у вигляді червоного привида виходив із свого тіла і дивився на нього збоку . . . І таку бурхливу емоційність, таку могутню ризикованість відчув він, буди червоним привидом, що нізачо не хотів вертатися в тіло. І тоді з'явилися біси . . . Спочатку маленькі — і він сполохав їх і розігнав. Але потім з'явився великий, сильний біс, він наступав, силоміць заганяв його назад у тіло, і ось уже червоний привид занурювався в нього, занурювався з болісною неохотою, з страшним спротивом.

І Маркушов сів на ліжку серед сплячого бараку, обтираючи з лоба холодний піт.

Він поривався до Індії, яку вважав за свою духовну батьківщину.

Часто повторював Мантру:

Я — Брахман.

Все — Брахман.

До всього містичного ставився зі страшенною цікавістю. Відчувалося, що він у всьому цьому новак, що це спало на нього, як лявіна, і він, глибоко потрясений, не може укласти дійсність у свідомості, не може прийти до себе. Навіть обличчя його раптом змінювалося до невпізнання, зображуючи потрепаючу гаму виразів: від мислителя до чорта. Такими ж нісенітними були його промови, повні гострого нервового збентеження, напруження протиборствуючих сил.

За його словами, якось у робочій зоні, під час обідньої перерви він сидів за столом у роздягальні. Світляна лінія

завгрубки з палець пронизала його голову, потягнула до себе... Він знав, від кого вона виходить... Звідкись із землі феєрично підносилися світляні цифри, формули, невідомі знаки... Він виразно відчував, що взаміну від нього вимагають заповітну частину його »я«, щоб він зрікся найдорожчого зі своєї пам'яті... Він не захотів, не зміг набувати мудрість такою ціною... Щось інше вирвав він з душі і беззвучно крикнув словами, змісту яких не розумів:

— На, жери! Ключ до істини серця лежить на Синаї!

— Ключ у мене в кишені! — відповіла зла сила і відступила від нього.

Славі була нав'яна ідея про те, що в світі відбувається »многоярусна« боротьба. Існують могутні маги і ясновидці. Кожна держава, кожна світова сила прагне використати їх надприродні здібності, взяти їх до себе як зброю. А оскільки ці гіпнотизери, ясновидці і маги мають різноманітні рівні надлюдських можливостей, твориться многоярусна гієрархія. Поміж такими гієрархіями точиться боротьба на всіх рівнях... Слава не все договориював, але з деяких натяків я зрозумів, що в його очах ця боротьба йде, по суті, поміж арійцями та євреями і до державних кордонів вона має дуже слабе відношення.

— Як же я, єврей, нічого про це не знаю?

Слава хитро усміхнувся, жартівливо погрозив пальцем: знаєш, мовляв, тільки прикидаєшся.

— І, потім, істина не демократична, вона відкривається тобі людиною, що стоїть на вищому рівні, через обрання і таємне висвячення, а не через базіканину або книжкову макулятуру...

Проти цього тяжко було заперечувати, бо неможливо спростувувати невідоме. Коли в центрі світогляду стоїть таємниця — він непохитний. Це дуже по-російському...

Потім він згладжував гострі кути, виглядав дуже приязним, пропонував навчити мене його, магії, але я відмовлявся, посилаючись на біблійну заборону.

— Як в'язень я не можу не стояти за свободу, — казав Слава, — але як філософ я — прихильник суспільства, побудованого за зразком організму...

Тоді я висловив йому частину думок, що назбиралися у

мене на цю тему. Ми так довго сиділи самі в чотирьох стінах, що мимоволі між нами встановився глибший контакт, як просто поверховні розмови.

Організм складається з дрібних живих організмів-клітин. Клітиною суспільства є людина. Однак, суспільство — це далеко не організм, поза примітивним обміном речовин діло в ньому, по суті, не йде. Відмінна прикмета організму — незрівнянно вищий рівень »поведінки«, як у клітин, з яких він складається. Рівень же поведінки держави ані трохи не розумніший, як в окремої людини, навпаки. Держава тільки фізично більша за людину. В чому ж першопричина цієї різниці? В тому, що поміж клітинами організму проходять не менш інтенсивні потоки інформації, як у самих клітинах. Інакше кажучи, індивідуальні »свідомості« клітин навстіж розкриті назустріч одна одній, і їх взаємне зливання породжує незрівнянно вищу свідомість цілого, організму.

Держава ж об'єднує людей радше механічно, що з найбільшою повнотою виявляється в армії. Яке начальство зможе координувати дії підлеглих так вправно і оперативно, як арфіст — рухи своїх пальців? У громадському житті все навпаки: незграбність, неповоротність, дисонанси. Люди відокремлені повітряним бар'єром, для спілкування їм потрібний звук, видаваний механічно діючими органами. Цей канал фатально обмежує кількість інформації, переданої за одиницю часу, порівняно з блискавично діючими каналами всередині організму. Звідси хиби колективізму: люди відмовляються від самих себе ради куди нижчого рівня механічного (а не органічного) цілого. Вище цілковито приносить себе в жертву нижчому, захоплюючись його кількісними, а не якісними показниками.

І проте, суспільство щораз більше набуває вигляд органічного тіла, у якого не функціонує мозок. Як у єдиному тілі, зростає спеціалізація і взаємозв'язаність частин, потоки речовин і інформації. Та немає вищої сили, здібної впорядкувати цю надлюдську лямбіву. В результаті розвиток несе в собі щораз більше прикмет хаосу і розвалу, один з проявів якого — загроза екологічної катастрофи.

Зв'язки людства з природою тепер такі інтенсивні і роз-

маїті, їх наслідки можуть бути такі необчислимі, що ніякий людський мозок не здібний охопити навіть переліку вихідних даних фатального завдання. Велика ж кількість мозків не може ефективно скоординуватися через негнучкість каналу зв'язку поміж ними.

Зупинити розвиток суспільства також неможливо, і слово «катастрофа» в усіх на устах.

З цього сліпого кута є єдиний вихід: встановити безпосередній зв'язок поміж мізками людей з допомогою радіосигналів, які перетворюються на електричні та надходять безпосередньо в мозок, і навпаки, поминаючи звичайні органи мови. Поступово виробляється особлива мова, електрична мова думок, не обтяжених звуковою печаттю; мова така ж насичена й ефективна, як та, з допомогою якої координують свої дії різні частини нашого тіла. І тоді суспільство стане суперорганізмом, настільки недосяжно мудрим і досконалим, наскільки ми мудріші й досконаліші від інфузорій.

Хто знає, чи не стане воно вмістищем Бога, чи не розкриється перед ним світ інший з усією мудрістю душ померлих?

Сучасний стан науки і техніки вже дозволяє посуватися в цьому напрямі, тим паче, що іншого способу уникнути катастрофи — немає.

Людство могло б функціонувати як єдиний супермозок, супроти якого одна голова те саме, що нейрон супроти мозку.

При цьому має бути переборена єдина нетехнічна перепона: мізантропія, взаємна неприязнь і ненависть поміж людьми. Не можна об'єднатися в організм без взаємної симпатії і взаємного притягання.

Поки я викладав Славі свою точку зору, він відчував, що його знову прошиває та сама світляна лінія. Він стояв внизу біля дверей, на бетонній підлозі, а я походжав по дерев'яному підвищенню на тлі загратованого вікна. Кілька магічних кругових рухів рукою — і лінія від нього спрямовується на мене, охоплює мене від ніг до голови тремтливим світляним ореолом — і от уже Слава чує мої слова раніше, як вони злітають з уст.

Я не бачу цього, тільки відчуваю ніби подув зла. Чую ди-

явольський хихотливий смішок співкамерника, бачу його інфернальне, бісівське обличчя і замовкаю, замикаюсь.

На очах мого сусіда невидна мені лінія розпадається на світляні кільця, вони розсипаються іскрами і — зникають. Все повертається до звичайного стану . . .

Останніми днями Слава збирався навіювати мені кошмарні сни. Якось приснилася мені присмеркова вулиця, що спускалася десь униз. Звідтам назустріч мені йшла стара жінка, від якої, як від смерти, променював містичний жах. Але в ту ж мить ніби хтось розбудив мене. Я розплющив очі в абсолютну бадьорому стані, усміхнувся, перевернувся на другий бік і знову заснув. Більше нічого страшного мені не снилось.

Слава і вдень обіцяв викликати до мене бісів, шаманував, але чорти не з'явилися . . .

25. ЄВРЕЇ

Більшість вірних трималися в таборі гідно. Але не всі.

Був, серед інших сектантів, «винних» у тому, що вірили в близький кінець світу, один високий кульгавий чоловік, який демонстративно стоячи молився в їдальні перед їдою. Він активно навертав у свою секту християн інших віровизнань, бив разом з ними доземні поклони за бараком. Але щось було в ньому несправжнє, нещире. Його велике обличчя з напівспущеними повіками було постійно чимось отінене — чи то святістю, чи хитрощами. Одного разу він приступив до мене з недоладними надхненними словами:

— Світло з неба і слова! — проголосив він, захиляючи обличчя з напівспущеними повіками. — «Говори з цим ізраїльтянином, він син Авраама, Ісаака і Якова, в ньому немає лукавства, він прийде до істини!»

Я, признатися, був ошелешений таким способом знайомства.

— Прийде час, усі будете в Палестині! — урочисто прорік кульгавий і зник, а я залишився стояти, як соляний стовп. Другим разом він також з'явився зненацька, почав розпові-

дати про те, що терпів за віру, раптом поцікавився, чи не готов я визнати Ісуса.

— Нічого, нічого, не все зразу, — підбадьорював він мене, — ходімо он туди.

В затишному куточку він заходівся демонструвати мені «дари святого духа». Починав стандартним піднесенням руки, захилянням голови і словами: «Світло з неба»...

Далі з сомнамбулічним виглядом цей напівписьменний дядько без запинки витійствував різними мовами: європейськими, східними...

За третім разом ми зустрілися з ним у робочій зоні в незвичайних обставинах. Приїхав таборовий прокурор Ганічев і викликав до кабінету при одному з цехів тих, хто писав скарги. Я чекав на свою чергу, аж підійшов кульгавий, який працював у цьому цеху, і поцікавився, що я тут роблю.

— Скаргу написав, що посадили нізащо...

— Світло з неба... Скажи прокуророві: «Я — єврей, хочу до Палестини, за це мене посадили, звільни мене». Молись, допоможе!

— Таж я не про суд писав, а про п'ятнадцять діб!

Місіонер зник, зрозумів, що пошився в дурні, і відтоді дав мені спокій.

Не його позірний «Новий Ізраїль» незабаром став таборовим центром притягання і відштовхування, а Ізраїль справжній. Під Новий Рік (перед 1971-им роком) я ввечері лежав у ліжку і раптом почув з голосника про «літаковий процес». Низка єврейських прізвиськ, суд, два вироки смерті... Мене охопила така лють, що нігті вп'ялися в долоні... Зона напружилася в чеканні... Кілька разів розліталися «параші»-чутки: євреїв привезли! Виявлялось: липа²⁴. Десь у лютому з'явився Боря Пенсон. Яка це була радість! Зустріч, знайомство, гарячі розповіді... Він усе ще там... Потім по два, по три, по одному прибували Шепшелович, Альтман, Гальперін, Кіжнер, Гольдфельд, Ягман, Богуславський, Бутман, Азерніков... Газети, журнали були повні антисемітської отруї, жовчі... Щодня з газетних шпальт лунали зойки і вереск ошалілих від страху коляборантів. Преса жонглювала судо-

24) Липа — в тюремному жаргоні — фальш, брехня, підробка.

вими каяттями, захобілася хрипким гавкотом. Треба було сказати і нам своє слово. Ми вирішили в роковини смертних присудів розпочати тижневу голодівку з вимогою: «Відпусти мій народ!» Треба було зв'язатися з іншими таборами, передати відомості на волю, попросити ізраїльське громадянство (заочно), підготувати офіційне зречення советського громадянства. Все це було зроблене успішно і в цілковитій таємниці, так що єврейська голодівка 24 грудня 1971 року в нашій зоні вибухнула, як грім з ясного неба.

Перед цим була пошесть тяжкої вірусової грипи, і я ваявся з високою температурою в одній із шкільних кляс табору серед багатьох інших хворих. Треба було якнайскріше видужувати, щоб успіти на «акцію».

В день початку голодівки я був у святковому настрої. Навколо метушилися стукачі, допитувалися, скільки днів ми задумали голодувати. «Побачимо», — відказували ми, але стукачі не вгамовувались.

Голодівка була підготовлена чудово під кожним оглядом, зокрема під оглядом можливих репресій. Я довідався про існування таємної інструкції (саме ними й живе табір), згідно з якою всі ті, що голодують, мусять перші три дні виходити на роботу. Внаслідок цієї інструкції з'явилася формальна можливість жорстокої розправи: за перший день голодівки (невихід на роботу) позбавлення кантини і посилки, за другий день — побачення, за третій — карцер без постелі, без теплового одягу, в холодній камері. Там і голодує собі. Крім усього іншого, це накопичує матеріяли для відправлення до Владимира. Ми ж, проголосивши голодівку, вийшли на роботу. Хоч як тяжко це було, альтернатива куди гірша.

На четвертий день голодівки нас змушені були відправити до ізолятора з постелями, бо карати не було за що. Зі мною в одній камері рядком лежали Боря Пенсон, Харік Кіжнер, Віктор Богуславський. Інші камери також не стояли порожні. Лежимо не на дереві, а на власних ліжниках, укриваємося ковдрами, як королі! І тут починається перше нещастя: про що б не зайшла розмова, Боря з Вітею незмінно примудряються переводити його на жрання: де, хто, коли їв щонебудь смачне...

— Хлопці, вже краще про жінок!

Але жінки на п'ятий день голодівки не йдуть в рахубу. Почне Віктор розповідати про якунебудь пригоду і невідомими шляхами непомітно звертає на те, щоб і як його мати готувала, і знову все з початку...

Мент тричі на день вносить у камеру їжу, вона у нас під носом з ранку до вечора...

У сусідній камері в Льови Ягмана почався серцевий напад. Камера напхот напхана людьми, а мент навіть кормушку відмовляється відкрити, щоб впустити трохи повітря.

— Червоні нацисти! — кричимо ми, у кого ще є сили. Стукаємо в двері, вимагаємо лікаря. Умовляємо Льову припинити голодівку — марно.

З останніх сил співаємо про Золотий Єрусалим... Ніхто, ні один єврей не зійшов з дистанції. Всі витримали рівно сім діб. Як тільки проголосили про закінчення голодівки — ту ж хвилину погнали на роботу...

26. УКРАЇНЦІ

Якщо євреї були найбільш згуртованою громадою, то українці — найчисельнішою. Серед них були такі, що пересиділи в польських, і в німецьких, і в російських тюрмах за ту саму ідею національної незалежності. Деякі сидять по тридцять років, перейшли жахіття Колими, чудом вижили і *не заломилися*. Вже за одне це — вони великі герої. Яка шкода, що за довгі роки багато прізвищ забулося, тільки обличчя залишилися в пам'яті. Пригадую імена Покровського, Степана Сороки, Басараба, Симчича — із старих бійців; Сокульського, Шевчука, Горбаля, Заливаху, Дяка, Лесіва — з молодого покоління. А втім, це тільки з 19-го табору, з Мордовії. Попереду уральські та владимирські зустрічі.

— Та краще б я під турком опинився! — казав жартівливий Іван Гурилас.

— Що за підла пропаганда! — обурювався другий. — Їх

послухати, то єврейські кулі чоловіків обминають і спеціально розшукують дітей, тільки російські летять куди треба! Їм тепер страшенно потрібно на євреїв усе перекинути, а самим знову виплисти з імперією.

— О, Юрко вже веснує! — вітав мене добрий, одвертий Басараб, коли я під час обідньої перерви скопував малесеньку грядку під укріп. (В дужках завважу, що влітку всі городчики вигоптали менти. Єдиним джерелом вітамінів залишалася звичайна трава. Тяжко повірити, чого тільки не їли люди в таборі! Лободу і поганки, кропиву і . . . квіти!).

Скільки розповідей з української історії довелося вислухати! Мабуть, варто спинитися на останньому її розділі: Україна під советським ярмом.

Перед революцією чисельне співвідношення росіян і українців було 1,5 : 1.

Тепер — 3 : 1.

Українці вважають, що вже «розкуркулювання» було у великій мірі своєрідною формою антиукраїнізму, бо в Центрі російські села були поспіль убогі. Вістря було скероване проти заможних українських сіл і станиць південної смуги. Рівночасно великі райони з переважним українським елементом (Кубань, Слобідська Україна) приєднувалося до РСФСР, і все українське в них викорінювалося.

Колективізація була органічно чужа індивідуалістичному, хазяїновитому українському селянству. Найсильніший спротив колективізація зустріла в Україні — і саме там вона забрала найбільше жертв. Потім ще страшніша подія: штучний голод 1933 року.

Українська чорноземля дає такий урожай, що українцям його може вистачити майже на два роки. Але в 1933 році усе збіжжя з українських комор забирали «під мітлу». Людей навмисне прирікали на голодову смерть, тільки підсилили залози на випадок повстань. Вимирали цілі села. Жертв нараховували на кілька мільйонів. Українці вважають, що підвладна Москві Україна втратила третину людности внаслідок цього фізичного геноциду, спрямованого на підрив біологічної сили нації. Одночасно московська коса регулярно викошувала

ні таланти, весь інтелектуальний квіт народу. Залишалися гоґові на все зрадники і темна залякана маса.

Так прокладалося шлях суцільній русифікації і колоніа-лізації України.

Тепер стосується витонченіші методи, зв'язані з паспорт-ною системою. Українцям із навколишніх сіл дуже тяжко прописатися в Києві, у Львові. Не прописують! Зате настир-ливо пропонують їхати на Далекий Схід, у Казахстан: там і пропишемо, і доброю роботою забезпечимо!

Може, немає мешкань? Є! Російським солдатам, що за-кінчують службу в Україні (солдатів, з-правила, висилають служити далеко від своєї батьківщини), наполегливо пропо-нують: залишайтеся жити тут, у Львові, мешкання дамо по-лизу центру міста, забезпечимо, допоможемо.

Так людність імперії штучно переміщується. Росіяни в кож-ному закутку мають свої, російські школи, хоч би якою мі-зерною меншиною були вони в цьому районі. Інші народи поза своєю республікою при будь-якій концентрації позбавля-ються всякого національного коріння. В РСФСР у цілому ряді районів українці переважають (Кубань, Зелений Клин, Острівна Україна), але жадної української школи в РСФСР немає. Інші народи в такому самому положенні. Екстерито-ріяльним народам взагалі нічого не залишається, ані грама національних прав, ані одної школи на Союз.

А що робити українцям, переселеним, скажімо, до Казах-стану? У казахстанські школи вони не підуть. Залишаються російські школи. Зразу три діла: Україна позбавляється ко-рінного населення, звільняючи місце зайдам, українські пере-селенці швидко змосковщуються, водночас допомагаючи обер-тати казахів на національну меншину Казахстану. І так, ка-захи вже у своїй власній країні стали національною меншиною.

Та це не все. Наш вік — вік техніки. В Україні немає фактично високих навчальних закладів в тій галузі, де ви-кладання провадилося б українською мовою. На підприєм-ствах вся документація — російська. До цього рішальним фактором приходять загальний дух імперії, який у тоталі-тарній державі відчувається з особливою силою. Цей дух

пронизує все: сферу виробничих і особистих відносин, пропаганду і виховання, книжки, пісні та фільми. Цей дух шугає над усім, його відчуваєш немовби якусь містичну непереможну силу. І він, цей дух імперії, владно дає зрозуміти, що тільки московське мусять мати місце під сонцем. Тому всякий, хто думає про майбутнє своїх дітей, віддає їх до російської школи, навіть якщо залишилася б ще альтернатива.

Не дивно, що в *мільйонному* українському місті Харкові функціонує *одна* українська школа.

Для декоруму.

Етноцид — споконвічна державна політика Московської імперії. Все немосковське має зникнути, згинуть, розсмоктатися. І імперія крокує далі по ще не простиглих трупах народів. Крокує до нових підбоїв. Ніколи етноцид не набирив такого розмаху й інтенсивності, як за советської влади.

Постає питання: як народи ще тримаються? Яка сила змушує їх так чіплятися за гаснуче життя?

Я збагнув це, дивлячись на євреїв, які тримаються так дружно і стійко. Це були люди засимільованого покоління, які не знали ні мови, ані релігії. Але передсмертний стан нації мобілізував її останні сили.

Я збагнув це, дивлячись на українців з 25-літніми (страшно подумати!) вироками, які після цього безутавного пекла залишалися акуратними, підтягнутими, чесними людьми, які ані на крок не відступали від своєї ідеї.

Українці вважають, що їхня країна знаходиться в епіцентрі імперської політики Москви не тільки з огляду на людські та економічні ресурси, але й тому, що в ідеологічному пляні Москва проголосила себе історичною переємницею стародавнього Києва. Незалежність України вибила б з-під московських ніг наріжний камінь неосяжних претенсій.

27. КАТОРГА

Мій брат не витримав таборового життя і волів виїхати до Владимирської тюрми. Одною з найповажніших причин його рішення була непосильна робота. Його кидали розвантажувати колоди. Морозяними зимовими ночами він мусів скидати важенні колоди з величезного зледенілого, переповненого вантажного вагона, що приїздив у зону. Він був незграбний, а робота небезпечна. Один необережний рух, і він міг упасти вниз і розбитися або попасти під колоду. Естонці, які з ним працювали, майже нічого не розуміли по-російському. Для них оклик »Обережно!« — пустий звук.

Перевести його на іншу роботу категорично відмовлялись. Велвл почав її саботувати. Сидів у роздягальні і не виходив. Капітан Тішкін прибігав, кричав.

— Я не маю спецвзуття, — відказував Велвл. Тішкін біжить по чоботи. Велвл приміряє їх і спокійно відповідає, що взути не може, бо вони пасують лише в довжину, але в нього широка ступня, і з боків муляе. Озвірілий Тішкін стає навколошки, силкується натягнути чобіт на його ногу і при цьому кричить:

— Ви чого іздейотесь!?

— Не іздейотесь, а іздеваетесь²⁵, — спокійно виправляє Велвл...

Звичайно, він потрапив до Владимира, де за півтора року перебування набув атерому і почав втрачати зуби в двадцятирічному віці.

Мені з роботою також не »щастило«. Попервах, на жорсткому поводиті у Завгороднього, це було психологічно нестерпно. Нещасливий випадок допоміг мені. Гандлер, зек, що працював в іншому цеху, дістав травму. Працював він по дереву, з поміччю фрези робив широку вийму в футлярі для настільних годинників. Фреза оберталася з шаленою швидкістю — до 18 000 обертів на хвилину, і нічим не була огорожена, крутилася під руками в самому центрі операційного поля. Якось його рука потрапила під фрезу, від шоку він упав і

²⁵ Іздеваться (рос.) — знущатися.

з жахом побачив, як уздовж колії для вагонети тече його кров. »Отак вона далеко дотече«, — промайнуло йому в голові. Йому пощастило: кістка і сухожилки залишилися цілі. Однак, він ходив з підвишеною на черезплічнику рукою, і працювати на небезпечному варстаті було нікому. Тоді замість нього туди негайно перевели мене. Ця тяжка і небезпечна робота чомусь давалася мені легко, але вона була частиною, операцією над послідовно оброблюваним на різних варстатах футляром. Мені приходилося робити стільки ж, скільки видавали »стахановці« на попередніх операціях, а ці поліцаї пхали, як звірі, доказували, що вони »виправились«, та ще й гроші загірбили. І сміх, і гріх. В кінці обідньої перерви їх палець стрибав на гудзику, щоб ані секунди не втратити після вилучення струму. Вони мали за це всілякі пільги, а я жодної. Моє рішення було просте: зробив норму — і до роздягальні. Решту футлярів нехай хоч сам дідько доробляє, мене це не обходило. Майстер-німець бігав до начальника, благав підтримати мій трудовий запал хоч якнебудь — і наштовхувався на непробивний мур. Працювати на цьому варстаті ніхто не хотів. Доводилося майстрові самому ставати щовечора до варстата.

Мене перевели на інші варстати, де фізично було ще важче, норму ледве могла виконувати сильна людина. Єдиною радістю були аварії на електролінії. Миттю вщухав гуркіт варстатів з таким прощальним звуком, ніби випустили повітря з опони. Я загаяв вагонету вглиб цеху, повертав високим бортом до проходу (для укриття), скручувався бубликом і відразу засинав на диктовому днищі, вкритому стружками і тирсою. Спалося так солодко, що навіть гуркіт, який знову розлягався довкола, не завжди міг мене розбудити. Тоді майстер бігав по всій робочій зоні і ніде не міг мене знайти.

Одного разу я заґавився. Тут же відчув різкий удар по пальцях. Моя рука відлетіла далеко набік. Ну, думаю, залишився без пальців. На великому і вказівному були глибокі рани від фрези, цебеніла кров. Поворушити ними я не міг. Чи ушкоджена кістка? Німець повів мене до аптечки, де українець-лікар, колишній партизан, акуратно забандажував

рани. Так я одержав невелику »відпустку«. Поважних наслідків не було, тільки рубці позалишались.

Був у таборі і шкідливий цех — лякофарбовий. Захисту ніякого, дихати там неможливо.

Советська система широко практикує негативний принцип. Суть його полягає в суцільно негативних методах примусу. Найбільш одверто це застосовується в таборах, де людину позбавляють абсолютно всього, а потім встановлюють монополю високих цін на задоволення всіх людських потреб. Хочеш дихати повітрям, не помирати з голоду й холоду в бетонному мішку? — Виходь на роботу, додержуйся режиму!

Хочеш раз на рік доторкнутися до власної дружини? — Забудь про спротив, будь, як шовковий, ори, як віл!

Хочеш мати продуктів на два рублі місячно більше? — Будь стахановцем!

Хочеш посилки, поблажливості, гарантії від покарань? — »Стукай«, донось на товаришів!

Крок набік — і все завалюється!

Навіщо за величезні гроші будувати дома, крамниці, дитячі садки, зацікавлювати людей, коли можна в необжитий район кинути зеківський десант, який під цівками автоматів сам себе відгородить колючим дротом, побудує бараки і за надію на дотермінове звільнення почне на голодовій пайці заповзятливо зводити чергову будову комунізму!

Звичайно, пісенька про намети обходиться дешевше, як будова домів, але »вільних«, тобто в'язнів »великої зони« (огорожена колючим дротом імперія) пісеньками тепер не звабиш, їм плати рубель... Навіщо? Спустили плян ментам, суддям та прокурорам — а вже вони поспішають його перевиконати.

Дешево і сердито!

Набивши руку в теорії експлуатації, режим у найповнішій мірі здійснює цю теорію на ділі.

Я описував лише найяскравіших кримінальників, що зустрілися мені в слідчій тюрмі, але багато їх сиділо практично нізащо. З одних досить було б невеликої грошевої карі, інші, затуркані сірі особистості, взагалі потрапили незрозуміло як.

»Наседки« умовляли їх взяти на себе нерозкриті ментами злочини, і за подяку, мовляв, відпустять.

Так і кількість нерозкритих злочинів зводиться нанівець, і двонога худоба масами йде на великі будови віку, ці нові єгипетські піраміди. *Нажива* відіграє не останню роль в діях таборового начальства. Які прекрасні меблі збували на сторону («наліво») з нашого табору! За десяток пачок чаю — таборіві гроші — майстри виготовляли найдорожчі речі, які відправляли до мордовських прокурорів, до управління таборів, навіть до Москви. Це гарантувало кругову поруку червоних карателів. Про по-мистецькому виготовлені шахівниці й говорити не приходиться — ними навіть звичайні менти промишляли. Великим же бізнесом керували двоє. Майор Усов, начальник табору, пияк із завжди пожмаканою фізіономією, який кінець-кінцем з дурного розуму побився із вільним шофером і злетів зі свого посту. Другий — начальник режиму, підполковник Вельмакін, «засланий» у лісову глушину за хабарі, які він перед тим брав, працюючи в органах міліції. Вельмакін був страшенним ідіотом з пласкою безглуздою мордочкою кам'яного боввана. В таборі його прозвали «Луноход». Караючи людину незнати за що, він на всі логічні доводи, тупо шепелявлячи, відповідав:

— Не треба порушувати! — при чому «ш» вимовляв як «с».

Він не пропускав ні одного «розводу»: насолоджувався виглядом своїх рабів, по одному викликуваних на щоденну каторгу. При цьому не минав нагоди до чого-небудь причепитися, хоча б до незастібнутого гудзика.

28. ЛЕНІНОВА ДУША

У таборах можна почути силу-силенну розповідей про містичні сили, при чому тяжко сказати, де починається поріг фантазії і хвороби серед маячної реальності.

У Мордовському концтаборі ч. 10, де сиділи «смугасті» (так називають в'язнів найтяжчого — особливого режиму за їхні

смугасті бушлати), був таємний гурток аматорів спіритуалізму. Викликали, наприклад, душу Рішельє, яка з французькою куртуазійністю відповідала на питання, а в разі непевности радила:

— »Це знає такий і такий . . .«

Хтось запропонував викликати душу Ілліча. Нехай, мовляв, погляне на наше щастя і повідає, що він про це думає.

Душа з'явилася на поклик, але на всі питання відповідала тільки крутим матом. Це й не дивно: численні томи праць вождя на 90% заповнені чварною лайкою, крізь яку дуже тяжко дістатися до суті. Видно, в лайці і полягає суть.

Тоді вирішили викликати Сталіна: може, він буде більш згідливий. Та де там! Хоч як старалися, душа Сталіна на поклик не з'явилась. Мабуть, занадто глибоко сидить.

Політичні табори, де, крім політичних, сконцентровані архизлочинці, винні в масових нацистських убивствах на окупованій німцями території, є також центрами прояву темних містичних сил.

Один поліцай глухо, з завиванням кричав ночами. Ранком відмовлявся розповісти, що за сон йому снився. Нічого, мовляв, не пам'ятаю. А вночі крики відновлювались, моторошні, одчайдушні.

Одного разу сусід, прокинувшись, побачив слабку тінь, що схилилася над сплячим убивцею. Привид душив його за горло . . .

Одному українцеві — колишньому бійцеві УПА — агенти КГБ підсипали отрую. Було це після того, як вийшов він з табору (випадок не поодинокий). Він ішов з другом по вулиці і раптом упав. Тіло його почало холонути. Потім він розповідав, як, упавши, побачив своє тіло . . . згори! Він, прозорий, летів, підносячись щораз вище, а внизу юрмився народ, під'їздила карета негайної допомоги . . . От він піднісся високо понад будинками, небо почало темніти, а далі зовсім почорніло. Він летів щораз вище. Вгорі блиснуло слабке світло. Поступово воно сконцентрувалось у вигляді двох зірочок. Померлий летів у напрямі до них. Зірки зростали, прибирали якихось невизначних обрисів, аж поки стали двома янголами. Вони взяли його попід руки, і він відчув слова: »Тобі ще не пора«.

Янголи понесли його вниз. Знову морок почав рідшати, стало зовсім ясно, з'явилися будинки, вулиці, юрба народу, карета негайної допомоги. Серед юрби медична сестра в білому халаті вводила голку шприца у вену його нерухомого тіла. Востаннє побачив це він згори — і нараз опритомнів, углядавши перед собою схилене обличчя сестри.

Друг-атеїст, свідок клінічної смерти, якому він розповів, як повернувся у своє вже похололе тіло, увірував.

Звільнений в'язень Баранов, з групи Огурцова, був менш щасливий. По дорозі з табору, після першої ж чарки, випитої з якимось »другом«, серце його спинилося назавжди. Він був із тих, що не люблять компромісів.

Один в'язень ночами падав з ліжка. Потім із сльозами признався близькому приятелеві, що з ним діється щось страшне. Вночі, коли вже всі спали, чув він якийсь дивний тупіт. Особливий жах полягав у тому, що чув це тільки він один, решта спокійно похрюпували. Огидні чорти, тупочучи, бігли до нього проходом, розштовхували, скидали з ліжка. Тільки те, як він падав, завважували здивовані сусіди. Одного разу чорт почав його душити. »Я відчув, що життю моему приходить кінець, і почав молитися«, — розповідала жертва. Чорт, ніби на помах чарівної палички, відпустив його, але продовжував стояти поблизу. »Такі, як ти, Богові не потрібні«, — прозвучали в його мозку глухі слова.

По селах і нині чаклуни й чаклунки не перевелися. Бувають вони й по містах. І, звичайно, в таборах інтерес до чаклунства загострений.

Доводилося чути, як черговий бараку, колишній поліцай з лискучою солодково-червоною пікою, відкриваючи дверцята пічки або скриню з вугіллям, незмінно шепотів туди якісь слова, щось ніби молитву нечистому, замовляння. Пізніше, у Володимирі, збіглий солдат, зовсім хлопчисько, білявий, з ясноглубими очима, Богдан Ведута, розповідав мені, як у таборі один чаклун вербував його в учні. Виявилось, що КІБ тримає з ним контакт, утилізує його вміння в своїх цілях, пропонуючи взаміну всілякі потаємні привілеї. Однак, чаклун неохоче і скупо говорив на цю слизьку тему. Зате запропонував продемонструвати свою вмільість, похвалившись, що

він у цьому таборі найбільший спеціаліст. Богдан зацікавився. Непоказний, із землястого кольору обличчям чаклун повів його в санчастину. Там він при хлопчиськовій розговорився з медсестрою, роблячи дивні магічні жести. Потім запропонував їй роздягнутися.

І молода медсестра з якимись гістеричними нотками в голосі дивно усміхаючись, відповіла:

— А що, думаєш, побоюся?

І почала роздягатися. Богдан був ошелешений. В наступні дні він пробував по дорозі до санчастини перехопити медсестру, але та оббігала його десятою дорогою. Він рішився зайти до неї з одним-єдиним питанням:

— Що це було?

— Сама не знаю! — похитала головою медсестра, і обличчя її спалахнуло. — Ніколи зі мною такого не було... Скільки намагались мене спокусити, навіть збудник підсипали — нічого не виходило. А тут... Нічого не розумію!

Один християнин, ховаючися від ментів, вечорами молився за лазнею. Він розповідав, що не раз і не два, щойно починав молитися, в порожній, замкненій лазні з грюкотом падали на підлогу тази. «Нечиста сила любить лазні!» — пошепки казав він, озираючись на всі боки.

Величезна подія мого життя, коли я в першому своєму карцері не головою або чуттям, а всією істотою своєю спізнав світ інший, була такою наскрізь ясною, що можна було взагалі взяти під сумнів існування пекла. Але в нього змушували мене вірити неймовірні жахіття земного життя і справжні біси во плоті, яких я бачив предоволі. Були такі, для яких сенсом життя, сенсом кожної хвилини було безнастанне творення зла — всьому і всім навколо. Особливо, соковитою табаровою мовою про таких казали:

— Отрутою дихає.

Але віра вірою, а одного разу мені насправді дано було спізнати пекло...

Прокинувшись серед ночі, я раптом із жахом усвідомив, що не можу поворушитися, *не відчуваю свого тіла*. Якась моторозна сила гнітила мене в темній безодні. Годі описати словами цей стан містично гнітючого жаху. Всією силою волі

душа моя силкувалася вирватися з німих обіймів безодні. Я не міг ні про що подумати, ні згадати слова молитви — мовчки, беззвучно тривала страшна боротьба. Так суперники, пробуючи м'язи, впираючи лікті в стіл, силкуються побороти один одного, але довго в нерухомій рівнодії страшного напруження їхні руки лишаються застиглими . . .

Однак, сила ворога помалу почала піддаватися . . . Мені вже легше, легше, я зовсім перемагаю його! З одчайдушним виттям безсильної злости переможена відступила темна сила. Я знову відчуваю своє тіло, злегка розплющую очі, підводжуся. Всі сплять — отже, ніхто не чув цього голосного крику, ніхто не верещав у сні. Поруч, на сусідньому ліжку, похропус Сашка Гальперін. За вікнами вже дніє, незабаром дзвінок. Чекай, чекай, де ж це я чув цей гугнявий голос? Чи не він із завиванням прорікає в серце чорносотенного гуртка? Чи не він якось на перевірці здавлено прошипів за мою спиною: »Жидова проклята! . . .« Ах ти, люциперище, нічого у тебе не вийшло! »Кліпа« — ім'я твоє. Так Каббала називає це лущиння буття.

29. ПАТОЛОГІЇ

Був на »смугастому« (зона ч. 10) зек на прозвисько »Генерал Безухов«. Безуховим його іменували тому, що вуха свої він повідтинав і вислав черговому з'їздові партії, бо йому, мовляв, набридло слухати цими вухами їхню балаканину.

Безухов з огляду на свою буйну вдачу постійно сидів у внутрішній тюрмі концтабору, в ізоляторі. Там він завжди перебував голим на голих же дошках, бо будь-який одяг і коци дер на кусні і проковтував разом із гудзиками. Спав він навіть узимку при розбитих шибках. Ранком прокидався на припорошених снігом нарах, підводився, потягався. Від його голого червоного тіла йшла пара. Дихання клубочилося, як дим з півної рури. Його виводили до виходку. По дорозі стояв бачок з розчином хлорного вапна (заливати парашу, щоб не

так смерділо). Генерал Безухов набирав черпак, підносив його . . . до рота, випивав, крехтав і йшов далі.

Марченко докладно описував самокатування і самоїдство зеків. Я також можу навести декілька історій.

Наприклад, ковтання доміно — вже нікого не дивує. Лікарі не хочуть робити операцію: сам, мовляв, у виходку якнебудь вистрелиш із себе . . . Алеж такі речі звичайно робиться заради »канту«²⁶ в лікарні (»день канту — рік життя«). Що робити? І от з'являється зек до лікаря і каже: »Я проковтнув залізничний костиль«. (Мається на увазі костиль, яким прибивається залізничну шпалу). Йому не повірили, повели на пересвітлення — справді, костиль! Як можна його проковтнути? А діло було так . . . »Шаблековтач« інструментами вигладив задирки, помастив костиль солідолом, щоб був ковзкий, витягнув лице пашею догори так, що горлянка уподібнилася до прямого шурфа²⁷, і поволі опустив у неї костиль головою донизу . . .

Часто патологія пов'язана з статевим питанням. Напівкримінальний Тітов був перевезений до Володимира за те, що підстеріг »вільну« вчительку на коридорі, кинувся на неї і, ледве доторкнувшись до її спідниці, відчув повне задоволення.

У тюрмі займався ексгібіціонізмом, демонструючи оголені органи, як тільки сестра відкривала кормушку.

Та це тільки початковий ступінь патології. Один кримінальний у Володимирській тюрмі прославився тим, що відрізав власний член і викинув його у вікно, коли мимо проходила начальниця санчастини Єлена Ніколаєвна Бутова (Ельза Кох Володимирського Централу). І зовсім уже не вкладаються в душу такі випадки, як зашттовхування »якоря«, зробленого на подобу розгалуженого рибальського гачка, у власний сечопровідний канал . . . Тут ми зустрічаємося з особливим нез'ясовним феноменом, що має, мабуть, національний характер. Психологи кажуть, що людина, яка не любить саму себе — страшна для оточення. Що ж і казати про тих, у кого ця нелюбов доходить до такого незмірного ступеня . . .

В цій загадці — розгадка іншої таємниці: як народ, на-

²⁶) Кант — таборове слово, яке означає приблизно перетривати, перезимувати тощо.

²⁷) Шурф — спуск до шахти.

стільки безладний, аморфний, п'яний і анархічний, народ, що не знає ніякої міри, спромігся не чудом, не відруховим зусиллям, а століттями безперервного, неухильного натиску поборювати один по одному всіх своїх сусідів, творячи на їхніх кістках найбільшу в історії імперію? Якими прикметами своїми переміг він усіх їх? Це та сама незаперечна потуга, яка веде на страшні самокатування. Ім'я їй — *російський демонізм*. Він має неймовірну притягальну і паралізуючу силу; він усмоктує, як бездонна твань, як зір василиска. Він перетравлює, як топильна піч . . . Недарма єдиний по-справжньому народний (якого знає, любить і з надсадою співає народ) російський поет, Сергій Есенін, був співцем туги, розпусти, руйнації і загибелі, співцем страшною краси умирання . . . Як сама Смерть, іде цей народ щораз далі, вогнем і мечем спустошуючи все на своїй дорозі, душачи навіть думку в самому її зародку, але при цьому бачить і чує тільки свою смертельну тугу, тільки свою переповнену смертю душу... Іде і чудується: чому це інші нарікають, протестують, боронять якісь свої жалюгідні інтереси? Хіба щонебудь може зрівнятися з тим пеклом, що його він несе в самому собі? Вже не інакше, як вони й винні в усьому; в їхніх конвульсіях і криється корінь зла . . . »Російському мужикові гірше за всіх . . . « Тому й гірше, що, замість звичайного життєвого опорядження у власному домі, він воліє за шкуринку хліба, шклянку горілки та шовіністичний чад із захватом і радістю різати, душити й насилувати інших . . . Той, хто сам собі не може дати ладу, мимоволі так і поривається »рятувати« увесь невдячний світ . . .

Чому жертви повинні жаліти перемерзлого в нетрях бурлаку, який, підтягнувши живіт, блукає битими шляхами замість тихо й мирно обробляти своє власне поле, таке широке, що його вистачило б на десятьох . . . Ах він бідолашний, намерзся, мабуть, поки мене наздогнав! І не приведи Господи скинути його зі свого карка! Ще заб'ється, чого доброго, руку звихне — клопоту потім не збудешся! . . . Ні, треба вмирати на його дибі тихо, без судорог, щоб бідного катюгу ненароком ногою не зачепити . . .

Мало-хто з росіян, перше, як підраховувати кількість євреїв

у революції, здібний чесно запізнатися з історією єврейського народу під російським скіпетром, що сотні років був для євреїв знаряддям тортур. На обвинувачення: »Революцію зробили євреї« — слід відповісти: євреїв *загнали* в революцію росіяни, та й не тільки росіяни. Я не хочу спинятися на цій вузькій темі, бо на абсолютно всі закиди, що євреї, мовляв, такі-сякі, є єдино правдива, убивча відповідь:

Узяти б вас, мої дорогі-хороші, та відірвати від батьківщини, та дві тисячі років без продику цькувати по всіх чужинах, як диких звірів, — а тоді й подивитися б, якими ви стали, та й порівняти.

І ще одну, страшну для них істину не можу не сказати: навіть після цих, не теоретичних, а реальних двох тисяч років, ми ні при яких обставинах не змогли б відповісти їм тим самим: жорстокости не вистачило б і на соту частку.

Не хочу поминути мовчанкою несправедливі закиди й проти інших поневолених народів, що вони, мовляв, розпинали Богу духа винну Росію. Хто різав угорців у 1848 році, хто знущався з Польщі, хто, як цуценят, топив китайців у ріці під час російсько-японської війни, хто уярмлював Латвію, Кавказ, Україну, сто чи двісті народів протягом сотень років? Ні, не вам, панове, виступати в ролі обвинувачів!

І хто кінець-кінцем виграв? Хто зберіг — єдину в ХХ віці — колоніяльну імперію? Хто розмножив коштом не народжуваности, а поглинання інших? І хто втратив більшу частину своїх голів під колючим дротом? І хто стоїть на межі національної смерти? Дайте відповідь, якщо можете. І не припишуйте чужі жертви собі, а свої злочини — іншим.

Для патології в Росії, особливо в тюрмах та концтаборах, родючий, старанно оброблений ґрунт. Наступ на людину йде звідусіль. Найстрашніше — атмосфера підозріливости, нагнітання напружености («бесогонка», як кажуть в'язні), похмурої, понурої, свинцевої злоби. Один російський опозиціонер в емігрантському журналі пише, як в московському метро людина реагує на дитину, яка не поступилася комусь місцем: *»Я б їм очі повидалював!«* Це дуже характерично. В таборі на зека Дане мент написав рапорт: *»Спав біля залізничого насипу з невідомою ціллю«.*

До речі, у цього Дане друзі питали: «Як це ти, латиш, такий сачок? Адже латиші орють, як трактори!» — «Так я ж *советський латиш!*» — пояснював Дане, і на його молодому хитрувато-мудрому обличчі грала усмішка.

Особливо страшно опинитися під розтрошувальним таборовим пресом без ніякої духовної підтримки, без релігійних книг, без *нічого*. А підтримка потрібна, як повітря, людина стоїть над прірвою. І приходиться їй поспіхом, абияк споруджувати будівлю своєї душі з першого ж, що трапиться під рукою, мотлоху. Найпростіше знайти жертвовного козла, вчепитися за якийнебудь «анти-«, антисемітизм, скажімо. Останнє вельми заохочується та інспірується.

А тут ще тілесні проблеми. Гострий, довголітній статевий голод. Багато партизанів, наприклад, ще дітьми потрапили до рук чекістів. Вони старіються в таборі, так ніколи в житті й не торкнувшись до жінки. Навколо тільки сірі зеківські роби та кривавопогонні ментівські мундури — і так *усе життя*. Деякі не можуть дивитися на кінофільми, умліваючи, побачивши на екрані жінку...

Білковий, вітамінозний, якісний і кількісний голод рік-у-рік підточує сили, висушує мозок, виснажує нервову систему, провокує повільні, але необоротні патологічні зміни в організмі.

А тут ще режим, побудований на такій хитромудрій, дріб'язковій мстивій злості, що додержуватися його неможливо, а найменше його порушення загрожує незчисленими карами... Ходиш, як по лезі бритви...

А тут ще тиск на родину, намагання зруйнувати її, позбавлення рідкісних побачень, звільнення з роботи, перехоплювання листів, підступні плітки, глухі погрози... Є з чого збожеволіти.

«Ми подібні до мухи, яку висмоктав павук», — казав мені старий естонець. Він мав на увазі, що з вигляду муха зовсім ціла, а насправді залишилася тільки її мертва оболонка.

Колишній вояк УПА ніс електромотор. Він спинився, витер з обличчя піт і сів біля мене на лавку. «Таку дрібницю трохи проніс — а вже увесь мокрий, мене всього трясе»...

30. ПРОВОКАЦІЇ

Божевільних не квапляться забирати з табору. Навіщо позбавляти політзеків такої милої і приємної компанії? Тим паче, що психлікарні призначено тепер для *ідеологічно* хворих...

Образки побутового божевілля так і стоять мені перед очима.

Таборовий виходок збитий з дощок. Там морозяними зимами зеки набираються геморою. Але тепер літо. Біля входу лежить Войтечук, старий, вихудлий, почорнілий. У нього чорні каламутні очі і ріденька цапиняча борідка. Ніхто не знає, за що він сидить, але його самого знають усі: це один з таборових божевільних. Він не розуміє, що діється навколо. Часто ні з того, ні з сього починає тихо й швидко-швидко бурмотіти: »Тікай, тікай, тікай!..« Либонь, і досі від своєї долі втекти хоче. Проказуючи ці слова, він поспішає десь сховатися. Зараз він спить біля дверей виходку. Менти — ніякої уваги.

* * *

Сиджу в задушливій переповненій комірчині бібліотеки, пишу листа. Коли зек пише — це завжди річ »підозріла«. Нараз підходить упритул людина невизначеного віку і мовчки дивиться на мої папери. Що за нахабний стукач!

— В чім справа?

У відповідь щось нечленоподільне, та сама поза, той самий вигляд крайньої заінтересованости в тому, що я пишу.

Обурююсь, підводжусь, силоміць виводжу його з бібліотеки, підштовхуючи в спину. Справді ж бо, що за нахабство!

— Що сталось? Облиш його, це Адам, він не при своїм розумі!

Я розгублено відпускаю Адама...

* * *

Сиджу за лазнею в неділю, вигріваюсь під літнім сонечком, читаю журнал. З'являється мій сусід по бараку, Ерстс, сідає

неподалік біля стіни в «позу лотоса» і починає уривчасто дихати однією ніздрею, затикаючи другу. Хлопець з'їхав з глузду на йогах. І одночасно на... юдофобії. Я читаю, не звертаючи на нього уваги. Раптом чую зв'язке гарчання. Ерстс дивиться на мене вибалушеними очима скаженого таргана і, стискаючи в руці камінь, стукає ним об фундамент. Очевидно, моя присутність перешкоджає його медитаціям, і він на манір горили дає мені знати про це. Іду від гріха подалі і по дорозі, з другого боку лазні, бачу другого молодого латиша, майже голого, який годинами стоїть нерухомо в дивних поставах. Одначе, він не кататонік, а фанатик обпалювання на сонці. Він хоче, щоб кожна часточка його тіла, пахви, наприклад, обпалювалися нарівні з усіма іншими. Цій ідеї він присвячує весь вільний сонячний час...

Скільки людей божеволіло на моїх очах, і їм нічим було допомогти... Коли це діється з людиною, яку давно знаєш, з якою був близький — почуття жахливе.

Якось, повертаючись з розводу, я побачив на лавочці свого знайомого Валентина Кірікова. Він сидів понуро, в потьмарілих очах застигла неприродна туга.

— Що з тобою

— Чаю не можу дістати. Звик. У тебе нема?

— Звідки!

Запарка найвищої концентрації — таборовий заступник горілки.

Є два конкуруючих постачальники чаю: менти-спекулянти і оперчастина — КГБ.

Чай у таборі продається потайки разів у десять дорожче від звичайної ціни за убогий продуктовий ліміт.

Наркотична туга — певна стежка в павутиння КГБ. Кіріков не уникнув своєї долі. За відповідні заслуги він був звільнений, не відбувши й половини вироку.

Інших, стійкіших чайовиків звичка прив'язує не безпосередньо до КГБ, а до сумнівних компаній, що їх доводиться терпіти заради незнати звідки добуваного чаю. Але ці компанії займаються не тільки чаюванням і розмовами «по щирості». КГБ ставить виразну ціль: будь-яким способом роз-

класти політзека і тим самим знищити його як політичного противника.

Був у таборі огидний тип Курніков на прозвисько «Гітлер». Він був худючий, кістлявий, увесь почорнілий, схожий на чорта. Неприторенний кримінальник. Говорив характерним тоном, розтягуючи й ліниво скандуючи кожний склад. Працював у кочегарні, почував себе хазяїном, жив з пухким женоподібним зеком Суботіним, якого ми прозвали в своєму колі «Єва Бравн». Робилося все майже одверто, демонстративно, і менти тільки допомагали, знаходячи для них спільне місце роботи, де можна закриватися — рідкісний привілей. Приклад призначалося на те, щоб спокушати зголоднілих зеків. Гомосексуалізм в ССР кареться законом, але «Гітлерові» ніщо не загрозувало. Дехто спокушався... Ось розповідь одного із зеків: прокидається він серед ночі і, ще не прочунавши, відчуває, як чиясь рука мацає його по кальсонах... З жахом він перевернувся на спину, щільно загорнувся коцом. Нудотний стан, бажання не то притиснути сусіда по ліжку, не то кинутися в заборонену зону під кулі.

Буває, що й пасивні гомосексуалісти пристають немов смола, і не зразу зміркуєш, чому так людина причепилася — стукач чи що?

«Гітлер» раніше сидів на «смугастому», поширював там наркотики. Коли він з кримінальною компанією в закритій камері курих «анашу», дим якої підносився вгору, то кожний мимоволі дихав тим самим зіллям. Звичайно в той час до «Гітлера і К^о» підкидали молодого, свіжого зека, і вони перепускали його через конвеєр: наркотики, карти, гомосексуалізм. І людина «списана», на неї можна поставити хрестик, хібащо опер скористає, шантажуючи кримінальною статтею.

І «Гітлерові» підкидали чергову жертву.

Пізніше, на 35-ій зоні (на Уралі) «Гітлер» змонтував компанію бандитів, які за завданням начальства перейшли до безпосереднього фізичного терору політзеків.

Під кінець мого перебування в Мордовії з'явився новий таборовий наглядач Коняев, типовий гермафродит. Ментівський мундир розпирали круглі, пишні форми напівжіночого

тіла. Пишнотілий Коняєв млосно поводив товстими стегнами, пускав до зеків бісики, роблячи якінебудь завваги.

— Ой, не магу! — знемагав молодий вогненноокий зек з Кавказу. — Ой, куда мне увести ево! — І він прицмокував губами і хитав головою, завертаючи чорний вогонь своїх очей. (Цей, розуміється, потрапив у політтабір випадково). А Коняєв тим часом стояв поруч, млосно й плавно похитуючись, і з ним довірочно розмовляв який-небудь поліцай, обережно торкаючись пухких грудей і вмліваючи від захвату. А повз них снував народ — до їдальні, з їдальні, біля дверей якої відбувається ця сцена.

31. »НАШІ« ПРИЙШЛИ!

Молодий українець, Микола Горбаль, був арештований за безоглядну відданість рідній мові і за написану ним «Думу», яку й не читав, по суті, ніхто. Якось у крамниці його друг попросив у нього «спічек». — «Може тобі сірників?» — роздратовано виправив його Микола, який задихався від «висушення» стихії його рідної мови.

На слідстві чекіст запропонував йому закурити.

— Вот спічки... Ах, пардон, сірники! — значущо додав він, з ненавистю дивлячись в очі Миколі. — Хто з бандерівців тебе вчив? Може цей? Чи цей? Чи ось цей? — І чекіст одну по одній тицяв в обличчя фотографії спотворених, страшних трупів.

Двадцять років тому такі трупи, розпухлі, понівечені, з повививаними очима, чекісти кидали на площах Західньої України і забороняли їх прибирати, щоб інші боялися йти в партизани. Навіть мертвим не давали спокою: обов'язково познущаються, багнетом або закаблуком очі висадять. А що вже й казати про живих... Я бачив покалічені пальці Богдана Чуйка: чекісти одну по одній троцили кісточки, затискаючи в дверях.

Діймали навіть засуджених на страту. Зовсім ще юного тоді

Гриця Горчака переводили до іншої камери, імітуючи вивід на розстріл. »Ти ввійшов білий, як крейда«, — казав йому посивілий у камері смертників Гуцало. А серце стукало, як паровий молот...

Смертникам не довіряють ножиць — нігті їм стрижуть менти. Партизанському командирові вистригали їх з м'ясом. Так само стригли й волосся — він повертався увесь закривавлений. »Будеш знати«, — сміялися кати. І кожної ночі — тупіт чобіт. Може це за тобою? Ні, до сусідньої камери... І так місяцями.

Литовського партизана Пятраса Пукінскаса піддавали в ЧК таким лютим тортурам, що він утратив свідомість. Поки його відливали, московка-перекладачка розважалася тим, що топтала його, намагаючись закаблуками придавити статеві органи.

Під кінець партизанської боротьби на Україні упівці перехувалися в трудно доступних бункерах. Чекісти старалися завербувати лісничих, гайових і інших людей, що жили відлюдно, щоб через них добиратися до останніх обережних партизанів. Завербовані давали партизанам білизну на зиму, в яку з наказу чекістів впорскували щось спеціальним шприцом одноразового користування. У білизні виводилися воші, заражені тифом, від якого без бою вимирали цілі бункери. Одного з гайових викрили, на нього влаштували облогу, але він і сам помер на тиф, може, не випадково — зайвий свідок.

Менш обережних провокатори частували їжею із снотворним страшною сили.

Один українець розповідав мені, як усі партизани, скуштувавши борщу в такій хаті, повалились, як убиті. Він, найміцніший, вийшов з хати, побачив немовби крізь пелену постаті чекістів, витягнув пістолю, хотів був піднести її, вистрелити, крикнути — та так і впав на порозі... Прокидалися в ЧК вже каліками — хто напівсліпим, хто із зіпсованим серцем — таким сильним було снотворне.

Чекісти приходили до рідних ще не зловлених партизанів. — Мати! — кричали вони — Мати! Рятуй свого сина! Інакше ми застрелимо його! Рятуй! — Упертих жорстоко били.

І бувало, що мати підсипала снотворне і здавала сина чекістам, не знаючи, що прирікає його на двадцять п'ять років такого пекла, супроти якого смерть — щастя.

Пізніше почали застосовувати витонченіші методи. Того ж таки Горбала в будинку відпочинку дівчина-московка якось запросила поплавати на човні. Він відмовився. Там у той час було багато талановитої творчої молоді. Замість Горбала поїхала одна українка. Вона не повернулася — утонула. Човен, мовляв, перевернувся. При тому дівчина, яка втонула, плавала прекрасно, а та, яка запрошувала, плавати взагалі не вміла. »Так це ж я мав там утопитися!« — стукнуло йому в голову...

Це метод »зрізування пуп'янків«, тобто молодих національних талантів, поки вони ще не встигли розквітнути, стати відомими і сказати своє слово. Відомий приклад — убивство Алли Горської, української малярки. То тут, то там національні таланти потрапляють у дорожні катастрофи, тонуть, гинуть з рук невідомих хуліганів... Усе тихо, непомітно: їх покищо ніхто не знає, і тому всяко буває... Цілі банди підготовлених молодих чекістів по-гангстерському орудують в західньоукраїнських містах, та й у Києві також.

Литва після війни вся палала. Навіть тих, хто не хотів іти в партизани, змушували обставини: солдати й чекісти напали на селянського хлопця, били його, кричучи: »Ти теж бандит! Де бандити!?!« Життя не було. Приходилося йти до лісу. Щоночі нові вибухи, пожежі, грабунки, убивства, гвалтування. Солдати злягалися навіть з убитими жінками, гвалтували дітей.

У незалежній Литві поляків не жалували: з ними був спір за столицю. Але литовським партизанам поляки допомагали, хоч і казали в очі: »Тут буде Польща!« Зате москалі — білі емігранти — влаштувалися в Литві прекрасно. Ніхто не переслідував їх, всі добре ставилися. За десятиліття незалежності російська меншість навчилася говорити по-литовському, адоптувалася. Знання місцевих умовин вони використали в повоєнному часі, активно вступаючи в спеціальні антипартизанські винищувальні загони, організовані КГБ.

Спочатку литовці в своїх криївках орієнтувалися дуже

просто: якщо поблизу чули литовську мову — значить свої, можна вилазити. Якщо чули російську мову — ховайся, готуй набой: солдати або чекісти. «Винищувачі» широко користали з цієї наївності.

Естонці сотні років вели боротьбу з німецькою навалою. Навіть за російської окупації гніт німецьких баронів переважав і на них була звернена вся ненависть естонського народу. Під час війни за незалежність естонці билися з німцями, як чорти. Цівки рушниць розпалювалися до червоного жару, не могли стріляти. Тоді естонці кидалися на німців битися рукопаш, луплячи їх перегрітими гвинтівками, як довбнями.

Большевики прийшли на один передвоєнний рік — і доконали чуда: змусили естонців і латишів полюбити німців... Тому, що один страшний рік перевершив вікові звірства хрестоносців.

Звичайно завойовники нищать якусь частину народу, але большевики цілили в мозок і серце, вони нищили найтонші і життєво найважливіші структури національного організму, його душу, волю, сумління...

І тепер табори повні тими, хто ставив спротив займам-чудищам, хто боронив свою землю, своїх рідних, своє життя, свою націю, свій дім, державу, своє право говорити рідною мовою, говорити про рідне, вірити, у що віриться.

Зі справді комуністичним цинізмом цим людям дали чверть-вікові вирок за обвинуваченням у... «зраді Батьківщини»!

Того, хто народився у незалежній Литві, був її громадянином, в ній зростав, у її армії служив, їй присягав на вірність — обвинувачується в «зраді» московської «батьківщини»!

До чого тут Москва? А до того, бачите, що вона всім Матушка. Відплата неминуча! Недарма кружляє анекдот: «Советський Союз — батьківщина слонів».

Коли я думаю про цю неймовірну жорстокість, у мене в пам'яті спливає один з кримінальників, з яким я сидів у слідчій тюрмі. Був він звичайним будівельним робітником, відслужив в армії, брав участь в окупації Чехо-Словаччини, при чому відчував, що справа нестак то й справедлива. Треба сказати, що в Росії всілякі крадіжки належать до устояного

побуту. В крамницях або м'ясокомбінатах, в їдальнях або ресторанах платню визначають ніби з урахуванням невидимої премії... »Не вкрадеш — не проживеш«. Ця історія, історія розкрадання і корупції безперервним ланцюгом тягнеться від часів Івана Лютого. Деспотичній державі це навіть зручно: все у неї в кулаці, кожної хвилини можна на раззаконній підставі потягнути до суду. А тому — помовчуй, знай своє місце!

І хлопець-будівельник помовчував, тільки разом із друзями-колегами тягнув потихеньку будівельні матеріали та й пропивав увесь набуток. Справа звичайна. Аж тут казназвідки об'явився в їхній бригаді якийсь високоідейний комуняка, що в наші часи, коли до комунізму залишилися лічені роки (читайте програму КПСС) — величезна рідкість, удень з вогнем не знайдеш. А тут узяв та й об'явився, «стукати» почав, зіпсував всю малину²⁸. Його і умовляли, і перестерігали, і погрожували — марна річ.

І тоді сталося щось страшне.

Комуняку запросили у вагон-теплушку, де мешкали будівельники, і нараз усією купою кинулися його мотлоштити. Коли він уже нерухомо лежав на підлозі, хлопцям прийшла до голови мила думка: вони почали підкидати його вгору, щоб він плазом падав на підлогу... Звичайно, від цього розірвалися нутрощі, і жертва сконала страшною смертю.

Незабаром хлопці по одному потихеньку стали з'являтися на міліції, щоб устигнути першими висловитися, звалити все на дружків... Це ще раз говорить про те, що компанія складалася не з якихось там неймовірних осіб. Всі були робочі парубки, не суджені, назагал звичайні тубільці. Нічого особливого не було і в моєму камерному сусідові: здоровий круглоголовий реготун, тільки і всього. І, розуміється, ніякого каяття не було й сліду...

На 19-му таборі менти час від часу переводили облаву на кішок: це був один із численних безглузких »законів«. Величезний, як гора, мент на прозвісько »Півтораівана« ходив по табору і ловив тварин, які панічно від нього втікали. (На kota Завгороднього поширювалися, до речі, привілеї його власни-

²⁸ Малина — в злодійському жаргоні сховище, кубло.

ка). Півтораівана запихав зловлених котів у мішок і йшов далі. Коли мішок наповнювався, мент прямував до кочегарки, шпурляв мішок у клекочучу вогнем паливню і зачиняв розжарені дверцята... Розлягалися такі інфернальні зойки живцем згораючих кішок, що навіть колишні робітники нацистських крематоріїв вискакували за двері...

32. ПОДІЛЯЙ І ПАНУЙ

На тлі масової інспірованої різанини в кримінальних таборах і політзеки не уникнули «самознищування». Замість «мастей» використовувано національні громади. Через агентів доставлялося ножі і чутки: Брати-українці, латиші готуються нас різати! Озброюйтеся! Такий-то вже мертвий — це їхніх рук діло! — Одночасно те саме вмовлялося латишам. І бачать: справді, ті зброяться, вовками дивляться... Треба готуватися, гострити ножі!

І лилася кров, і гинуло багато гарячих голів і просто, хто під ножа підвертався. Коли людина рятує своє життя — з нею жарти погані...

Хто розумніший, та холоднокровніший, та досвідченіший — ті знаходили кінці, і хапали опера за руку. Але вже запізно: кров пролилася, у того зарізали друга, у того брата, людей розділила ненависть, підозра, недовір'я...

Посіяти ворожнечу між поневоленими — і рабство міцніє.

Чого жаліти якихось-то зеків, якщо заради «великої ідеї» і не таке діялося... Взяти хоча б методи інспірування партизанського руху на Білорусі під час Другої світової війни. Спеціальні загони чекістів передягалися в есесівську уніформу і йшли по селах — палили, мордували, грабували, гвалтували. І народ тікав до лісу... Ці методи потрібні були тому, що населення звикло до безмовної покірливості перед кожною владою, його тяжко було роздраконити... Нічого подібного до масового підпілля Греції, Югославії, Польщі окупована німцями територія Росії не знала. Яка різниця, довгі вуса у

вождя чи короткі? А демагогія і методи — майже ті самі. Зате мільйони коляборантів німці в ще *непереможений* Росії на-вербували з легкістю.

Кого жаліти, якщо своїх же таки солдатів, напоених горілкою, мільйонами гнали на забій в лоб, під кулемети, так що німці *божеволіли* в своїх дотах, до яких по горах трупів бігли з п'яними криками все нові й нові орди . . . Про це розповідав старий естонець Вайкма, який з почуття помсти пішов битися проти червоних.

Але в сьогоденнішніх таборах до різанини діло не доходить, а методи нацькування щораз частіше «не грають».

Вандакуров був центром розпалювання шовіністичних пристрастей. Він, на рахунку якого була втеча, ходив у голубому светері, тоді як в інших найменший натяк на вільний одяг викликав панічну реакцію і пожежні заходи. Він і його штурмовики намагалися природню ненависть до катів переадресувати в бік євреїв, які вже показали себе найстійкішою і найбільш ефективною базою таборового спротиву. Саме єврейські громади забезпечили систематичний вихід інформації з таборів — і саме образ єврея підлягав сатанізації.

Не треба було особливої проникливості, щоб розглянути керівну руку КГБ.

Про Вандакурова розповідали сумну історію. Якось у тюрмі він сидів з напівкримінальником на прозвисько «Граф», якому дуже кортіло вирватися на волю. Вандакуров зумів умовити в нього, що він може навчити магічно проникати крізь стіни. «У вас немає тіла — жиди добре попрацювали, чотири тисячі років навіюючи людям, нібито тіло в них є. Ви не маєте тіла!» Щоб очиститися від чотиритисячолітнього єврейського впливу, Граф мусів довго і посилено постити, а Вандакуров великодушно погоджувався приймати від нього майже всю пайку. За деякий час Граф став таким тонким, що стіна вже не видавалася йому непоборною перешкодою.

— Рано ще! — стримував його Вандакуров від рішучого кроку.

— Ні, уже все . . . Я відчуваю, що готов . . . — і Граф, похитуючись, пішов на стіну.

— От бачиш, казав же тобі, рано ще! — заспокоював Ван-

дакуров потрясеного стінопроходця. А проте, до Графа дещо почало доходити. Він схопив чайник і з цією імпровізованою зброєю кинувся на Вандакурова. Але спричинити наставникові будь-яку шкоду вже не зміг: занадто охляв.

І все ж, не зважаючи ні на що, в таборових умовах, де люди доходили до того, що один проголошував себе Христом, друга — Дівою Марією, третій — Архангелом Михаїлом — жидоманія була досить ласою їжею.

І раптом — Шепшелевича позбавляють побачення вже після приїзду його матері з далекої Латвії — а у відповідь майже вся таборова молодь проголошує дружню голодівку! Вся робота пішла нанівець. Нараз виявились дві рішальні сили таборового спротиву: євреї і українці. Відтоді так і повелось: якщо євреї і українці кажуть «так» — значить акція забезпечена. Кагебешники очманіли. Вони почали одного за одним смикати молодих українців, оскаженіло кричучи:

— Що у вас спільного з цими жидами?!

— А хто з нас інтернаціоналіст? — відповідали українці насмішуватим запитом.

Відчувався страх чекістів перед тим, що і у «великій зоні» поневолені народи зможуть знайти спільну мову. Це вже катастрофа, бо і у «великій зоні» штучне нацьковування одну на одну поневолених націй — наріжний камінь імперської політики.

33. ХРУЩІ

Пам'ятаю, щось невиразне жахливо гнітило мене під час розмов деяких зеків з ментами. Ніби й не говорилося нічого особливого, так, «за життя».

Не зразу я усвідомив, що це була абсолютно неприйнятна для мене *інтимність тону*. Кат і жертва якось патологічно підмінялися татусем і синком... І проте, це саме те невиразне, чим живе і дихає Росія.

Цей психологічний феномен *природної тиранії*, коли люди

органічно не можуть уявити собі іншу форму взаємовідносин, крім відносин ката і жертви. Людина може бути невдоволена зі свого місця в цій системі або конкретної події, але ніяк не з самої системи, органічно імманентної її істоті.

Білоруський націоналіст Остріков питав у мене: »Ти завважуєш, як охоче вони спілкуються при всьому своєму шовінізмі з людьми інших націй? Часто куди охочіше як між собою!«

Я завважував таке, але не знав причин.

»У них часто дуже тяжкий характер — злий, владний, нетерпимий. Коли вони стикаються між собою — коса знаходить на камінь, неможливо ужитися. А інші терпиміші — там поступляться, тут заспокоюють, щось пропустять мимо вух — легше ладити!« І Остріков широко усміхався, задоволений зі своєї спостережливості.

Задля справедливості скажу, що в Росії багато і характерів безвольних, податливих, взагалі безхарактерних, що шукають, до кого б притулитися. А от характерів рівноважних, стійких, поміркованих, тверезих — дуже мало.

Я намагався якнайменше часу перебувати в бараці з огляду не тільки на фізичну, але й духовну атмосферу. Тікав десь, де людей менше, зелені більше, де тільки небо та чорний обрис лісу видніють за парканом.

Якось випала мені нагода розважитися. Один утікач з Китаю, що потрапив у Росії в тюрму за »нелегальний перехід кордону«, запевняв, що хрущі та інша нечисть — незвичайні ласощі.

»Якби в мене був кусень м'яса, казав він, ковтаючи слинку, — я б не з'їв його, а поклав би на сонечко. Заведуться хробаки — я струшу їх, підсмажу і з'їм. Нові підростуть — знову струшу. Замість кілограма м'яса — декілька кілограмів чудових хробаків! Пряма вигода!«

Я вирішив зловити хвалька на слові. А хрущів наловити можна. Йшла весна, жуки вилуплювалися з вкритої зеленню землі і грізно гуділи над головою кожного вечора. Це, справді, куди приємніше, як дзижчання незліченних мордовських комарів, від яких у травні не було рятунку.

Надвечір за лазнею я з спортовим газардом, підстрибуючи,

збирав летючий »делікатес«. Незабаром набралася ціла банька. Я приніс утікачеві цю масу, що комашилася за склом, і зажадав, щоб він з'їв її у моїй присутності.

За обопільною згодою церемонію відкладено на наступний день, бо було вже пізно.

День випав сонячний, весняний, теплий. Цікава публіка сходилася за лазнею. Утікач приніс відламок бритвочки і почав розробляти тушки. В усіх жуків повідтинав крильця, розрізняючи їх за статтю, і в деяких вирізав ще щось із черевця. Так, мовляв, роблять у Китаї.

Потім роздобув десь цибулину (!) і заходився збирати якісь запашні трави. Після того налив на пательню соняшникової олії і поставив на вогонь. Олія довго грілась, випаровувала і густішала (так треба!) перше, як він кинув у неї сумішку жуків і нарізаної зелені.

І от — готово!

Затамувавши віддих, дивимося ми, як утікач, хрумкаючи, уплітає свою страву двома паличками. Молодий литовець Алексіс Пашіліс відважується покуштувати. Я відмовляюсь, і цим викликаю щире обурення кухаря. Він сприймає це як сумнів у його кулінарних здібностях.

Публіка ділиться враженнями, чудується, з трудом погоджується вірити власним очам.

— Усе це європейські забобони! — упевнено говорить нам кухар. — Хочете зроблю на всіх?

— Якнебудь іншим разом . . .

— Ех, ви!

34. КІБУЦИ В МОРДОВІЇ

Був у нас в таборі єврейський хлопчина на прізвище Виндиш. Поводився він дивно, і ми трималися з ним обережно. Цікава його історія.

Він був досить байдужий до свого народу, вихований в ди-

тячому будинку і напханий мораллю дитбудинку, мораллю голодної боротьби за виживання першою-ліпшою ціною.

Служив Виндиш у морській флотії. Під час Шестиденної війни його корабель опинився поблизу американського. Виндиш уже знав, скільки американець заробляє на годину. Вночі він потихеньку спустився на мотузі з ілюмінатора і поплив до американських вогнів. Несподівана течія почала зносити його у відкрите море. Він закричав в американську сторону. Але почули пильні большевики. Вони миттю настигли його на човні. На слідстві Виндиш нахабно заявив, що плив не до американського корабля, а на Кріт... визволяти Маноліса Глезоса! Кагебісти отетеріли... Оскільки в таких справах підсумки є саме *намір*, чекістам треба було витягнути з нього відповідні зізнання. До Виндиша підсадили єврея-стукача, який зумів умовити його, зеленого, «для його ж добра» підписати американський варіант утечі. Виндиш дістав за це п'ятнадцять років — йому й тут пригадали, що він єврей.

Росіяни звичайно, навіть коли така втеча відбувається з нападом на сторожу, збуваються меншими вироками. Стандартний реченець у росіян — 10 років, щонайбільше двадцять.

Це була єдина випадкова людина, якимось боком причетна до нашої громади. Вона ні в чому поважному не брала участі, хоч і виявляла надмірну цікавість.

Ми жили кібуцом. Взаємодопомога була зорганізована блискучо. Все, що щастило потайки добути понад таборову пайку — розподілялося на всіх. Якщо хтось зазнавав репресій більше за інших, тому допомагали всі, виділяючи їжу зі своєї частки, а в крайньому випадку були готові підтримати акціями протесту.

Кібуц мав свої «відділи» в кожному бараці, бо всюди були наші. В моїй секції жили Сашка Гальперін і Левко Ягман («мама Левко» — звали ми його за матірню дбайливість). Левко завжди був заклопотаний здобуванням харчів для своїх ненажерливих годованців, з яких Сашка вирізнявся особливо анархічними, а б навіть сказав, неандертальськими звичками. Він миттю пожирав свою частку, супроводячи це скоромовкою всякими жартами. За кілька секунд він уже зникав, як

невидимка, залишаючи на столику повний хаос: крихти, кухоль, папірці, — а ми, бурмочучи, приводили все до ладу або намагалися розшукати винуватця. Він був сумішшю холеричного темпераменту з навиками студентського гуртожитку. Сашка з типово єврейською зовнішністю був блакитнооким блондином, і ми звали його жартома «білявою бестією». Коли він пробував запускати бороду, вона розходилася ріденькими золотими променями, що давало привід до нового прозвиська: «Геліос». Сашка злостився і обіцяв помститися на мені ім'ям якогонебудь грецького «напівбога-напівшмока».

Кібуц допомагав і іншим — після голодівок, коли людей висилали до Володимира, коли хтось виходив із карцеру. Менти страшенно лютували, бачачи, як ми завжди в їдальні збиралися за одним столом, походжаємо по табору разом, сідаємо відпочивати на одну вагонету під час перерви на робочій зоні.

Так жили й інші громади, але наша поведінка викликала чомусь особливо хворобливу реакцію ментів. «Євреї — це підрив!» — було написано на їхніх злобних пиках.

Дивною була розмаїтість облич, характерів і захоплень в нашій маленькій громаді.

З Толіком Альтманом тяжко було говорити про щось поважне, до того він любив усе висміювати. У вільний час він вирізьблював з дерева африканських бовванів так майстерно ніби народився в джунглях. Він був фізично міцною сіроокою людиною з темнорусявим волоссям і сумним виразом обличчя, завжди готовою, одначе, розсипатися жартиками і усмішками.

Бутман був його протилежністю. Серйозний до смішного, дуже поважний, «расовий» (як казав один поляк), повний брунет, він любив розпитувати, цікавився долею кожного з м'якою наполегливістю. За його масивну комплекцію зеки жартома величали його «Масса Бутман, Великий Білий Хазяїн». Цей вираз дуже гармоніював з його виглядом, але Гіля страшенно злостився, не міг цього знести через свою надмірну серйозність і прихильність до лівих поглядів.

Боря Пенсон теж був жартівливою мистецькою натурою, але вмів говорити і серйозно. Він був дуже практичною лю-

диною, що твердо стояла на ногах. Худорлява комплекція, темне волосся, типово єврейські очі, кирпатий веснянкуватий носик, пухкі губи.

Якось натурниця, дама дуже й дуже легкої поведінки, посварилася з Борею і назвала його »жидом«. Боря, не довго думавши, уліпив їй ляпаса. Вона поскаржилася до міліції. Заведено »справу про хуліганство«, яку слідчий-антисеміт постарався перевести на »спробу згвалтування«. Потерпіла не заперечувала. Так Борю запакували за ґрати перший раз.

— Було б кого гвалтувати! — обурювався Боря. — Та ще »спроба«! Ми з нею, за її, розуміється, згодою, перед цим розважалися, як хотіли!

— Нічого було! — кажу я йому.

Був у нас і ще один Боря — присадкуватий, квадратний, вогненнорудий Азерніков. Майстер спорту з боротьби, він дуже страждав через відсутність жінок. І йому пощастило. Коли їхав з тюрми до табору, начальником конвою виявився старий друг і колеґа. В сусідній клітці їхав азербайджанець з накладними золотими коронками на здорових зубах. Він теж знемагав від сексуального голоду і просто вив, коли мимо проводили до виходку кримінальниць.

Боря миттю навів мости, азербайджанець виявив готовість пожертвувати коронкою, начальник конвою по старій дружбі погодився привести до них за це жінок. Тим платити не треба було: вони самі поривалися до чоловіків. Наступний вивід до виходку був оглядинами, чоловіки вибирали собі »наречених« . . .

Ми з реготом слухали його розповідь про коротку етапну любов.

Часто ми збиралися просто так. Приємно було побути серед своїх, бачити рідні обличчя, відчувати спільність долі, говорити про Ізраїль, про Ісход.

Але особливе почуття було, коли ми сходилися на свято Ісходу, свято Пасхи, свято без маці . . .

Де зібратися? Приходить до чужого бараку забороняють. Надворі ще холодно. І ми потихеньку приходимо на речевий склад, миттю розкладаємо на столі принесену їжу, сідаємо довкола.

Мене просять розповісти про Ісход. Я переказую за Біблією. Левко підводиться і додає, що тепер вік акселерації, і наш вирок має замінити нам сороклітнє блукання по пустелі . . .

Починається трапеза, під час якої дехто із зеків заходить за своїми речами. Нас при цьому не тривожать, але . . . Хтось, може, прийшов випадково, але чи всі?

Ми чудово знаємо систему таборового стеження. Стукачам-поліцаям суворо наказано не спускати з нас очей. Стежать, змінюючи один одного. В разі чого наввипередки біжать на вахту: доповідати. Інколи серед ночі встанеш до виходку, дивишся за тобою вже плентається привид у білизні . . . Як би чого не сталося.

І справді: ні сіло, ні пало на склад наскочила купа ментів.

— Розходься! Це що таке? Швидше, швидше! Живо!

Трапезу ми акурат закінчили, але спокійно посидіти, поговорити не встигли.

35. ЄВРЕЙСЬКО-МАСОНСЬКА ЗМОВА

Вже не відаю, відколи виникла ця теорія і де, але в таборах вона знаходить родючий ґрунт, особливо серед шовіністів. Один москвин щиро дивувався, як це я, єврей, нічого не знаю про це. Не може бути! Не інакше, як дурня валяю!

— Та що за змова? — розбирала мене ідіотська цікавість.

— Як? Хіба ти не знаєш, що євреї правлять світом?

— Що ж ми тоді робимо в таборі?

— Це все про око людське.

— Але навіщо правителєві замилювати чиєсь око?

— Нічого ти не розумієш. Ви покищо правите таємно, а для явного правління силу набираєте . . .

— А шість мільйонів жертв?

— Напевно, і це теж якийсь хитрий спосіб захопити світове панування.

— Де ж євреї правлять?

— Всюди. Маркс, Енгельс, Ленін, Сталін, Хрущов, Брежнев — євреї. Ніксон — також єврей.

- А Мао Тсе-тунг? — усміхнувся я.
- І він також. Навіть в Африці правлять євреї, тільки з чорною шкірою.
- І папа римський?
- Усі папи — євреї. Ти поглянь на їхні фотографії! Які носи!
- Але такі носи — звичайна річ у південній Європі!
- Ну, ні-і! Тут неможливо сплутати!
- А Мао, як він став євреєм?
- Комунізм — єврейське вчення. Отже, тільки єврей може правити в комуністичній країні. І тому, от, в «Літературній Газеті» написано, що ізраїльська розвідка попередила його про змову Лінь Пяо!²⁹
- Алеж ти, мабуть, і цю газету вважаєш за єврейську?
- Авжеж! Але якщо євреї самі признаються — тим більше.
- А чи не приписуєте ви євреям надлюдських можливостей?
- Таж за ними стоїть сам сатана... Він їм дає прозріння... І вони правлять через масонські льожі, поділені на дев'ятдесят ступенів посвячення... Згори самі євреї, знизу багато й інших, що виконують їхню волю... Цілий світ охоплений...
- А як же спонтанність життя, його основа?
- Усе це мана...
- І чим же все скінчиться?
- Катастрофою... Коли ви досягнете цілі, раптом всі повстануть проти вас. Бог покарає...

І він з палаючими від напруженої пристрасти очима почав ніби виючи, аж рот судомило, провіщати моторошну долю єврейському народові. В цих жахіттях він відчував усю сіль і сенс історії. Ненависть, як я незабаром зрозумів, була взагалі стрижнем його істоти. Ненависть, злоба, чорна заздрість, дух протиріччя. Він жив не просто так, а повсякчас *наперекір* комусь. Відбери у нього ідею *ворога*, і він не вижив би, повісився або розпився. Тому він навряд чи міг ужитися поза Росією — і повернувся б навіть у разі загрози арешту. В нормальній країні, серед нормальних людей він відчував би себе, неначе в безповітряному просторі, задихався б.

²⁹) Лінь Пяо — заступник Мао, московський агент, який загинув під час спроби втечі літаком до Росії, після викриття його справжньої ролі.

Тільки атмосфера реальної змови, атмосфера довічного слідства над кожною душею була його рідною стихією. І він мимоволі бажав разом з тими, хто посадив його, щоб ця стихія затопила цілий світ... І вся ця чорнота власного нутра вибльовувалася на інших, світ бачив він лише крізь чорні скельця власної душі...

Це виплекане в глибинах зло набирало обрисів, концентруючись в одному слові: єврей. Конкретні євреї з їхніми реальними діями мали до цього дуже далекий стосунок. Витончена схоластика і псевдологічна еквілібристика дозволяли все заганяти на прокрустове ложе свідомо прийнятої схеми. (Так само роблять і комуністи, які абсолютно кожну подію витлумачують як неодмінне потвердження своїх надуманих догм).

Але чому ж якраз єврей опиняється в епіцентрі пекельного світового кола?

Тут фігурують три причини. Поперше — претенсії на обранництво, комплекс самозванця, своїм отруйним вістрям скерований проти обранця справжнього. Це — ненависть Каїна.

Подруге — звичка використовувати єврея як загальноприйнятую громадську плювальницю. Коли ж не що-будь, а саме плювальниця повстає проти свого положення, це справляє враження, нібито світ перевернувся догори дном унаслідок якоїсь страховинної змови.

І, нарешті, нез'ясовні, містичні, що не мають навіть віддаленого прецеденту, історичні долі єврейського народу досить ясно говорять про плян, про задум, великий і таємничий. Але теоретики «змови» покручно зводять цю унапрямуючу руку з неба на землю.

А реальна, дійсно існуюча змова скерована на те, щоб збити антисемітизм не тільки зручним, але й вигідним. Зручний він тому, що можна позувати як полум'яний борець, не зазнаючи ніякого реального ризику. Мало того, КГБ розглядає таку «боротьбу» дуже й дуже прихильно, бо вона об'єктивно скерована проти цілком реального таборового спротиву. Той же таки Вагін одержав в порядку заохочення додаткове особисте побачення — випадок серед таборової молоді нечуваний. Побачень КГБ боялося найбільше, і всіх «неблагона-

дійних» старалися їх позбавляти. Я, наприклад, за сім років одержав тільки одно особисте побачення з мамою. З дружиною — ні одного.

Атмосфера загальної змови витає над Росією і над кожним її мешканцем. Одній поетесі КГБ запропонувало після звільнення квартиру в Москві, гарантоване друкування її віршів, подостатку слави і грошей. Взаміну вимагалось тільки одне: співпрацю. Агентеса в авреолі талановитої мучениці крутилася б в опозиційних центрах... Вона категорично відмовилась. А скільки не відмовились?

Я брав участь у передачі інформації з большевицьких катівень у «велику зону». Багато-що вдалося щасливо. І що ж? Найстрашніші факти десь «відсіялись». Хто провів таку селекцію? І де? В Москві? На Заході? По дорозі? Конспіративність ланцюжка надзвичайно утруднює вияснення. По Москві кружляють уперті чутки, що навіть деякі західні журналісти та дипломати одержують другу платню — від КГБ.

Один з вірменів, що сидів у таборі, був під час війни офіцером. Москва формувала тоді польські частини, і його, вірмена, скерували туди, як командира. Відмовитися було неможливо. Польська армія, навіть формована Москвою, не обійдеться без костюлу. І вірменин водив до костюлу своїх солдатів, ті ставали на коліна, молились, а він залишався стояти. Одного разу підходить до нього ксьондз і тихо, щоб ніхто не чув, питає: «Ви чому не стаєте на коліна?» — «Я комуніст уже десять років», — прошепотів вірменин. — «А я вже двадцять років комуніст. Ставай на коліна!»

Церковний корпус насичений агентами КГБ, які доносять про таємниці сповідей, розпусним способом життя відвертають народ від віри і т. п.

Протягом останніх двадцяти років комуністи масово проникають і в західні церкви. Сотки комуністичних агентів закінчили духовні семінарії в Італії та Франції.

* * *

Якось підходить до мене в бібліотеці поліцай і обурено питає:

— Ви що це скарги пишете, щоб людям бандеролів не видавали? Мені сьогодні не видали і сказали, що через вас!

Я спокійно витяг з паперів свою скаргу і подав йому:

— Читай!

Ми якраз оскаржили незаконну *невидачу* бандеролів.

— Еге, але цензор каже, що ви писали зовсім інше.

— Ходім до нього, спитаємо.

— Ні, ні, що ви, я боюсь . . .

Це була чергова провокація проти євреїв, здійснювана через налагоджений бльок чекістів і нацистських карателів.

Коли ми заходили до сусіднього бараку відвідати один одного (льодовими зимами трудно робити це серед снігових заметів), поліцаї наввипередки бігли доносити на вахту. З'являлися менти. Проходячи попри галасливі наговпи поліцаїв з усіх бараків, що різалися в карти, червоні карателі, як сновиди, наближалися просто до нас.

— Ви чому в чужому бараці? Хто це порушує? Вудка, Альтман, Бутман? Ану, на місця! Рапорт напишемо, знову до карцеру потрапите!

Поліцаї задоволено регочуться. Треба, мовляв, уміти жити!

Але «вміють жити» не тільки провокатори. Двоє москальчуків умовилися між собою і по черзі пішли до опера, пропонує свої послуги, за посилки, зрозуміла річ.

— Я там приховую саморобний ніж, а ти донеси!

— А я зроблю те і те — швидше біжи до опера!

І обидва друзки разом з'їдали «нагородні», потішаючись зі свого «шефа».

А молоді провокатори мали тим часом свої клопоти. Оперові потрібна кар'єра, треба виявляти свій геній. І він посилав своїх хлопців організувати підкопи, вербувати «втікачів». І ті «вербують», копають яму для речового доказу — а потім усю компанію, крім провокаторів, урочисто вивозять до Владимира. Я чув, що так попав у тюрму Радигін.

Особливо довірені поліцаї інколи вмирили наглою, загадковою смертю. Був серед них огидний тип з бабським голосом на прозвисько «Воронок». Він працював як черговий у штабі, викликав зеків на ексекуції і авдієнції, сторожував під дверима. Звичайно, йому найкраще були відомі таборіві таємни-

ці. І раптом його вхопив грець, і безпомічне тіло понесли на ношах.

— Чекіста, покличте чекіста! — надривно кричав він у палаті. Але ніхто не з'явився до конаючого Воронка.

— Суд Божий! — казали сектанти.

— Він забагато знав! — відповідали досвідчені зеки.

— Чекісти отруїли! — припускали треті.

У Владимирській тюрмі поволі сліпнув Лесів. Він уже не міг читати листів з дому, і це робили за нього товариші по камері. Лікарі знизували плечима. Тюремна адміністрація також. Усі вдавали, що нічого особливого не діється. «Моя хата скраю, я нічого не знаю». А в цей самий час у далекій Мордовії чекіст погрожував Михайлові Дякові, товаришеві Лесева з Українського Народнього Фронту:

— Ваш Лесів у тюрмі вже зовсім сліпий. Дивіться, як би з вами не сталося те саме!

Дяк залишився при своїх очах, але на Уралі захворів на рак. Чекісти сказали: розкайся, тоді будемо лікувати! Дяк відмовився. Його актували в безнадійному стані.

Багатьох викритих провокаторів використовувати за призначенням уже неможливо, і вони просто «обстоюють» офіційну лінію в усіх питаннях, творять фон «голосу народу», іноді досить курйозно. Вірменський патріот Сако Торосян обурювався тим, що кавказьку жінку відривають від родини і роблять «суспільною».

— Что ти панімаеш! — кричали йому в «курилці» неприборнені кавказькі поліцаї, ворущачи нахабними вусиками. — Женщина лучче всех, она больше всех работает! Женщин нада в правительство!

— Ех ти, а ещо капказкі человек! Гавариш такое!

— Ишак больше всех работает!

— Ишак должен править!

Найліпша людина — «ишак» (осел).

36. ПРЕЗИДЕНТ НІКСОН І МИ

Коли прийшло повідомлення про відвідини Ніксона в Китаї, табір піднісся на душі. Тільки й було балачок:

— Ну, тепер цього звіра затиснуть з двох боків!

— Та й не писне! Діватися нікуди...

Шовіністи ходили похмурі, про щось тривожно шепотіли.

Потім з'ясувалося, що Ніксона після Пекіну запрошено до Москви.

— Чудово! Відчули гади, що смаженим пахне!

— Авжеж, запрошують... Хочуть миром поладнати...

— Ну, хлопці, пора пакувати чамайдани!

Менти зовсім присмирніли. В зоні з'являлися врядигоди, ходили як зачмарені, майже не чіплялися.

А тим часом у психлікарнях поспіхом оформлювали документи на звільнення всіх дисидентів, що раптом «видужали». Частину навіть устигли випустити. Від Ніксона сподівалися ультиматуму і готові були його виконати. Чи ж це жарт, бльок Захід — Китай!

При колосальних просторах Росії війна на два фронти — це запевнена поразка. Алеж шантажування війською — рішальний важіль московської зовнішньої політики.

Ніксон приїхав до Москви. Передусім він заявив, що не збирається втручатися у внутрішні справи. Мовляв, можна прекрасно поладнати й без цього, концтабори тут ні до чого. Большевики зрозуміли з напівслова. Двері психушок миттю затріснулися перед носом уже підготовлених до звільнення. Менти піднесли голову і зовсім озвірили. Половину політв'язнів вивезли на Урал. Наступний приїзд Ніксона вже задалегідь позначився розгулом репресій. Кожний крок ніксонівського «відпруження» ми боляче відчували на власній шкурі. Чи дивно, що незабаром це відчули й ті, хто хотів зробити на наших шкурах добрий бізнес — відчули у В'єтнамі, в Анголі, у власних неопалених мешканнях. Вотергейт ми сприйняли як Божу кару.

У день від'їзду Ніксона з Москви мене ні за цапову душу кинули у внутрішню тюрму концтабору з шестимісячним реченцем. Цьому передувала одна дивна подія.

Вантажив я черговий вагон готовими футлярами для годинників. Коли все скінчилось, вийшов відпочити, посидіти трохи з друзями на травці. Нараз бачу перед собою живого Мартимонова — я навіть замружив очі і головою замотав, щоб привид розвіявся. Аж ні, стоїть у »вільній одежі« біля входу до лакофарбувального цеху, з тією ж шевелюрою, з тією ж зачіскою, що й завжди (ми стрижені наголо ходили). Може двійняк? Ні, як дві краплини води... Де ще знайдеш такий кирпатий ніс. І зріст, і постава, і волосся каштанове, злегка кучеряве, та сама хода...

— Це хто такий?

— Новий вільний майстер...

— А як його на прізвище?

— Не знаю. Можна вияснити.

Але я знаю. В голові невідчіпно крутиться страшна думка: ось він, спричинник стількох років пекла, ось він, наш чорний геній, ось він, зрадник!

Душі людей, що сидять у різних таборах, ніби кличуть до мене: помстися! Погляд несамохіть втуплюється в сокиру, що лежить за десять кроків. Одним ударом розрубати брилу змерзлого жаху — а там будь-що-будь! Страшним зусиллям придушую в собі скажений порив. А що як не він? А що як випадковий двійняк? І потім... нехай краще його, як Каїна, Бог покарає... Ех, не народився я вбивцею!

Щойно пізніше, коли емоції вляглися, збагнув я, для чого потрібний їм Мартимонов. Адже вони не знали, що мені відома його метаморфоза. Вони хотіли розкопати нові зв'язки, під'юдити на щонебудь, накрутити новий реченець; можливо навіть пристрелити під час спроби »підготовленої« втечі... Мартимонов намірявся представити себе як замаскованого борця, що конспіративно дістався до табору, щоб врятувати мене...

Наступного дня я мав виходити на другу зміну. Ранком попросив знайомого хлопця, який працював у лакофарбувальному цеху, розвідати подробиці про нового майстра. При цьому я необережно поділився своїми емоціями. Того ж дня я замість роботи опинився у внутрішній тюрмі концтабору.

Тяжко було йти серед некошених трав туди, до кам'яної

труни. Тільки-тільки діждався літа і... Про це й казав мені в штабі, куди мене попередньо привели заявити про покарання, товстий офіцер МВД.

— Ой, який начальничо-о-ок! — зустріли його при першій появі кримінальники, оглядаючи і стараючись ніби ненароком помацати його тлустий зад. Тепер настала його черга проявити викривлену хтивість.

— Ну що, Вудко, в камеру йдемо? Га? На літо — в камеру! Опісля зима, а на наступне літо до Владимира поїдете, знов повітря не понюхаєте. Добре, га?

І він, як кіт, примружив від задоволення свої й без того вузькі очіці на обличчі, що розпливлося від товщу і розкошування.

Останній раз вдихаю запах трав, підставляю обличчя сонцю і поміж всюдисущих огорож іду під посиленою ескортою в похмуру тінь затхлого каменю. Про що думав я, лежачи на нарах? Про що не думав? Думав про те, як чимраз тугіше затягується зашморг, як засмоктує мене безодній чорторий.

Коли цілими днями сидиш у камері, думки, як хвилі, безнастанно змінюють одна одну. За ними, як за шумом моря, забуваєшся, відпочиваєш. Але я був уже досить »старим« зеком, щоб і думки частіше крутилися довкола колючих дротів.

Пригадувався мені пристаркуватий литовець, який польськи розповідав про свою зустріч з святою Терезою Нойман. Говорити по-російськи він зовсім не вмів. Під час війни якимось чином потрапив до Німеччини і звернувся за духовною підтримкою до своєї славнозвісної одновірниці. Та прийняла його у себе і провістила йому все його майбутнє життя. Сказала про його переселення до Польщі і Советського Союзу, сказала про советський концтабір. Дотепер усе справдилось! Тепер він чекає на дотермінове звільнення в 1974 році, після чого мусить повернутися до своєї рідної Литви.

— Так сказала Тереза, а вона не може помилятися! — твердив він.

Пригадувалося знамените пророкування Іоанна Кронштадтського, який передрік перемогу червоних у 1917 році і їх крах у 1977 році. Про це знає кожний зек.

І знов Тереза . . . Коли гестапівці тримали її під домашнім арештом, вони дивувались тому, що вона нічого не їсть. »Я відживлююся світлом«, — заспокоїла їх Тереза. Нацистів це так налякало, що вони пішли і дали їй спокій.

Лежу і усміхаюсь, відновляючи в пам'яті уявлення завзя-тих антисемітів: живе собі якийнебудь єврей-грубник, на нього й плюнути ніхто не хоче, а насправді він . . . *правитель світу*, таємний член дев'яносто дев'ятої льожи, який в душі підсміхається з зарозумілої поведінки оточення . . . Зовсім уже не до речі спливала гротескова сцена в кримінальній тюрмі. Баба-кримінальниця мие сходову клітку перед нашою камерою. Скориставши з відсутности мента, заглядає у вічко і гаряче шепоче:

— Хлопчики, покажіть . . . Хлопчики, запускайте!

Я не зрозумів, про що це вона. Мені пояснили, що вона має на увазі онанізм.

І знову ввижається барак. Я сиджу в коридорчику, куди з-поза дверей доноситься гомін »виробничої наради«. Звучний баритон поліцая-передовика бере чергові підвищені соція-лістичні зобов'язання.

Нарада закінчилась, юрба вивалюється з дверей. В одній із групок той самий поліцай з усією переконливістю сичить:

— У, комуністи прокляті! — Обличчя його викривлене не-навістю.

Дякувати Богу, тепер не зима, не приходиться тремтіти від холоду. Дихання не вмерзає у вуса, не обертає їх на бу-рульки . . . Мій сусід по камері — Ніколай Федосеев, мало-грамотний дядько років на сорок. Він великий казкар і ба-лясник. Рот йому не закривається цілий день. Мені запам'я-талась одна розповіджена ним історія. Зійшовся він з якоюсь бабою, яка працювала у військовому комісаріаті, що був колись церквою. Церква була височенна, з дуже грубими сті-нами. Так вони на самій верхотурі розважалися на підвікон-ні, ризикуючи вивалитися із свого піднебесся. Їм чомусь по-добалося робити своє діло »зі страхом«. При тому Федосеев уважав себе »душевно віруючим« і носив на шії великий саморобний хрест із нержавкої сталі. Руки в нього золоті, усе вміє майструвати. Про свою »посадку« він говорив у той

час такими таємничими натяками, нібито він принаймні резидент трьох розвідок. У таборі багато в'язнів люблять творити собі легенду або напускати туману задля краси. Опісля выяснилось, за що посадили Федосеева. Він був вихованцем дитячого будинку, батька-матері не знав, роз'їжджав по імперії, переважно по Півдню. Якось підібрав молодичку до вподоби, хотів женитися. Але квартира — де її взяти? В Росії не виживеш у курені... Митарили його, митарили, але квартири так й не дали. Куди не звертався — справа ані руш. Зневірившись, написав до Мойше Даяна: у вас, мовляв, безробіття, зате квартири дають; так от хомут мені не потрібен, я його завсіди знайду, а квартира потрібна — візьміть мене до себе. Написав, як завжди, з трьома помилками на кожні два слова, без крапок, розставляючи коми де попада, ніби з заплющеними очима. Говорив Коля до ладу, хоч і з матючком, але на письмі вхопити його думку було дуже тяжко. Поклав свого листа у конверту і кинув у скриньку. За це КГБ Таджикистану відбатовувало йому п'ять років концтаборів плюс сибірське заслання опісля... Так малограмотний робітник Ніколай Федосеев завів коротке знайомство з »робітничою« владою. Був Коля хлопчина спостережливий. Підмітив він у щілину кормушки особливі штучки чергового з ментами.

Давно у нас з голоду кишки до спини поприсихали: баланда навіть як на внутрішню тюрму була занадто рідкою. Виявляється, черговий спочатку приносив бачок на вартівню, менти виловлювали і пожирали всю гущу, а нам залишалася сиза водиця... Навіть славнозвісної каші з висівок нам припадало зо дві ложечки. Жерли зеківську баланду найбільш безсовісні, зухвалі і злі молоді менти: Коркаш, Тітушкін, Матвеев. Матвеев чорний, довготелесий, сухорлявий, схожий на гончака. Коркаш — прищуватий виродок з вусиками-стрілочками непевного кольору і вічною злобною гримасою на огидній вузькій фізіономії. Тітушкін — білявий, блакитно-окий, пухкий, як дитина, білошкірий, з ніжним рум'янцем, був би навіть гарний, якби не відразливий садистський блиск в очах та нахабство сторожового собаки. Одного разу відділовий Лялін приніс у внутрішню тюрму бирки з прізвищами і числами. В зоні ця прикраса вже пишалася в усіх на куртках.

В камеру її принесли тільки мені одному. Я, ні слова не кажучи, при ментові кинув бирку в парашу. І знову потрапив у карцер.

Нас змушували полірувати футляри вручну — спочатку на «вулиці». Потім нас побачив «Луноход» — і наказав з колючодротяного дворика перевести в закриту робочу камеру. Було там затхло і вогко. Найдрібніший деревний порошок висів у повітрі, забивався в ніс. Маленький вітрячок повільно повертав лопаті в своєму віконному отворі, але в камері від цього нічого не мінялося. Одначе, про людське око «вентиляція» діяла. Вимагали лікаря — марна річ. Дружина начальника табору, присадкувата, дебелиа дама із слоновими ногами, завжди похмура, ненавиділа мене лютою ненавистю і готова була зжертви, вже не знаю, за що. Вона була фактично хазайкою санчастини.

Ми з Колею застрайкували. Воліли валятися в камері і дивитися, як за вікном, заснованим тонкими дротиками сигналізації, жовтіє і вигорає червнева трава... Дощами в 1972 році Бог большевиків не обдаровував, але Америка, як звичайно, виручила, хлібцем наділила. Друзі пізнаються в біді! Заходив до карцеру і «Луноход» Вельмакін, але ми навіть не вставали, лежали, обернувшись до нього задом. Вельмакін, прикро цим вражений, перестав нас відвідувати. А щоб ми не могли валятися задом до начальства наказав своїм рабам ламати нари. І пішов тріскіт і гуркіт великої роботи, перекочуючись з одної камери в другу. Керував роботою мій старий добродійник Завгородній. Він аж із шкури пнувся, старався щосили, його королівські накази гриміли під низькими стелями маленької тюрми.

Серед зеків вважається підлим робити щонебудь охоронного або репресивного призначення. Але в таборі, де зведений хор поліцаїв співає зі сцени таборового клубу «Партія наш стерновий» — поняття про сором і сумління збереглося далеко не в усіх. Ця імперія відзначається прагненням підірвати в людині у першу чергу моральні засади. Без цього людина не може стати повноцінним гвинтиком. І кат вимагає, щоб жертви навіть на дибі співали йому хвальні гимни. До найменшого проблиску одвертости він чутливіший, як до кулі.

Крім того, радісні хороводи вірнопідданих жертв необхідні цинічному катові, щоб обманювати всіх довкола. І знаходиться подостатку публіки, яку цей нудотний спектакль захоплює і гіпнотизує. Може, справа в розмірах трагікомедії, коли на кону найбільшого в історії балагану блазнього відразу триста мільйонів акторів? Людина, у якої підірване поняття про ганьбу, за вигоду або зі страху піде на все. Тим то головне завдання — загнати її у театр солодкавої кльовнади, розбестити й розглити душу проституцією кожночасного лицерства. *Завершена «нова людина» — це та, яка вже нездібна червоניתи.*

На жаль, у команді Завгороднього були й молоді. Один із них виспівував пісні, запросто жартував з ментами, пропонував залити на свіжопокладений бетон ще більше води... І, іронією долі, він же перший «обновив» збудований ним карцер... Щоправда, і це не навело його на розум. Він старався за свою зміну зробити якнайбільше футлярів, щоб потім піднесли норму всім, що потрапляли у внутрішню тюрму. За це менти приносили йому, вічно голодному, хліб...

* * *

Спосіб мислення советських комуністів — це нутряна віра в магію. Пригляньтесь до плякатів, що стирчать на кожному кроці, вслухайтесь в повторювані щохвилини гасла і звороти: тут немає й краплини практицизму, позитивізму, чогось осмисленого, це ж самі *магічні заклинання*.

І коли в зіспіваному хорі біснுவатих шаманів лунає дисонанс інакшедумання, — комуністичні бонзи кидаються в паніку: адже світотвір тримається тільки на магічній силі їхніх мантр!* Де руйнівник світотвору?! Де Герострат?! Сю ж мить заткати йому горлянку, розчавити, загнати, куди Макар телят не ганяв! Показати йому, де раки зимують! І через те всім засобам масових заклинань приписується не змінювати в них жадної коми, а то враз пропаде магічна сила!

Тільки тому володарі багатомільйонної армії, стратегічних ракет, атомових бомб, десятків тисяч літаків і танків так неправдоподібно *бояться простого слова*. Але що за сила загнала

*) Мантр — індуїстичне заклинання.

їх у такі безодні патології? Це — сила ними ж таки пролитої крові, яка волає до неба... Це комплекс Бориса Годунова, у якого «хлопчики кривавії в очах». А коли таких хлопчиків на рахунок десятки мільйонів, — не до тверезости... Так людина, що промовила невгодне слово, обертається на космічного злочинця.

* * *

Тепер ми, найбільші жертви гніву володарів, опинилися в новісіньких камерах з ще наскрізь вогким бетоном, нестерпним запахом фарби, відкидними нарами, що відкривалися тільки на ніч, лавками, упертими в стіл так, що сидіти доводилося, перехнябившись. Камера була так майстерно сплянована, що й на хідню місця не залишалось. А в карцерах не було й лавок...

Та недовго дано було нам святкувати входи. Раптом прийшла хвилююча, тривожна вістка: етап! Що? Куди? У вартівні з'явилися наші валізи. Тітушкін порпався в моїх шарпетках і білизні.

— Збирайся! Живи! Чого шпортаєшся? Швидше, швидше!

Спасибі Ніксонові. Виручив. Куди нас тепер? На Північ? На Сибір? Більшість росіян хоче позбутися собачого життя, але при цьому зберегти всі колоніяльно-імперські мерзоти. Більшість західників хоче вгамувати зовнішньополітичні апетити Москви, а поза залізною завісою нехай собі все залишається по-старому. І мало-хто розуміє, що одне невіддільне від другого, що це два боки одної медалі. Імперія не може зберегтися без звірячої жорстокости, яка не мине й метрополії. Адже це єдиний організм, в якому формується ніби єдина психіка. Але ідеал деспотії залишається нездійсненим, поки не всі нею охоплені. Тиран відчуває більшу лютю на думку про те, що десь хтось може безкарно насміхатися з нього. З другого боку, ним же роздмухана зовнішня напруженість — найкраще виправдання для тиранії. Вороги, мовляв, війна — що вдієш? Ідеократія не може навіть у власних очах утвердити свою абсолютність, поки цілі суспільства на землі живуть зовсім іншими ідеями. Це теж »дисонанс«, що його треба за всяку ціну заглушити. Віра глибока і справжня

не потребує зовнішньої підтримки, войовничого місіонерства. Коли ж серце точить кривавий хробак сумніву, самозванець вимагає, щоб йому вклонилися *геть усі* — тільки тоді він сам повірить у свою «обраність». Поки є хоч один, що сумнівається — хробак сумніву не покидає і серця самого самозванця.

І, нарешті, невіддільна від імперії опричнина покоління за поколінням викошує серед підданих усе мисляче і вольове, викорінюючи кращу частину генофонду. Те, що залишається, розбещується імперським лицемірством, підлістю, паразитизмом, безвідповідальністю, корупцією — всім тим, що український публіцист Сверстюк назвав «добором за найгіршими ознаками». Продукт імперії — безгрунтова й ні на що не здатна людська отара. Але тим самим імперія ніби сама себе каструє. Щоб не зогнити живцем, щоб вижити, вона потребує постійного допливу свіжої, ще не зіпсованої крові. А тому щораз нові підбої — питання життя і смерті. Потім й на нових територіях усе затоптано в болото, обернено на гній — і сарана посувається далі...

Свого часу Рим уперся на Заході в океан, на Півночі — в нетрі, на Півдні — в пустелі і на Сході — в Парфянське царство. А що далі поширюватися він не зміг, то поволі і страшно, як прокажений, гнів живцем. Конаючи, він потягнув за собою в могилу майже всі народи тогочасної середземноморської ойкумени...

Скільки ще народів погубить Москва, цей одверто проголошений Третій Рим? «Мир в усьому світі» має бути подібний до «миру», який встановився тепер в Індо-Китаї, а ще раніше в Литві і Кенігсбергу.

37. ВЕЛИКИЙ ЕТАП

Біля самого таборового паркану, попри величезну залізну браму і вишки проходила залізнична колія. Її відгалуження входило в самий табір, щоб можна було ввозити заладовані

колодами вагони і вивозити старанно упаковану готову продукцію.

Тепер цілий потяг, що складався з столипінських вагонів, стояв перед табором, поглинаючи у своє темне черево юрби зеків. Недовго тішилися ми пекучо-дзвінким небом, недовго чекали на свою чергу, хоч нас, в'язнів подвійно, завантажували останніми. Вартові горлали озвіріло, роздягали нас до гола і шмонали³⁰. Навіть у наготі нащій їм вбачалося щось жахливо підозріле, вони ладні були залізти під шкіру. Брутальні покрики, лайка, погляди, повні дикої злоби і ненависти, зброя наготові. Частина кліток спеціально залишають порожніми; нас заштовхують в інші густим натовпом, старанно обшуканим. Відбирають навіть ключі від валіз (і це зброя?). Я їх так назад і не одержав. Викинули, мабуть.

Розташуватися нема де, спека нестерпна, ці звірі не відкривають вікон. Ось такі розстрілювали й чавили танками демонстрації свого ж народу в Новочеркаську в 1962 році, коли голодні робітники, їхні жінки й діти повиходили на вулиці вимагати хліба... Уцілілих, тих, чії кишки й волосся не були намотані на танкові траки, масами відправляли в абсолютно ізольовані від зовнішнього світу концтабори без права листування. Кажуть, і досі поневіряються вони десь на Печорі... Проте, начальник місцевої залоги, не бажаючи віддавати страшного наказу, застрелився. Бувало, застрелюються і вартові на таборових вишках, не витримують...

Щогодини вартові вдираються в нашу переповнену клітку, забираються на нари брудними чоботиськами, нишпорять під нарами, чогось шукають з ліхтариками, накидаються, штовхаються, перераховують поголів'я...

Дні і ночі, дні і ночі повземо ми російським степом, обминаючи великі станції; подовгу завмираємо в зазубнях, щоб не побачив ніхто... На Північ, на Північ... Їдуть вагони, везучи половину зеків з мордовських політтаборів, з трійки, сімнадцятого, дев'ятнадцятого. Спати нема де, пробуємо лягати на підлогу, хто не втискається на переповнених нарах. Брутальні оклики, матюки:

³⁰ Шмон, шмонати (злод. жаргон) — обшук, обшукувати.

— Встати! Не дозволено! Швидко! Швидко, мать-перемать, а то . . . — люті погрози.

— Де ж нам спати?

— Де хочеш! Тут тобі не курорт, мать-перемать! Контра недобита!

Атмосфера громадянської війни, що нібито ніколи й не кінчалась.

У нашій клітці їде тяжко хворий дідусь Орлович, віруючий, осяяний тихою добротою, властивою багатьом білорусам. Він увесь у своїй величезній з просивиною бороді, тільки сумирні очі сумно дивляться навколо. Виходу до виходку неможливо добитися, а коли, нарешті, виводять по одному, двері тримають відкритими і над головою стоїть солдат, який дико репетує:

— Швидше, швидше! Чого розсівся!! Швидше м-м-м-ать твою!!!

В Орловича кровотеча з грубої кишки, за довгий час усі нутрощі вийшли з ладу; нерви, як обірвані струни. Йому і в нормальних умовах спорожнювання коштує величезних зусиль і часу, а в присутності когось у нього взагалі щось ніби спазма . . . Уже кілька днів він не може спорожнитися . . . Майже певний, що помре, не доїде . . . Навіть по-маленькому в таких умовах у нього не виходить. Цілу добу благаємо вартових, щоб дали дідусеві спокійно посидіти у виходку, щоб не виганяли, щоб закрили двері . . . Ну, куди він, ледве живий, втече крізь залізо? Якимось чудом нам щастить умовити червонопогонників. Орловича врятували!

Їдемо понад Волгою. Колись тут була Хозарія, велика юдейська держава. Залізна коробка вагона розжарюється під сонцем; задуха така нестерпна, що навіть вартові, які не сидять у переповнених клітках, а походжають вздовж коридору, не витримують. Вони наполовину відкривають матові вікна. Погляди зеків з темних кліток, перетинаючи коридор вагона, приковуються до щілини у великий світ. Так, мабуть, дивиться недавно прозрілий сліпий.

Сонячний день, якісь кручі, геологи зі своїми приладами, серед них жінка в штанах виніжується в густій траві . . . Ми-

готять краєвиди, селища, волзькі пляжі, повні людей, що обпалюються на сонці, і знов жінки...

Вікно трохи рятуює від задухи. В інших вагонах, де вартові були ще лютіші, зеки дійшли до того, що почали гуркотом, усі разом, розхитувати вагон з боку на бік... Вони воліли наглу смерть. Вартові злякались, що вагон перекинеться, і тільки тоді поступились. Вікна відкрили, зеки трохи віддихались... Воду діставали також з боем, заощаджували, берегли кожну краплину. Не було й мови про те, щоб умитися. Всі дні етапу вмивалися тільки власним потом у розпечених клітках. Духота стояла така, що з людей піт котився градом. Пучки зморщувалися, як після довгого прання... Серцеві атаки, зомління, один померлий в дорозі — і ніякого попусту, ніякої допомоги...

Починаються пагорбки і гори Уралу, порослі тайгою. Похмурі, зловісні простори. Глухі, обшарпані селища. Якись незугарні, непоказні постаті жителів. Пекельне полум'я металургійних печей, задушливий, ядучий сірчаний дим стелиться по землі, розноситься вітром. Похилені, почорнілі рублені хати, в яких люди часто мешкають разом із худобою. Ні садка навколо, ні квітів, ні акуратненьких, плеканих городів, як біля чистих, білих хаток України. Все порожне, брудне, голе, понуре. Мізерні, нужденні, занедбані поля, вкриті якоюсь пожовклою щетиною. Все наганяє смертельну нудоту. Багато п'яних вештається або валяється по дорозі. Ось вони, рятівники людства! У вікнах кілька разів видно було пожежі. Суша стояла страшна. В одному селищі дотлівали головешки погорілих хат, над другими займалася свіжа заграва.

Чомусь пригадався Сако Торосян. Він якось прийшов на політзаняття і спитав у офіцера, як з правом вірменського народу на незалежність.

Вірменія — одна з найбільш життєстійких країн із поглинених імперією; це народ стародавньої і великої цивілізації.

Після політзанять «Гітлер» почав чіплятися до Торосяна.

— Ви не нація, а спекулянти! — настирливо і зухвало ліз він в обличчя Сако. — Ви вмієте тільки торгувати своїми овочами та наживатися на російській убогості.

— Хто вам винен, що ви вбогі? — обурювався Сако. — Хто вам перешкоджає привозити до Єревану свою бараболю? Бараболі у Вірменії немає, вона у нас коштує дорожче, як тут — вірменські овочі. Привозьте, продавайте, вам тільки спасибі скажуть! Аж ні, вам треба пити й руйнувати, а коли жертви більше нічого — лізете до нас у республіки, ще не до кінця зруйновані . . .

»Гітлер« кинувся битися, при всьому бараці вихопив ножа, але ніхто його не покарав, тільки сам Сако вибив ножа і нам'яв йому боки.

А тепер у сусідній клітці їде найважливіший член зформованої пізніше на Уралі групи бандитів, які разом з »Гітлером« тероризували політичних. Він сперечається з вояком УПА Симчичем про »єврейську змову«. Цей тип — вихованець Бандакурова Ісмаїлов, чи то татарин, чи башкір, здоровий, тупий і нахабний.

— Що, тобі євреї зараз води не дають? Ця мулька* вже не пройде! — доноситься голос Симчича.

Раптом вартові зупиняються біля нашої клітки. Вони пильно вдивляються в півморок і називають моє прізвище. В руках у них якісь папери. Що таке?

— Збирайся з речами!

Куди? Ми ж у потязі, що йде повним ходом.

Ведуть по розгойданих вагонах. Попадаю в маленьку клітку, де їдуть двоє молодих хлопців з сімнадцятого табору. Виявляється що весь цей вагон заповнений зеками з сімнадцятого. Отже, на Уралі я сидітиму разом з ними. Де Шимон? В другому кінці вагона. Перекидуюсь з ним на їдиш. Йосик Менделевич в одній клітці з Шимоном. Бог дасть, познайомимося.

Потяг спинається. Здається, приїхали. Зеків виводять по одному. Мене в числі останніх. Увесь перон оточений червонопогонниками з автоматами наготові. Багато німецьких вівчурів. Зеків величезні натовпи, »воронки« не розвезуть таку кількість, і хлопців запихають у відкриті вантажні авта з автоматниками.

Тільки десяток-другий обранців, і мене в тому числі, за-

*) Мулька — брехня, нісенітниця, дурниця (жаргон).

пихають у «воронок». Я нікого не знаю — всі з інших таборів. Сиджу в цій коробці стиснутий з усіх боків. Хтось, кому не вистачило місця, навалюється на мене, на інших. Воронок, витрушуючи з нас кишки, на повному погоні газує по страшних уральських баюрах. Пекельна дорога ніби не має кінця. Зворот за зворотом, один страшний поштовх за другим, цілі черги струсів. Ледве живі доїжджаємо до табору. Однак, двері не відкриваються. Зеки б'ють кулаками по розпеченому від сонячного жару залізі. Ніякої уваги. За півгодини з'являється солдат.

— Чого треба?

— Задихаємось... спекота... до виходку треба... води...

— Чекайте!

— Мені до виходку треба! Не можу більше! Виводь!

— Роби під себе! — і солдат сміється, задоволений з дотепного жарту.

Та сама розпечена духота, ми закорковані на самому осонні. Стукіт, крики, прокльони, зомління, стогони. Я сиджу нерухомо, не хочу витрачати сили і робити приемність катам. Може, мені легше, як людині південної раси. Інші просто умлівають. Ті, в кого ще є сили, починають розгойдувати воронок, щоб він разом із нами перекинувся. Однаково пропадати! Хтось пробує розкрити собі вени — я стримую його.

Коли за кілька годин відкриваються двері, виходжу, похитуючись. Одяг можна викручувати, в голові порожньо, жадної думки. Тільки глибоко вдихаю повітря, роззявляючи рот, як риба.

У таборі на мене накидається Шимон, мало не душить в обіймах. Добираюсь до колонки і п'ю, п'ю з долонь воду, що хоч і припахає болотом, видається мені найсмачнішою на землі.

У захаращеній людськими тілами примітивній лазні обіймаюсь з Олегом, знайомлюся з іншими хлопцями. Брудні миски з патьоками, черги біля кранів, помий, що хлюпочуть довкола...

Так-сяк помившись, сідаємо на травці, приходимо до себе.

Але лише лічені дні дано було мені залишатися серед хлопців. Усіх зеків по одному викликали до штабу, де сиділо

нове начальство. Коли привели мене, головний чекіст, що наглядає за політтаборами, Афанасов, закричав:

— Він не досидів у ПКТ!

Прийдеться досиджувати!

Усі, що їхали зі мною в воронку, також не досиділи в ПКТ³¹. Але про це ніхто не згадав. Пізніше з'ясувалось, чому мене не привезли на 35-ту зону разом з іншими зеками дев'ятнадцятої. Виявляється, там ще не була готова внутрішня тюрма.

Я був єдиний, кого з дев'ятнадцятої мордовської зони привезли на тридцять шосту уральську.

Я був єдиний з багатьох, хто не досидів і кого відразу ж після прибуття кинули досиджувати у внутрішню тюрму.

І я згадав, як у кримінальній тюрмі Малишов говорив до Отелльо:

— У тебе на лобі написано: »Орати й орати!« А повернеш — на потилиці: »Без вихідних«.

А що написано у мене на лобі? Мабуть, »левад«³²: те саме, що й на лобі мого народу...

Були люди на особливому режимі, які писали на власному лобі те, що думали. Модним було, наприклад, таке татування: »Раб КПСС«.

За це у них зрізували шкіру з лоба так, що шво проходило поміж бровами і волоссям. Тільки на шво і залишалося місце... Крім того додавали строку, а деяких навіть розстрілювали. *Розстрілювали за два слова правди. Ці розстріли продовжувалися навіть на початку сімдесятих років в Мордовії.*

Коли мене виводили на півгодинну прогулянку, небо було оповите димом. Далечінь померхла. Горіли ліси, будинки, торфовища. Небо пекло Каїнову землю.

31) Внутрішня тюрма в концтаборі.

32) Левад — виділений (по-гебрейськи).

38. КОРАБЕЛЬ ДУРНІВ

Тишу моєї поединки за кілька днів порушили крики зека, що потрапив до сусіднього карцеру.

Сусід був дуже буйний, він не давав спокою ні вдень, ні вночі. Це був, як він сам рекомендувався, «Владимир де Красняк, кремлівський кріпак, білий раб країни рад». Був він з кримінальників.

Красняк уславився тим, що одного разу йому зробили якийсь укол, після чого винесли з кабінету на ношах. А проте, Красняк не занепав на дусі.

— Жертва живе! Експеримент не вдався! — на весь табір кричав він з нош.

До карцеру Красняк, наскільки я зрозумів, потрапив знов таки за якісь конфлікти з таборовими медиками.

Насамперед він повибивав шибки у віконці і почав крізь ґрати промовляти в сторону селища.

— Жертва в бльоку смерти! Комуністи, приходьте, пийте кров, топчіть ногами тіло, топчіть і вашого Леніна, котрий воскрес!

— Красняк, що за Ленін? — зацікавилися менти, один по одному заглядаючи у «вовчок».

— Ось він! — Красняк розстібнув штани, повертаючись до дверей. — Бачите: лисий і борідка клинцем. Дивіться, дивіться, воскрес!

— Ах ти, такий-перетакий! — і менти відкочувалися від дверей, давлячись обуренням і сміхом.

Красняк десь бачив репродукцію картини Пітера Брайгеля «Корабель дурнів». Це врізалось в його загострену свідомість, і тепер він лудженою горлянкою вголос зачитував усім камерам своє чергове послання:

— «Кораблеві кремлівських дурнів, стерновому Брежневу. Змінюй курс, Льоню!..» — і так далі, в тому ж дусі. І знову Красняк цілими ночами репетував — «виступав», як він висловлювався.

— А-а-а-а! — на повну силу легенів ревів він, тупочучи чобітьми по підлозі. — Комуністів — до зоопарку! Комсо-

мольців — на Місяць! Комуністи, комсомольці, советські патріоти — недолюдки!

Його «трансльовані» на ментівське селище гасла поступово починали нав'язливо крутитися у мене в мозку. І, мабуть, не тільки у мене...

За деякий час «бровносець» у своїй черговій історичній промові украв яскравий красняківський образ: «*Наш корабель*, — з трудом ворочав язиком вождь, — розтинаючи хвилі антирадянських кампаній, пливе своїм курсом. Вітер історії напинає наші вітрила!»

Плягіят був виразний. А цього Красняк не міг подарувати.

Захоплювали його і загадкові летючі тарілки. Красняк використав їх у своєму черговому комбінованому гаслі:

— Хай живуть об..... підштанці Катьки Фурцевої і перш³³ з тарілками на лисій ленінській макітрі! Хай живуть тарілки, що витанцьовують над кораблем кремлівських дурнів!

Гасло про Катьку сподобалося Григорієву, збіглому солдатові, хлопчиськові з сусіднього карцера. Наслідуючи Красняка, він також повибивав шибки у вікні і почав верещати в нього.

— Ти це покинь! — визвірився на нього Красняк. — Я над цим гаслом три роки думав! Своє кричи!

І Красняк з новою силою репетував на селище:

— ... в горлянку Котову, комендантові табору смерти!

— ... у горлянку вашому Брежневу!

Свою парашу Красняк величав: «Катька Фурцева».

Карцери наповнювались, люди діставали нові й нові вироки, «матеріал» накопичувався, їх переводили на кілька місяців камерного режиму. Так закінчувалась моя самотність. На прогулянці в клітці я навіть удостоювався товариства Владимира де Красняка... А в камері зі мною тепер був той же Григорієв, худенький, блідий хлопчина, якого таборове жахіття вкинуло в шоківий стан. Усе в нього перемішалось: християнське юродство, злодійський жаргон, політика. Був він напівмоскалем, напівукраїнцем, батьки розійшлися, і це дало йому додаткову порцію внутрішніх супе-

33) Перш — довга жердина уживана в цирку для акробатичних номерів.

речностей і нестійкості. Від усього цього у нього було нетримання мови. Говорив він, не вгаваючи, про все на світі, кумедно витріщуючи при цьому свої блакитні очі і збираючи в поздовжні зморшки матово-білий лоб. Але особливо хворобливою і ваблячою темою були для нього сексуальні питання. Тут переміщувалась набута християнська цнотливість з зіпсутістю вуличного підлітка. З якимось внутрішнім надрином розповідав він про те, з ким, де і як сходився.

Протиріччя поміж загостреною чутливістю і християнськими чеснотами терзало Григорієва, це видно було з усього. У нього було вирізане одно яечко, і з цього приводу кружляли різні чутки. Одні казали, нібито в лікарні Григорієв з «фрарства» занадто близько зійшовся з кримінальниками. Вони спробували були його згвалтувати, кололи ножем, пошкодили, прийшлося вирізати. Другий запевняв, що Григорієв з пуританських спонук пробував себе каструвати, але встиг це зробити лише частково.

Заходила зима. Починалися сибірські морози. Ми були певні, що до розчину, яким обмазували тюремні стіни, спеціально додавали соли, бо зі стін постійно спливала вода. Якийсь зек охрестив стіну в своїй камері «муром плачу». А Григорієв усе розповідав свої історії. Братунь, за його словами, якимось підглянув за дівчинкою, що розважалася онанізмом. Він став шантажувати її тим, що розкаже про це широкій публіці, якщо вона йому не віддасться. Потім якийсь мент убив брата на вулиці. За що — невідомо, слідство задушувало справу.

Від безконечної балаканини Григорієва боліла голова не менше, як від Красняка.

— Ну, що тебе вхопив словесний пронос? — злостився на нього Берьозін, неправдоподібний товстун на прозвисько «Імператор».

У розпалі нашого сидіння внутрішню тюрму заходилися переустатковувати, як у Мордовії, ліквідуючи суцільні дерев'яні помости. Будували нові нари, відкидні, щоб за весь безконечний день людина не могла відпочити. В тісній тюрмі шипів електрозварювач, ми задихалися від запаху ацетону. Ніхто й не думав виводити нас на час робіт. Красняк скаже-

нів, репетував ще більше. Нас раз-у-раз перекидали з камери в камеру, іноді в зв'язку з «ремонтom», іноді — в карцер і назад. Лютував начальник режиму майор Фьодоров, тихий змії з очидцями садиста, що спроквола, з насолодою душив і глитав жертву. Колись, за Сталіна, він відзначився тим, що особисто при зеках виколов багнетом очі трупам утікачів.

Перед нашим приїздом на 35-му таборі сиділи неповнолітні дівчатка. Деякі з них були вже такі розбещені, що хлопці знайшли в їхньому бараці цілий стос штучних мужеських органів.

Але були й незіпсовані. Таких майор Фьодоров гвалтував. Дві завагітнілих повісилися незадовго перед нашим приїздом. Очевидно, після такого ЧП вирішили негайно реформувати саме цей табір, щоб сховати кінці в воду. Одна кримінальниця з Мордовської психушки («дванадцятий корпус» при конц-таборі ч. 3) повідомила політичних, що її заховали там після групового згвалтування офіцерами МВД в кабінеті штабу...

З самого початку нашого перебування у внутрішній тюрмі постала одна невелика проблема.

— Збирайся до виходку! — будив зеків удосвіта мент.

— Добре, мені потрібний папір...

— Навіщо?

Менти щиро дивувалися, на що він може знадобитися у виходку. Вірші писати чи що? Доводилося вишукувати його неймовірними способами, проносити потайки. Потрібні були місяці боротьби, щоб легалізувати папір для виходку...

Лазня стояла в протилежному кінці табору, і раз на десять днів нас водили туди через цілу зону. По дорозі зустрічалися хлопці, старалися наперекір ментам сунути чогось поїсти. Інколи це щастило, але на поворотній дорозі нас старанно обшукували в коридорі, біля входу до камери. Там у Красняка одного разу знайшли махорку і кусень хліба.

— Ви у мене гнилу комуністичну махорку з пащі вирвали! — кричав від образи Красняк.

Був у нас ще один «добродійник» — старший лейтенант з незвичайним прізвищем Рак. Він дуже не любив, коли його прізвище відмінювали. В орудному відмінку воно звучало

неестетично. І зеки спеціально вправлялися в письмових скаргах, дошкуляючи амбітному Ракові.

До виходку нас виводили тільки раз на день, о шостій ранку. Не встигаючи як слід прокинутися, зеки далеко не завжди могли повноцінно використати дорогоцінні хвилини. А потім було вже запізно. Щоправда, в ПКТ, на відміну від карцеру, належалась півгодинна прогулянка в клітці з колючого дроту. Зеки пробували проскочити мимо, до виходку, щоб хоч за час, призначений на прогулянку, надолужити втрачене. Але куди там! На їх дорозі виростав Рак, товстозадий, присадкуватий, з тоненькими чорними вусиками, з нервовою рукою на портупеї. Рак виглядав немовби в увігнутому дзеркалі. Він пильно стояв на сторожі соціалістичного виходку.

— Ну, що, не вдалося? — вмліваючим від насолоди голосом питав він зека, який тримався за живіт.

— Еге ж, большевики привезли нас сюди показати, де раки зимують! — мстилися ми на ньому лукавими відповідями.

І Рак багрянів і зеленів. В зоні у нього були інші справи. Він виростав перед нарами неслухняних зеків і за сигналом «підйом» вимагав «сюсекундно» встати. Писав рапорти.

Відплатою були, наприклад, такі письмові скарги: «Мені 25 років. Ранком у зв'язку з ерекцією мені незручно зразу вставати при публиці. Але Рак чомусь вимагає, щоб я вставав саме в такому стані, і до того ж у його присутності. Від цього мені стає ще гірше... Я прошу увільнити мене від нездорових замірів Рака...»

Але ще успішнішою була тактика примітива Валетова, переконаного молодого комуніста з гудзиком замість носа і великою круглою довбешкою. Комуністів з деякими ідейними ухилами від генеральної лінії переслідує червона інквізиція як еретиків. Валетов по-пролетарському пояснив Ракові, що до чого: «коли він ляже, я встану». Рак не взяв цього під увагу. Тоді Валетов зі свого другого ярусу вивалив з-під коца просто під ніс Рака своє «господарство». Рак не повірив своїм очам, з хвилину приглядався і принохувався, а тоді з ошалілим криком вибіг геть. Валетова покарали, але Рак ранками вже не з'являвся.

Рак мав комплекс низької ранги.

— Громадянин лйтенант . . . старший, — яось звернувся до нього Шимон з приводу того, що на апелі Рака чомусь цікавили тільки єврейські прізвища.

— І буду капітаном! — вихопилось у Рака.

»Рак не буде капітаном!« — писали зеки на стінах таборового виходку.

Коли Рак намагався довести свою інтелігентність, він уживав слова »фабула«.

— А в чому фабула? — питав з приводу будь-якого непорозуміння.

— »Фабула« йде! — попереджали один одного зека, побачивши, як наближаються тарганячі вусики Рака.

У ці »веселі« часи ми зазнали на собі ще й діяння якоїсь хемічної отруї, що її потайки підсипали в нашу їжу. Вирішили крикнути про це хлопцям, коли поведуть до лазні.

— Таж не повірять! — сказав сусід по камері. — Хто на собі не зазнає, нічому не вірить.

Я все таки крикнув про отруєння і почув смішок невинного оптиміста Шимона:

— Не верзи нісенітниць! Нас скоро всіх випустять.

Шимон вірив у відпруження. Нас він зрозумів тільки тоді, коли сам надовго потрапив до внутрішньої тюрми, на наше місце . . . Сумна лекція психології.

У той час наснився мені страшний сон. Нібито не сплю, лежу в тій же камері. Дивлюся у віконце, а там на тлі ґрат між подвійними рамами якимось чином примостився один із моїх камерних сусідів. Лежить, чи то спить, чи мертвий, напівобернувшись, із заплющеними очима. Я обертаюсь і бачу його ж на нарах, поруч зі мною! В цьому було щось моторшне . . . Сусід спить поруч зі мною, а в цей самий час його двійняк за вікном прокидається, підводиться поміж подвійними рамами і дивиться на мене із зловісною жаб'ячою усмішкою Каїна . . . Я проснувся похололий. Аж потім, після подій, я зрозумів: це був знак на майбутне . . .

Удень над нами збиткувався майор Фьодоров, комизився Рак, знаходили мільйон зачіпок прапорчики Махнутін і Ротенко. Але й уночі спокою не було. Віконце виходило на глу-

хий таборовий паркан, над яким височів вартовий з автоматом. Серед ночі нас будив страшний, нелюдський крик:

— Стій, хто йде!!

З цього одного «Стій!» можна було мати розрив серця.

Вартовий кричав так, неначе згорав живцем. Виявляв пильність. Це була всього лише зміна варти... А вдень автоматна стрілянина за парканом, zalivчастий гавкіт вівчурів, гострі викрики команд, тупіт маршуючих ніг, вигуки хором: «Здравія желаєм, товарищ командірі!» Виходило ніби згряя натравлених псів в унісон прогавкала: «Гав-гав-гав-гав!»

З настанням холодів майор Фьодоров заклопотаний був одною справою: щоб усі камери, стіни яких вкривалися водою і кригою, були постійно вщерть заповнені. В зону його виводили на полювання, а до БУР-у він приходив насолодитися жорстокою грою кішки із зловленими мишами. Коли ми виходили на прогулянку, ще виразніше чути було, як муштрують червонопогонників за парканом. З'являвся майор Кисельов, старий сивий лис, антисеміт і мерзотник, який писав рапорти до того безграмотно, що зеки цитували їх один одному, як зразки тупости.

— Ну, як ми себе почуваємо? — ехидно питав він у нас, коли гуляли ми по зачиненій клітці.

— Та от сперечаємось, ніяк одної речі не второпаємо!

— Ну?

— Комуністи кажуть, що походять від мавпи. Охоче вірю, їм видніше. Але від якої саме? Від горили чи від мартишки?

Кисельов ображався смертельно, хоч був комуністом і майором МВД. Кажали, що він тихцем ходить до церкви замолювати гріхи, які накопичилися ще від часів Берії. Однак, це не перешкоджало йому продовжувати свою справу...

— Я от попросив лікариху Котову, жінку коменданта табору, щоб вона мене до себе за собаку взяла! — розповідав чергову хохму* Красняк. — Зобов'язався справно сидіти на ланцюгу і гавкати цілу ніч. Жити погоджуюся в будці, нехай тільки годує, як годують собак. Так вона сказала, що я і її, і її дітей пожеру!

— Ач, чого захотів! Собаці м'ясо чи хоч кістки належаться!

* Хохма (євр.) — мудрість, або жарт.

— Так, панове, ми всі тут вимагаємо людських прав, а нам хоч би *прав тварини* добитися! Адже визнають комуністи людину громадською животиною? Животині належиться підстилка, а нам у карцері — ні! Господар не морить собаку голодом, а нас морять! У собаки тепла будка, а нас мало не голих — на холодний бетон! До товариства захисту тварин треба скаргу писати. За людей нас не визнають — нехай визнають хоч за тварин! Адже за таке поводження з тваринами — судять!

Кульгавий таборовий начальник санчастини Петров приходив до БУР-у з дивними питаннями:

— Ну, як ви тут уживаєтеся між собою?.. Чим займаєтесь?.. Не б'єтеся?.. А що читаете?

— Гомера.

— Гомера? Але що саме? Повісті, оповідання?

— Комедії, докторе...

Якось ми гуляли в своїй дротяній клітці, а лікар Петров ішов через БУР до зони.

— О, шльоп-нога йде — привітав його появу Красняк. Не звертаючи на нас уваги, Петров із своєю палицею прошкандибав в кут внутрішньої тюрми, розстібнув штани і при всіх став спокійно мочитися... Виходок був всього за кілька кроків, але інтелігента це не обходило.

— А доктор Кравзе

Дістав свій мавзер, — прокоментував Красняк куплетом з блатної одеської пісеньки.

39. »СТРІЛЯЙТЕ ЧЕРВОНИХ!«

Тоталітарні режими, ці винаходи геніїв зла і гноблення, разючо неефективні в розв'язуванні звичайнісіньких життєвих проблем. Якби Росія не мала таких колосальних природних ресурсів, народи вимирали б з голоду. Большевики дуже спритно видають щедрість природи за свої власні до-

сягнення. От спробували б вони будувати свій комунізм, помінявшись місцями з японцями!

Комуністичне учення поділяється на дві складові частини: утопічні цілі і злочинні засоби. До того ж чим прекрасніше і ближче зображується утопічну ціль, тим страшніші засоби вона санкціонує. Але десятиліття йдуть, десятки мільйонів принесено в жертву, а ціль не ближче, як була спочатку...

І тоді починають шукати «ворогів», які стоять на дорозі до раю. Внутрішні вороги в світлому і монолітному соціалістичному суспільстві можуть з'являтися тільки як відрижка, похідна ворога зовнішнього. Потрібен ворог! Сама неефективність комуністичного господарювання штовхає на тривіальний шлях екстенсивного розвитку, тобто експансії. Тому поняття комунізм і мир — несумісні. Тому комуністи розуміють тільки логіку залізної стіни. Найменше послаблення подібне до смерті.

На наше щастя, тепер існують два комунізми, московський і пекінський, а тому можна з допомогою третьої сили — вільного світу — добитися рівноваги між ними. Це далеко краще, як «задобрювати» сильнішого звіра щораз новими датками, щораз новими країнами... Дуже дивно підлабузнюватися саме до того, хто ось-ось дожерє Європу.

З тими, хто виявляє слабкість і поступливість, Совети роблять за звичаєм кримінальників: ставлять «на чотири кості» і обертають на педераста. Я завжди дивувався схожості між психологією кримінальників і кремлівських вождів. А проте, це ті самі люди, що вийшли з того самого здекальсованого дна. Коли комуністи кричать про мир — сподівайся війни. Бо їхній метод: «Держи злодія!»

Та не тільки про це думав я в останні камерні дні. Вистачало і своїх клопотів. Дружина і недавно звільнений брат вирішили приїхати до мене на побачення якраз у день мого виходу в зону. У внутрішній тюрмі мене не могли позбавити побачення, бо воно там і без того заборонене, а в зоні я й побувати не встигну. Про це рішення мене повідомили натяком у листі, щоб комуністи не пронюхали і не підготували заздалегідь якунебудь каверзу.

Дадуть побачення чи ні? Дружині — напевно ні. Воно й на

краще: перед побаченням роздягнуть догола, піддадуть такому обшукові, після якого хоч у чорторію, кожную цяточку тіла обнишпорять. Адже родичі також не вільні, а всього лише на загальному режимі! І після цього — побачення в камері з мікрофонами. Менти сидітимуть за стіною і підслухуватимуть кожне зідхання... Советська людина навіть не знає, що таке свобода. Тим то позбавлення свободи само по собі вона не розглядає як покарання. Якби в тюрмі добре годували і ін. — багато советських людей самі йшли б туди, як на державну пенсію. Тому «малі зони» — концтабори відрізняються від «великої зони» — імперії тільки ступенем строгости режиму, кількістю і якістю знущань.

Якщо ж побачення не дадуть — моїм доведеться вертатися ні з чим почерез всю вкриту сніговими заметами імперію, за стільки тисяч кілометрів, з стількома пересадками — від околиць Північного льодового океану, від білих ведмедів — до далеких карпатських відног... Така подорож заради того, щоб за довгі роки побачити одне одного і — надаремне. А брат виїжджає до Ізраїлю — чи ще побачимось?..

Вони приїхали напередодні мого виходу в зону. Вранці Рак, як завжди, виводив до виходку. Параші на 36-ій зоні були величезні, з такого грубого листового заліза, що й порожню відірвати від землі нелегко. Це було придумане спеціально на те, щоб людина не могла використати парашу як «зброю». Мені якраз припала в спадщину повна параша.

— Винесеш? — спитав Рак.

— Треба вивести когонебудь із сусідньої камери, її тільки вдвох можна підняти.

Рак промовчав і повів мене до виходку. Поміж тюрмою і виходком рили фундамент на заплановані добудови. Фьодоров поширював тюрму... Рови, земляні насипи, містки, купи цегли — тут і без ноші шию скрутиш.

У другій половині дня після основної підготовки і тріпання нервів мене повели в зону. По дорозі запровадили на вахту і заявили про позбавлення побачення за... відмову винести парашу!

— Ви хотіли поставити нас перед dokonаним фактом! — сказав мені майор Котов, мавши на увазі несподіваний приїзд

моїх родичів. Попереджати, мовляв, треба заздалегідь, щоб могли позбавити побачення завчасно.

— Але як же мені все таки мати побачення? Адже таке позбавлення — разуче незаконня!

— Гм... Поспитайте у співробітника КГБ...

Питати я не став.

Останнім часом большевиків змусили заговорити не тільки про *причини* арештів, але й про *умови утримування*. Большевики, звичайно, пробують посилатися на *максимум* того, чим може бути ущасливлений зек. Тепер пора змусити їх заговорити про той *мінімум*, що в кожній ситуації *гарантується* зекові, який *»не став на шлях виправлення«*, якщо він, скажімо, відмовляється від рабської праці на злочинну систему.

Цей мінімум:

1. Ніяких побачень — абсолютна ізоляція.
2. Ніяких листів — всі їх конфіскує або просто викрадає цензура.
3. Ніякої медичної допомоги — або ще гірше — зловмисний підрив здоров'я відповідними препаратами.
4. Система знущань і приниження.
5. Тортуровання голодом і холодом.
6. Відсутність найелементарніших побутових умов.
7. Цькування і провокації КГБ.

Якщо зіставити це з вироками (скажімо, двадцять п'ять років), то лише дантівська фантазія може уяснити, що означає цей мінімум на практиці.

До зони я добрався виснажений і змучений докраю. Обличчя було жовтаво-білим, як сніг, що кружляв у вечірньому світлі таборових ліхтарів. У перші дні ноги сильно боліли.

В голові циркулювали гасла Красняка, які я місяцями чув з дня на день. Мене ще переслідував сморід параші, найгидотнішої з параш. Мабуть, хтось колись в цю парашу випорожнився (не втерпів), а потім не вилляв, залишив біля виходку. Не знаю, як довго простояла вона там, та коли вже в камері Григорієв відкрив покрішку, ми мало не зомліли від мерзотного гнильного запаху. Параша ніколи не духмяніє,

але це було щось небувале. Я волів умерти, аби не вдихнути ще раз цей неможливий сморід.

А в зоні у моїй відсутності вперше відзначили День Червоного Терору. Того дня ми в камері тільки голодували, але процедури не бачили. П'ятого вересня 1918 року, незабаром після початку червоного терору, вийшов ленінський декрет про створення перших концтаборів. Гітлерові було в кого повчитися...

П'ятого вересня 1972 року. Напередодні ввечері зеки тихцем збираються в недобудованому приміщенні. Насипають символічну могилу в обрамленні колючого дроту. Представники кожної громади по черзі читають поминальні молитви по замордованих...

Довго молиться Платонов.

Українці стали на коліна з словами: »Пом'яни, Господи, душі замучених братів наших«.

Йосиф Менделевич швидко, співучо прочитав Кадиш. Вірмени, прибалти... По-арабському молиться мусулманин з Кавказу. По одній великій свічі від кожної громади ставлять на символічну могилу, і вони осявають моторошний півморок. Потім у кого є репресовані родичі, ставлять по маленькій свічці за кожного. Свічок було дуже багато...

Наша нова громада, зібрана з різних таборів, була споена так, неначе ми все життя провели разом. Віруючі й невіруючі люди різного віку, долі і характеру трималися, як брати. Однак, не обходилося й без курйозів. Ходячим курйозом був, наприклад, Яша Сусленський. Є комуністи з переконання — це справа поправна. Факти і докази, життєвий досвід можуть переконати їх. Є комуністи, для яких партквиток — »хлібна книжка«. Таких переважна більшість в ССРСР, але вони комуністи лише доти, поки це допомагає кар'єрі. Є комуністи за фахом — це правляча кляса. Яша був комуністом за своїм характером. Слідчий Мамалига при ньому дзвонив до крамниць, вимагав, щоб йому залишили якісь товари. Розповідав, як вони розважалися в своєму спецсанаторії. Показував у вікно на жінку-завуча, що проходила мимо, і підморгував:

— Яка баба в ліжку! Вогонь!

Він навіть не вважав за потрібне приховувати свої махінації:
— Треба вміти жити!

Яша, у якого вдома на вікнах висіли завіски з перкалю, дивувався:

— Так хто з нас кого повинен судити?

Посадили Яшу за щирість і ревність, вже занадто неспокійний був товариш. Вдома злидні, дочка тяжко хвора, а він усе якись гуртки в своїй школі організує, лекції читає, видумує новаторські методи викладання. І це в імперії, яка в своєму фрїгійському ковпаку заклякла, як заклинання. До того ще й єврей. В тюрму його! І порушник зашкарублої рутини одержав свої сім років — за якогось листа з приводу Чехо-Словаччини. Але вирок Яшу нічого не навчив: він так і залишився червоний. Для нього полум'яний комсомольський ентузіязм був не вигідною фразою, а суттю його надзвичайно енергійної і поверховної природи. Він органічно не розумів, що переважну більшість людей ніяким «вихованням» не можна зробити такими, як він. Та коли б сталося неможливе, і людська природа раптом перекутилася б на Яшин лад, вибухнула б катастрофа: усі тільки й робили б, що кукурекали та дбали за чужі горщики. Внаслідок цього і в своєму горщику було б порожньо, і в чужих не прибавлялося б, зате плутанини і непорозумінь було б аж занадто. Та якби й друге чудо сталося, і прислів'я «чужу біду — руками розведу» втратило б свій іронічний сенс, то кожний відчув би себе немовлятком. Чи так уже приємно щохвилини відчувати себе ущасливленим? Це, справді, нудно і хутко надокучає... Люди не повинні занадто віддалятися одне від одного, але й надмірне зближення нічого доброго не обіцяє, особливо у великих дозах.

За Яшею треба було пильно дивитися: як би якого коника не викинув цей непогамовний фантазер. Він навіть скарги, писані англійськими віршами, висилав до прокуратури. Поросійському, мовляв, не хочете розуміти, так от же вам!

Але п'ятого вересня всі були разом, незалежно від характеру і переконань. »Всі, крім капеесесовців!« — так було вирішено.

П'ятого увечері, після голодівки, весь табір зібрався на

поминальну вечерю. Співали пісню про чорного ворона. Мен-ти марно намагалися розігнати, офіцери були нервозні, злякані, руки в них тремтіли, голос зривався.

Нові умовини в таборі впливали на нестійких. Був такий зек Богданов з міста Електросталь. Роботяга років на сорок, »вколював« на військовому заводі. Все дороге, особливо горілка, а випити кортить. Що робити? Тягти, як усі тягнуть. Але що вкрадеш на військовому заводі? І сталася неймовірна річ: Богданов украв декілька куснів урану (!), що само собою прекрасно характеризує економічний хаос в ССРСР, де загальна електрифікація — це коли всім усе »до лампочки«. (До тієї самої славнозвісної лампочки Ілліча). В Москві Богданов підходив до чужинців, пропонуючи по схожій ціні купити уран. Ті в страху відсахувалися від божевільного з мерехтливими сіруватими кусками радіоактивного металу. Богданова арештували, били, обвинуватили чи то в шпигунстві, чи то в зраді, і, звичайно, зробили з нього політичного.

У таборі Богданов став бригадиром, »стукав«, але звільняти його не збирались. Щоки його позападали, вкинулась туберкульоза, він став »доходягою«. Дали себе знати кусні урану в кишнях... І тут Богданов розкався публічно в сексотівських справах своїх і поклявся надалі бути чесним зеком.

* * *

На Заході панує Закон, на Сході — Обичай. В Росії ні того, ні другого. Тому так широко розпаношується *Самодур*. Поняття про свободу там дуже своєрідне — це свобода від закону. Яка ж »свобода« у володаря, коли він всього лише *слуга* закону? Та й народ у своїх диких, кривавих, мародерських бунтах виявляє те саме відношення до свободи. *Це свобода в розумінні злочинця.*

Елементарні поняття про *правосвідомість* доступні в Росії небагатьом. І тому знуцання з життя, гідності і людського права становить суть імперського життя. До речі, без правосвідомості, без атмосфери виразного розподілу прав і обов'язків не може бути і здорової економіки.

Якщо юдейська Тора приписує суддям не дивитися на

обличчя, якщо греко-римська Феміда зображується із зав'язаними очима, то советське кривосуддя вимагає навпаки: судити «з урахуванням індивідуальности», нібито суддя — це Бог, здатний проникати в найприхованіші тайники душі.

Якщо взяти під увагу «гумові» діапозони покарань (70-та стаття за той самий злочин — від шести місяців до дванадцяти років), то «врахування індивідуальности», а інакше кажучи, звичайне *самодурство* — стає вирішальним чинником советської «законности». А що сказати про таке «виразне» визначення складу «злочину», як «діяльність, скерована на... послаблення радянської влади!» (Див. ту ж таки 70-ту статтю). В таборах за глухими парканами секретности самодурство розцвітає особливо пишним цвітом. Перше, чого треба вимагати від большевиків — це *розсекречування місць ув'язнення*, бо саме там криється підземний корінь тиранії, який смертельно боїться світла прилюдности. Стратегічні ракети розсекретити легше...

* * *

З самою появою нашою на Уралі нам довелося зазізнатися з антирелігійним терором. Поліцаї ходили з бородами, хто хотів, але євреям бороди стригли силоміць. Кидали в карцери. Щоб позбавити єврея бороди, заломлювали руки за спину (хоч ми й не ставили активного спротиву — просто не підкорялись наказові); якнайтугіше заковували в самозатяжні наручники з сталевих платівок, що врзалися в шкіру. По декілька днів не сходили з зап'ястків закипілі сині пасмуги, що нагадують сліди ковзанів на льоду.

За це мене ж ще й судили, засудивши на три роки Владимирського Централу.

Тепер те саме спостигло Менделевича за те, що додержувався суботи.

* * *

Якось Олег прочитав нам потрясаючі вірші одного зека, запрогореного в психушку. Вони могли зродитися тільки в таборі:

»СТРІЛЯЙТЕ ЧЕРВОНИХ!«

Вже досить червоних свавілля,
Обсіли наш край, мов сичі...
Готуйте шнури для весілля,
І для бенкету мечі!
В численних просторих квартирах
На стінах висять Ільїчі.
Коли ми ввірвемось в шпихліри,
Набиті червоним зерном,
Злетять, мов ті птахи, співмешканці,
Злочинця, повитого сном.
Готуйте шнури і папахи
І ставте мечі на поріг —
Веселі і чорнії свахи
На крові замісять пиріг.

* * *

Рукав закачений,
А захід хижий,
Рукав закрापала
Кривава жижа.
Прикладом в зуби!
По плямах злосних,
Крокуйте, зубри,
До злих і млосних.
Крокуйте, зубри, вперед по трупах!
Хай кривлять рота всі боягузи,
Притиснем в дверях їх докупи,
Хай страх пройме усіх лакузів...
Стрілять червоних! Це людоморці!
Їх кров нам — хвилі.
Купайся в шовці!
Стрілять червоних!
Їх кров цілюща.
Відкиньте небо
В молебні суцїм.
О, як приємно вдиратись в пики
І рожі з них трясти великі...
Про щастя кажуть ліси і гори...
Стрілять червоних! Це ж людомори!

Ось він, крик відчаю людини, якій напевно ще в дворічному віці сунули в руку червоний прапорець; яку довгі роки вчили, як шляхетно видавати власних батьків в ім'я світлих ідей комунізму. Нікому було навчити людини такої жагучої ненависти до червоних. *Це могли зробити і зробили тільки самі червоні.*

Якось авторові цих віршів дружина написала, що вирішила вступити в партію. Він у підцензурному листі відповів: «Вступай, вступай! Мене комуністи двадцять років . . . , так я хоч одну комуністку . . . буду!»

Цей лист ходив по руках офіцерів, автора викликали до кабінету, менти казалися і реготалися одночасно. Кінецькінцем законна гордість за високу оцінку їхніх довголітніх праведних старань перемогла, і листа відіслано.

* * *

Після тяжкого дня каторжних митарств ми валилися на свої нари і засинали в задушливому смороді бараку.

Однак і нари у нас були особливі: замість належної по закону «койкосітки» під ріденьким матрацом давалися взнаки пофарбовані на синьо залізні штаби по кілька сантиметрів завширшки кожна. Поміж штабами були приблизно такі ж щілини, в які глибоко просідала наша жалюгідна підстилка. Нари гучно скрипіли від найменшого поруху.

Деякі зеки за малим не ціллю свого життя поставили безперервним потоком скарг у всі можливі інстанції добитися належних нам «койкосіток». Марно!

40. ЯК КОМУНІСТ КОМУНІСТОВІ . . .

У Міцкевича є дуже актуальна заввага. Коли чужинець близько знайомиться з москвинами, він не розуміє, на чому тримається уряд, якщо всі проти нього. Потім, приглянувшись, він бачить, що переважна більшість фрондерів у своєму

громадському житті є порядними чиновниками, які роблять кар'єру на службі тому урядові, на адресу якого »розважають душу« в інтимному колі.

До цього можна додати, що вистачить будь-якому поневоленому народові піднятися на боротьбу за незалежність — ось тут найбільші ліберали часто виявляться правовірнішими за самого Брежнєва, вимагаючи з усією нещадністю розчавити неслухняних і »невдячних« чехів, »заради яких ми кров проливали«. Два бандити побилися за здобич, а жертва мусять довіку бути вдячною тому з них, хто виявився сильніший. Вони будуть з піною на устах обстоювати право на незалежність кожного острівця, населеного папуасами, але спробуй згадати про Естонію, Туркестан чи Україну, яка більша за Францію.

Однаке Павло Кампов не був навіть таким безневинним для влади буркуном. Людина пікнічної будови, круглий, як буханець, м'який, боязка душа, він вірив в офіційні ідеали, як школяр, і був членом КПСС. Комунізм, згідно з його уявленням, був найбільш світлим, справедливим і гуманістичним ученням. Але... Павло Кампов був українцем, закарпатцем. Він не зрозумів значення цього факту і спокутував, по суті, цілковитим крахом свого життя. Бувши викладачем математики Ужгородського університету, Кампов брав участь у роботі органів народньої освіти (ОНО), і йому доводилося їздити по селах. Там перед ним відкрилася невтішна картина. Багатодітні родини без батьків. Землі мало (і та в руках колгоспів), роботи нема, чоловіки виїжджають у далекі краї на заробітки. Їх за це називають »шабашниками«, що вганяють за »добрим рублем«, переслідують.

А вдома, де плачуть голодні діти, і »короткого рубля« не відшукаєш. Колись славні були Карпати своїми чудовими лісами. Большевики по-хижацькому вирубали їх. Не своє — не шкода. Та й партизанам в разі чого ніде буде ховатися. І дешевої робітної сили вистачає — не те, що на Сибіру; і возити ліс далеко не треба, і породи дерев цінні... З оголених Карпат почалися катастрофічні обсуви. Рубати більше нічого — і народ залишився без роботи. З індустріалізацією цієї окраїни большевики не квапляться: нехай спершу голод

вижене зі своєї землі якнайбільше закарпатців, а це облегшить колонізацію. Цих тонких речей Кампов не розумів. Він думав, що індустріялізація краю затримується з чийогось недогляду, і дуже лагідно, стримано і льюально, як комуніст комуністові, описав Брежнєву сільську безбатьківщину і вірноповідано просив посприяти прискоренню соціалістичної індустріялізації Закарпаття.

»Ти дивись, який хитрий націоналіст! — подумав, мабуть, Брежнєв. — Адже до чого дійшов: просить висувати більше місцевих кадрів, а то приїжджі начальники змінюють один одного перше, як успівають ввійти в курс заплутаної і за-недбаної ситуації«.

Може, так і не довідався б Кампов, що його взяли на замітку. Він же ж був абсолютно далекий від будь-якої опозиційної діяльності. Але *край* був опозиційним, він глухо спротивлявся колонізаторам. У місцевому самвидаві ходила книжка невідомого автора. Псевдонім — Петро Підкарпатський. Назва: »25 років надій і розчарувань«, розуміється, українською мовою. Автор був глибоко обізнаний з історією, економікою і загальною ситуацією краю, аж до персональних змін у керівництві. Книжка була написана на високому рівні, аргументовано, з цифрами й фактами, що їх людині з вулиці взяти нізвідки. КГБ з ніг збилося, але автора не знайшло. Ганьба! Провал! Коли злочинця годі зловити, а зловити його строго-престрого наказано, приходиться хапати першого, хто під руку підвернувся, і складати провину на нього. Метод старий, як світ. А на кого складати провину, підказав сам закарпатський народ, підказав мимоволі. Хтось невідомий викинув летючки із закликом на найближчих виборах до Верховного Совету голосувати не за офіційних кандидатів, а за Кампова і ще за одного відомого в краю місцевого письменника.

Кампов навіть не знав про це. Наступного дня після виборів його арештували. Для Кампова це було, як грім з ясного неба, як обухом по голові. Даруйте, за що? — А, попався, хто на базарі кусався! Та чи ти знаєш, що вчора за тебе проголосувало двадцять відсотків населення? Ану, викладай свої злочини, як на духу! — Кампов з природної боязкості своєї

і виклав би, та нічого. Чистий, як скельце. Слихом-дихом нічого не відаю. — Так? А цю книжку ти написав? — Яку книжку? Уперше бачу! — Якщо не ти, то хто? — Кампов не знав, хто. — А листа, листа товаришеві Брежневу, може, також не ти писав?! — і слідчий урочисто поклав перед ним списаний аркуш. — Я, — сказав ошелешений Кампов, не розуміючи, до чого тут лист. І чому він у КГБ. Який зв'язок. Чекісти Білоцерковець і Жаботенко довго витлумачували йому це. Потім витлумачував суд, засудивши його наприкінці грудня 1970 року на шість років концтаборів плюс три роки сибірського заслання. Всього дев'ять років . . .

Так покинув бідолаха Кампов рідний край, де дівчина, яка хоче влаштуватися на роботу, чує у відповідь пропозицію: спершу віддайся, а тоді прийму. І деякі гідяться, куди подінешся . . . Це явище прибрало такого масового характеру, що навіть суди були змушені ним зайнятися.

— Ми посадили тебе тому, що так хочемо, — зухвало, в обличчя говорили Кампову на слідстві чекісти і партапаратники області.

З табору Кампов раз-у-раз писав до Брежнева скарги: адже саме за листа до генсека посадили невдачу, — але не одержав відповіді. Брежнев знав, що робить.

«Я більше ніколи-ніколи не напишу Вам, зарікався Кампов, — якщо за це садовлять».

Не помагало.

— Твій чоловік хотів стати президентом Закарпаття! — сказали чекісти дружині Кампова.

— Не може бути! — простодушно здивувалася жінка. Він завжди всім зі мною ділився, він би мені сказав.

На суд ні дружину, ні будь-кого з родичів не допустили. Вони плакали надворі. Не допустили навіть на проголошення вироку. Суд був цілковито закритий. Вирок Кампову видати відмовились. Родичам — також.

Коли Кампов був у таборі чекісти змусили дружину розвестися з ним.

Павло Кампов був заарештований у середині червня 1970 року, відразу після виборів. Його домашня адреса: Ужгород, вул. Чайковського 8.

Влітку 1976 року з концтабору ч. 36 його повезли на сибірське заслання. Сибірська адреса Кампова: Томська область, м. Комсомольське, пров. Поштовий 5. Число вироку: К-І-3.

Кампов казав, що в стейті Пенсильвенія в Америці у нього мають бути свояки з тим самим прізвищем.

На Сибіру він бідує, без роботи, без хліба насущного, сам-один.

Цей трагічний деталь виборчої системи ССРСР можна доповнити іншими свідченнями.

Михайло Дяк перед арештом був міліціонером і одночасно — таємним членом Українського Національного Фронту. Він був у курсі того, як переводиться висування кандидатів в сільські ради. Виявляється і ця сходинка перебуває під найсуворішим контролем КГБ. Голова пропонує чекістам провізоричний список кандидатів. Ті заглядають у свої досьє, викреслюють усіх, у кого є хоча б родичі неблагонадійні або заслані, а взаміну вписують своїх людей, тобто стукачів.

В Естонії після московської окупації озброєні солдати розвозили по селах виборчі урни. Але навіть під цівками автоматів естонці викреслювали офіційних кандидатів. Тоді виборчі комісії причисляли бюлетені з викресленими прізвищами до голосів, поданих »за«. Це виборець, мовляв, хотів *підкреслити* прізвище кандидата, але помилково провів ризику зависоко... І тільки коли хтось перекреслював прізвище двічі — це, згнітивши серце, признавали як »проти«.

І досі члени виборчих комісій кидають бюлетені замість людей, що не прийшли на голосування, всіляко підтасовують число голосів, інакше їм влетить за те, що погано провели агітаційну роботу. »Належні« цифри і показники заздалегідь спускається згори, як і годиться в пляновому господарстві. Відступ від них у гіршу сторону, якщо неможливо цього приховати — ЧП, обвинувачення проти місцевих організаторів виборів, які заінтересовані в тому, щоб затаїти свій провал.

Кампов був до того боязкий і наївний, що, три роки уникаючи карцеру, не вірив, коли йому казали, що ліжка там немає, холоднеча, бушлат відбирають, дають шматок хліба на цілий день і воду.

— Та не може цього бути! Що ж вони, не люди? — обурю-

вався він «наклепами» зеків. І товариші капеесесовці якось дали нагоду Кампову на своїй шкурі перевірити правдивість його переконань. Вийшовши з карцеру, Кампов злякано пропищав:

— Та ж у цьому карцері ні за яку ідею сидіти не можна!

— Навіть за комуністичну? — потішалися ті, кого він раніше зараховував до брехунів і наклепників.

Комуністи інших країн не розуміють, що грають — вільно чи невольно — ролю коляборантів, п'ятої колони російського імперіялізму. Невідхильна «рука братерської допомоги» ставить питання не просто про «перебудову», а про поступову ліквідацію кожного «визволеного» народу.

Комуністи тягнуть свої народи в «ясне майбутнє» московської братської могили, яка найчастіше не минає і проводирів, особливо якщо вони на манір Кампова не розуміють своєї «історичної ролі».

Дикий вирок на Кампова — не виняток. Аполітичного молодого українця Івана Верника арештували за те, що слухав «Голос Америки» і співав пісні Висоцького. Приймач і гітару сконфіскували як знаряддя злочину.

41. -54°C.

»День Чекіста« — є й такий в ССРСР! — «ім'янинники» відзначали поголовними обшуками. Зненацька опечатано «кап-тьорку». Менти і чекісти викликали зеків по одному, вимагали перенести свої речі до іншого приміщення, наперед усе взяте найдокладніше обшукуючи. У Сімаса Кудірки відібрали якісь записи (особливо полювали за паперами). Чекіст-литовець почав чогось повчати Кудірку. Сімас, який завжди говорив правду в очі, спалахнув і назвав його зрадником, коляборантом. Сімаса потягнули у внутрішню тюрму.

Речі, що їх ніхто із зеків не признав своїми, відбиралися зовсім. Тому уникнути шмону не було надії. У Йосифа Менделевича знайшли, відібрали й викинули маленьку саморобну

дерев'яну менору³⁴. Не дозволено! Слідом за семисвічником під час наступного шмону у нього забрали потайки доставлений у табір Танах³⁵.

Третина території табору була додатково відгороджена колючим дротом — за нею простягалось болото. Влітку від нього ширилися міязми гнильної вогкості. Для туберкульозників — а таких у таборі нараховувалось чимало — це було просто ножем у горло. Коли наставав сезон, нікуди було подітися від цілих хмар комарів і гнусу. Мордовські кровопивці тепер видавалися дрібничкою.

Уральське пасмо, що витягнулося по меридіану, править за напрямну для сильних вітрів, орієнтуючи їх з півночі на південь або з півдня на північ. Це, при найменшій зміні вітру, породжує відразу зміни температури повітря і хмарність. Тількищо було жарко в сорочці — і враз у бушлаті зимно! Тиснення повітря також скакало в колосальному діапазоні перепадів. Гіпертоніки тільки охкали.

Та от прийшла зима з такими лютими морозами, що стояла тріскотнява і паморозь висіла в повітрі, голчасто іскрячись на сонці. Пам'ятаю, коли я у вісімнадцятилітньому віці вперше пережив російську зиму в Рязані, де всього лише трохи перевалило за тридцять, то не розумів, як люди взагалі можуть існувати в цій країні. Адже дихати неможливо, легені судомить, дух забиває! Потім, на другу зиму звик. Алеж на Уралі градусник показував -54° . Кажуть, ртуть замерзала. Більшість же зеків або жителі півдня (українці, вірмени), або прибалти, люди лагідного морського клімату. Та й цього катам було замало.

Фьодоров розпочав масовану акцію вилучування »зайвого« одягу. Річ у тому, що зеки примудрялися відривати рукави від старих кудин і одягати їх під бушлати. Були й інші спроби якось врятуватися від льодових подихів Арктики. Ці »проти-законні« заходи і поборював невтомний Фьодоров, який сам у своїй шинелі, зігнувшись, щулився від холоду і від садистського кайфу. В бараках температура спадала майже до зера, в цеху неможливо було вмитися, бо замерзала вода.

34) Менора — семисвічник.

35) Танах — єврейська Біблія.

Та ба, це була не єдина варта уваги прикмета нашого цеху. Шведська фірма Динаміт Нобель постачала нашому таборові великі бляшані баньки з хемічним порошком (перікляс), яким зеки на вібростендах набивали рурки — термоелектронагрівачі для прасів. Я працював на підрізуванні цих рурок, уже обпалених. До смороду від обпалювання додавалися хмари тонкого хемічного пилу, який осідав у легенях. І все це в гудючому, гуркітливому цехові, переповненому всякими варстатами та устаткованням. Рурка у варстаті затискувалась пневматичними лещатами. Норму годі було виконати. Ручка варстата поверталася туго, потребувала великих зусиль. І так всю зміну. Не дивно, що еговіст Волчанський незабаром потрапив у лещата власними пальцями, які були розчавлені. Тепер на його місці працюю я. В сусідньому цеху на штампі відрубало палець молодому зекові Пестову. Техніка безпеки не потрібна, головне — темп. За надзиски каторжного підприємства таборове начальство одержує великі нагороди, а це дорожче за зеківські пальці і легені. Норми продовжували підвищуватись. Листове залізо для штампування надходить з Японії. Я бачив печатку з назвою фірми: чи то Кавасака, чи Кавабата. Точно не запам'ятав. Зате поряд красувався герб фірми, за яким цю фірму можна пізнати. Не так уже багато в Японії сталевих трестів.

При мені почала розгортатися трагічна історія Йовчика, про закінчення якої я довідався щойно у Володимирі. Йовчик був тихим, непримітним дідусем-волинцем. Під час окупації він служив у міліції місцевої самоуправи. До звірств нібито ніякого відношення не мав.

Після переїзду на Урал він швидко почав втрачати зуби. Страшний клімат, болотяна вода, довгі десятиліття мучеництва взяли своє. Він просив вставити йому штучні зуби: хліб уже жувати нема чим. Менти зволікали. Почали умовляти його вступити до СВП*, натякаючи, що інакше лікувати не будуть. Він відповів, що радше помре, як опаскудить себе.

— Ну й подихай собі! — напучував його майор Фьодоров, виганяючи з кабінету.

Потім за Йовчика взялися чекісти. Вони, як гайвороння,

* СВП — Секція Внутрішнього Порядку — керована адміністрацією організація в'язнів, на зразок «капо» в німецьких концтаборах.

миттю злітаються туди, де запахне бідою, мертвеччиною. Чекісти Івкін і Кромберг (латиський зрадник) викликали хворого до себе і почали вимагати, щоб старий дав викривальні зізнання проти якихось незнайомих людей, щоб виступив свідком на черговому процесі. Йовчик відмовився. З дикими погрозами і крутим матом чекісти виштовхали непокорного в шию.

— Подихай, мати-перемати! — кричали вони йому вслід.

Два роки добивався Йовчик, щоб йому вставили зуби. Історія почала спливати на поверхню, зеки зчинили гармидер. Тільки тоді зуби Йовчикові вставили.

Ще коли я сидів у внутрішній тюрмі, прибули два нові українці — наслідок чергової хвилі арештів на Україні. Поки вони сиділи в камері на карантині, нам зрідка вдавалося перекрикуватись. Вони перелічували прізвища арештованих — ми тільки за голову хапались.

Тепер у зоні поцастило познайомитися ближче. Олесь Сергієнко одержав сім років за те, що на маргінесах кількох сторінок Дзюбиного рукопису «Інтернаціоналізм чи русифікація?» виявили його нотатки. Мабуть, ніде в імперії не виносять таких нещадних вироків, як на Україні. «Інтернаціоналізм чи русифікація?», як мені стало відомо з авторитетних джерел, належить перу не одного Дзюби, а цілої групи авторів, що почасти знайшло свій вияв у вирокі Сергієнка. У нього були дуже цікаві ідеї. Наприклад, перемогу марксизму в імперії він пояснював внутрішньою близькістю того й другого начала. Родина будується на любові. Там, де починається розрахунок «ти мені, я тобі», там, де цілковито перемагає меркантильність — родина розвалюється. Нація — велика родина. Імперія ж, навпаки, протиприродний, насильницький твір, який не може будуватися на нормальних людських почуттях і близькості. Навпаки, ці природні почуття ведуть до виділення національних організмів. Тому імперія озброюється загальними руйнівними теоріями, намагаючись підмінити нормальні кровні зв'язки штучними, поверховними, несправжніми. Імперії потрібна теорія про те, як маніпулювати людьми, уподібненими до гвинтиків.

Олесь був худий, високий, емоційний. Він хворів на тубер-

кульозу. На підборідді збоку біліла безволоса велика пляма — наслідок застосування слідством медикаментозних засобів «впливу».

Другий, Олекса Різників, великий і міцний, блакитноокий, з великими пшеничними вусами, був сильною, спокійною і обережною людиною. Він навіть видавався байдужим. Це справжній, талановитий український поет з глибинним знанням мови, з різкою чутливістю до слова і силою слова. Уперше він потрапив до табору за летючку проти «фашистської диктатури КПСС». Тоді він був ще далекий від національних ідей, але під арештом прозрів. Після звільнення мешкав в Одесі. В ньому на всю широчінь розгорталося творче начало. В місті, де не почуєш українського слова, самотній український поет був фігурою просто одіозною. Його заарештували вдруге (разом з Караванською), приписали поширювання якогось самвидаву, хоч доказів такого страшного злочину не було. На суді прокурор грізно спитав одного із свідків:

— А ви попереджали підсудного, щоб він припинив займатися подібною діяльністю?

— Так, так, — затрясся свідок, — попереджав я його: «Погоди вуса, не говори по-українськи — органи тобою зацікавлені!»

Тепер Олекса вже має вийти з табору. Його домашня адреса: Миколаївська область, м. Первомайське, вул. Лисенка 8.

Олесь Сергієнко народився навіть не на Україні, а на вигнанні, в Тамбові. Там міліція всіма силами намагалась змусити вислану родину записатися як росіяни. Вони вперто відмовлялись.

В російському оточенні родина продовжувала зберігати свою мову і свої поняття, свою культуру побуту, від якого Росія далека. При першій можливості повернулись до Києва. Олесь, тоді ще хлопчик, мріяв нарешті почути мову своєї матері на вулицях міста. В Києві на нього чекало гірке розчарування... Багато його свояків загинуло по таборах і на вигнанні, встелила своїми кістьми Сибір. Тепер і він тут, на межі Сибіру...

* * *

Наближалась весна, почастишали раптовні відлиги, задзвеніли краплі. Настало свято Пурім. Зону патрулювали подвоєні відділи ментів. Вони зупиняли кожного єврея, обшукували, стежили, раз-у-раз заходили до бараків. Довелося нам зібратися на вбогу святкову трапезу роздільно, розбившись надвоє, кожна група в своєму бараці. Потім всі сходилися надворі, на вечірньому морозці. Йосиф зображував в особах і словах усучаснений пурімшпіл, що його грали перед арештом. Ми рвали боки від сміху. А довкола кружляли аmani в червоних погонах, підходили цікаві зеки. Як менти пронюхали про Пурім — невідомо, але поводили вони себе так, нібито в таборі підготовляється повстання.

Пізніше, коли мене на Уралі вже не було, християни вирішили відзначити свій Великдень надворі, добре, що погода дозволила влаштувати пікнік.

Розігнати християн ментам не вдалося (вони не піддавались на залякування), і тоді поблизу запрацювала асенізаційна машина, щоб зіпсувати трапезу смородом.

Менти лютували чимраз більше, але всі ми відчували, що назовні щось змінюється. Розповідали про справжній бунт на з'їзді письменників України. Навіть Малишко привселюдно заявив, що асиміляція українського народу — фашистська ідея. Незабаром він помер при нез'ясованих обставинах. А до організації письменників — дуже жорсткий добір. У сталінських катівнях загинуло в багато більше разів українських письменників, як на фронтах Другої світової війни. Викорчовували поголовно, заступаючи знищених вірними яничарами.

* * *

У таборі поширилася мода писати скарги. Мовляв, хоч користі й мало, зате ментам роботи більше: липові письмові вияснення давати трудніше, як бити байдики.

Менти, з свого боку, почали мститися, розглядали кожну скаргу, як акцію протесту.

Я написав скаргу, що водою навіть митися неможливо. На

мушлі від неї залишалася темна слизувата осуга, що смерділа болотом. У лазні, де ми прали свою білизну, вода залишала на ній незмивані іржаві плями. Подейкували, що вона ще й радіоактивна, бо десь поблизу є уранові рудні.

Мене викликав до себе начальник табору Котов — поговорити про скаргу. Колись, зразу після нашого приїзду, начальство було таке дике й неосвічене, що карало зеків за вживані в скаргах слова «нюанси», «пенітенціярна система» тощо. Начальство вважало ці слова за якусь особливу матірню лайку. Навіть «вища юридична освіта» не помагала їм розібратися в таких тонкоцах. Тепер «оцивілізований» Котов запропонував мені просто: не відсилати скарги, а забрати її назад. Я відмовився. (До речі, пізніше не раз приїздили комісії, перевіряли воду, визнавали її за непридатну, і... все залишалось по-старому).

— Отже, відмовляєтесь? — перепитав Котов значущо. І покликав Рака.

— Зірвати з нього ярмулку! — прогримів Котов, вказуючи Ракові на мене театральньо-царственным жестом. Рак простягнув руку, я інстинктивно прикрив голову долонею.

— Спротив! До карцеру! — заверещав Котов.

І мене потягнули до карцеру. Коли минули призначених десять днів, додали ще десять і намірялися продовжувати так до переможного кінця.

Тоді наша громада рушила до чекіста. Хлопці заявили, що коли мені ще раз продовжать карцер, вони влаштують щось нечуване. Солідарність перемогла. Чекісти злякалися. Замість третьої серії вони вирішили відрядити мене до Володимира.

Поки я сидів у карцері, мент Махнутін вправлявся в обшуках з роздяганням догола. Його колега Ротенко під час «відбою» не виводив мене до комори, де карцерник звичайно сам вибирає собі лежак, а не лінувався власними руками відшукувати і тягнути до мене завжди той самий топчан: найвужчий з усіх, з трьох дощочок, з найбільшими щілинами поміж ними.

З'являвся й Шаріков, офіцер з Управління таборів. Він напрочуд нагадував свого однойменця, описаного у Михаїла Булгакова. Булгаківський Шаріков був виготовлений гені-

яльним хірургом з двірського собаки і зберіг за собою всю собачу вдачу.

Наш Шаріков був звичайним кримінальником з татуйованням. Він спеціалізувався на провокаціях. Викликав до кабінету, починав кричати, погрожувати й знущатися, вміло імітував атмосферу вседозволеності, стараючись спровокувати зрозпачилого зека на реакцію-відповідь. Я взагалі відмовлявся з ним розмовляти, і він, після кількох розбійницьких покриків, збентежений відсутністю реакції, втомлено кидав ментам:

— Заберіть!

На суд мене привели раптово, прямо з карцеру, не сказавши, куди і пощо. Такий стиль.

— Прізвище, ім'я, по батькові? — звернулася до мене зизоока жінка, що сиділа за столом у центрі »тройки«, як тільки мене ввели.

— Я єврей і говорю тільки на івриті, — відповів я незрозумілою для неї мовою свого народу.

Очі судді ще більше скошилися. Вона була ошелешена і не знала, що робити.

Але менти пошепталися з нею, посадили мене в куток і повернули всю комедію, не звертаючи більше на мене ані найменшої уваги. Який там перекладач, навіщо, коли все це порожня формальність: усе давно вирішене в КГБ.

Мене засудили на три роки тюрми за додержування єврейських обичаїв. Для судейських дам мене взагалі не існувало. Існували для них тільки папери, які треба відповідним способом оформити.

В обвинуваченні фігурувало: »Вважає себе за полоненого«. Це було на донос Махнутіна, якому я якось по запарці висловився одверто. Він спеціалізувався на »розмовах по щирості«.

42. БІЛИЙ ТАРГАН

Після деякого відпочинку в поединці, при »нормальній« таборовій їжі і відсутності особливого цькування — спасибі хлопцям! — на мене чекав етап до Владимира. В сусідній камері вже сиділи в ПКТ Сімас Кудірка, Олесь Сергієнко і Льоха Сафронов, солдат-дезертир з артистичними нахилами і веселим сангвінічним характером. Там раз-у-раз вибухав сміх: є люди, які вміють сміятися всюди.

Мене повели на вахту поміж двома глухими парканами, що відгороджували і від табору і від зовнішнього світу. І все ж хлопці якось почули (може в щілінку запримітили?), в чому справа, і з-поза високого паркану донеслися прощальні крики:

— До зустрічі в Єрусалимі! — кричали євреї.

— Найскорішої свободи! — напучували інші.

Я, зі свого боку, вголос побажав усім того самого. Мент, знаючи, що тепер мене вже в таборовий карцер не засадиш (випорскую!), реагував слабо.

Страшні таборові ворота, вахти, вихід, автоматники із зброєю наготові. Воронок, тісний залізний »стакан«. Знову б'юся в ньому, як муха об скло, на безбожних російських баюрах. Здається, ось зараз витрусить усі кишки, обірвуться нутрощі, поламаються кісті.

Після нескінченного пекла — зупинка . . . Як крізь вату, доходять голоси вартових. Вони спокійно сидять на своїх м'яких сідалах і розмовляють про те, про се.

— Еге, війна з Китаєм почнеться — пошлють нас туди . . . — зі страхом сказав один солдат.

— Це не те, що зеків возити . . . — притакнув другий.

І я згадав розмови мого сусіда по кімнаті, в якій я мешкав до арешту, з товаришами по чарці. Вони вже відчували, що в інституті провалюються, і їм треба буде йти до армії.

— А що як на кордон пошлють, шпигунів ловити? — сказав один.

— Як я побачу шпигуна, то вдам, що не бачу його, нехай собі йде! А то пристрелить ще — кому це потрібне? — від-

повів другий, офіцерський син, хоч і був розгнuzданим хуліганом.

У таборі від колишнього військовика я чув про один советський секрет. Чому за тридцять повоєнних років Москва не посилала свої армії на ризиковні льокальні війни типу Корейської, В'єтнамської, Ангольської? Посилали китайців, в'єтнамців, кубинців — кого завгодно, але росіяни були тільки дорадниками, літунами, ракетниками.

Пояснення просте. Друга світова війна допомогла масованій російській пропаганді поширити міт про непереможність імперії. І тепер офіційна таємна доктрина забороняє творити ситуації, які можуть сприяти розвінчанню цього міту. Адже коли говорити по правді Другу світову війну виграла авіація західних союзників, яка зруйнувала *промислову базу Німеччини*. Америка ж відтягнула на себе сили Японії, не дозволила відкрити другий фронт проти росіян. Колосальні жертви Росії говорять не про непереможність, а про елементарне невміння вести війну і про презирство до життя власних солдатів. Нехай спробують тепер на китайському фронті віддавати по десятеро своїх вояків за одного ворога! І в цьому вся їхня воєнна вмільсть. Росія взагалі, як правило, програвала війни, якщо вела їх сама, без союзників. Останні приклади — Фінська війна 1940 року, Польська — 1920 року, Японська — 1904 року, Кримська в середині минулого сторіччя. Розосереджена, децентралізована китайська економіка не так боїться атомового удару, як советська, заснована на централізації та гігантоманії. І без того переобтяжена транссирська магістраля буде єдиною легко вразливою комунікацією величезного фронту.

Советські танки позастрягають на китайських рижових полях, а натренована в парагвайській тактиці китайська легка піхота просочиться крізь будь-які заслони серед безмежної сирьської тайги. Лісисті простори, закриті для техніки і тому ідеальні для китайського наступу, простягаються суцільними масивами від Амура до Москви і далі. Увесь Китай — в підземних тунелях. Китайці не мають ніякого страху перед війною, навіть атомовою. Психологічно вони готові до війни. Шістьом фанатичним, сміливим, стійким, підготовле-

ним і невибагливим китайцям протистоятиме один розкладений росіянин-неврастенік, а побіч з росіянином стоятиме озброєний узбек або чеченець, для яких китайці — визволителі. А проте, війська потрібні і для окупації Східної Європи... Росіяни звикли до блискавичних парадних маршів по чехо-словацчинах, а у китайців свіжий досвід багатьох льокальних воєн в лісисто-горячих місцевостях, а не на європейських парадних пляцах.

Як тільки китайці займуть Зелений Клин, з якого евакуювати жителів не так то просто, вони можуть розпочати формування з місцевого населення української армії. Через якунебудь повсталу східноєвропейську країну її можна буде перекинути в Карпати. Це розуміють кремлівські вожді, які хочуть зробити Захід своїм союзником. А Захід, на жаль, не зовсім розуміє, хто кого потребує, і потребує смертельно. Якщо Захід виявить достатню твердість і не дозволить завоювати себе ні силою, ні хитроцями, ведмідь сам приповзе навколяшки з новою пісенькою: «Та ми ж білі люди, християни... Допоможіть нам врятувати європейську цивілізацію від жовтого варварства! Адже ми цивілізовані люди, європейці, ваші брати...» Ось тут і треба буде змусити ведмедя *справді* стати цивілізованою людиною. А не захоче — нехай викручується, як знає, на окупованих територіях Далекого Сходу, та й на всіх інших разом.

Китай підводиться, модернізується, з кожним роком співвідношення сил неухильно змінюється в його користь. *Час працює на Китай.*

Це відчують навіть звичайні солдати, мої вартові. Вони нервовно переключаються з китайської теми на звичну.

— Ходи сюди! — кличуть вони до воронка якогось хлопчиська. — У тебе сестра є? Скільки їй років? Чотирнадцять? Її ще не порвали? Не розумієш? Ну, все одно — веди її сюди!

За цими милими розмовами про дівок, самоволки³⁶ і горілку минають години. Я поволі дубію, сидячи серед заліза на весняному уральському морозці. Навіть поворухнутися ніде, щоб бодай трохи угрітися. Кінець-кінцем виявляється, що вийшло якесь непорозуміння з потягом, і мене по тих же

36) Самоволки — самовільні відлучення.

рідних баюрах пруть назад, до табору, до моєї камери. Навтра — все з початку.

І от, нарешті, я в потязі. Нараз у клітці опиняюся віч-на-віч із своїм добрим знайомим з Мордовії, Михайлом Дяком. Він з тридцять п'ятої зони іде до Пермі на медичне обслідування.

— Що сталося? — лякаюся я.

Він дає мені помацати якісь дивні ущільнення на шиї, як горошини під шкірою. Вони не болять, але... хто знає, що це таке?

Пізніше виявилось: рак. Дяка повідомили про це.

— Розкайся, тоді будемо лікувати, — прямо сказали йому чекісти. Дяк відмовився. Його продержали до крайньої стадії і актували в безнадійному стані.

Дяк був членом УНФ. Ця група знайшла в Карпатах покинутий бункер повстанців, а в ньому цілу купу друкованих матеріалів ОУН повоєнного часу. Хлопці заходилися розкидати й розклеювати лєтючи, залишати на лавках книжки, кидати матеріали в поштові скриньки на Хрещатику, пускати їх плавма по річках у целофанових мішечках. Проклямації дісталися до Донбасу і Кубані, хтось узявся розмножувати їх самвидавським способом, і вони ширилися по Україні.

Вироки були нещадними: по 15 років лідерам. Красівський, Лєсєв — з тої ж групи. Поширювали вони й свою брошурку: «Як Лєнін дунив і гнобив Україну». В цій брошурці були... тільки слова самого Лєніна, без коментарів. По лівому боці — те, що він обіцяв українцям до революції, по правому — як він після революції одверто деклярував удушєння української незалежності. З його ж таки власних цитат виростав образ підступного, як Чингіз-хан, холонокровного убивці.

У мудрого Лєніна взагалі на кожну цитату можна підшукати контрцитату діаметрально протилєжного змісту. Незмінним залишалось тільки одне: прагнення захопити і втримати владу за *всяку ціну*. Все інше — службове, неістотне. Щоб здійснити це велике історичне завдання — встановлення своєї абсолютної влади заради самої влади — потрібна була геніальність виключно в сфері інтриг. І Лєнін був генієм саме такого роду. Історія його життя, як і історія КПСС, — це нескінченні інтриги та криваві злочини, нічого більше.

Інтригу вперше піднесено до ранги науки. Ленінський плян створення ССРСР — геніяльний обман, диявольська пастка, до якої білим ні за що б не додуматися. Саме убивця імператора наглухо закував народи, що розривали ланцюги російського колоніялізму.

Ленін — рятівник імперії.

В засуді Дяка фігурує ще один »злочин«: з поміччю мотка він ламав пам'ятник Ленінові.

— Не місце йому на українській землі!

Пам'ятник трапився твердий, з трудом відбив Дяк носа, ніяк не міг відламати руки. В засуді про кам'яну статую говорилось, як про живу людину: »...і завдав два удари по голові«.

Ми сподівалися, що в Пермі нас розмістять в одній камері. Однак мене відокремили і посадили в подинку.

Дяк — простий хлопець — був людиною ідеї. Без найменших вагань він приніс у жертву свою долю, своє життя. І все це якимось буденно, без голосних фраз, як і личить справжньому мученикові. Скільки таких нелукавих, непомітних героїв сходять у могилу...

Моя нова камера в Пермській тюрмі відзначалась дивовижним виходком. Це був товчок з рурою і краном одночасно для вживання і каналізації. Приблизно на п'ять сантиметрів дірка в залізній підставі розміщалась майже впритул до стінки і холодної залізної рури, що притикала до неї. Тільки впираючись з усіх сил в цю руру, можна було, скособочившись, якимось умотитися на цьому досягненні пенітенціарної техніки.

Майже цілий день крякало радіо. Але страшнішим за все було те, що камера являла собою тарганяче царство. Цілий день я бив комах, великих, середніх і зовсім малесеньких, що бігали по підлозі, по нарах, по стінах і столу. Але їх від цього, здавалося, ставало ще більше. Я нібито воював з гідрою. Здавалося, в світі залишилися тільки я і таргани. Особливо нахабніли вони ночами, вилізаючи зі своїх закутків, розповзаючись по всій камері і влаштуовуючи весілля. Вони цупили і пожирали своїх вбитих побратимів. Їхні любовні забави стали моїм нічним кошмаром. Одного разу я навмання ударив віни-

ком під руру ogrівання, де вони кубилися, і вимів звідтіля убитого таргана, білого, як молоко, як сніг, з голови до п'ят. Він був білий наскрізь, навіть нутрощі були неначе з молока. В усьому іншому це був звичайнісінький великий тарган. Ніколи не думав, що серед них бувають альбіноси!

У деяких було розвинене якесь шосте почуття. Коли я просто дивився на них, вони спокійно повзали й розважались. Та вистачило мені здалека, ще не ворухнувшись, тільки подумки перейнятися бажанням підкрастися і пристукнути огидну комаху, як вона раптом без очевидних причин тікала за руру, в щілини стіни. Цілий тиждень прожив я в цьому аристократичному товаристві.

Тепер мене везуть до Кірова (колишня Вятка), а вже звідтам — до Владимира.

Слава Богу, продовжують тримати окремо від кримінальників, що сидять в інших клітках. Коли водять до виходку, мужчини й жінки крізь ґрати бачать одне одного. У жінок переважно жахливий вигляд: висмоктаний, затасканий, змучений, розбещений. Є й інші, але їх небагато.

Їхали й смертники в наручниках. У таборі зарізали когось із активістів-стукачів. Це розцінюється так само, як напад на мента. Кара смерті. Жінки жаліли одчайдушних смертників:
— Такі молоді!

І от я в Кірові. Нескінченне сидіння в тісному задушливому боксику, півкрока завдовжки й завширшки. Усе брудне, заплъоване, замизкане. Порізані написами двері, стіни, навіть стеля. Цілий світ. Прощання, повідомлення, освідчування в любові, розписи, прозвиська, привіти... Сиджу годинами, нарешті виводять до камери. Але до якої! Це вочевидь камера смертників, вона нагадує карцер. Віконце загороджене цілим рядом дрібних ґраток, дістатися до нього неможливо. Воно забите наглухо, засноване павутинням і запорошене. В камері нічим дихати. В повітрі поволі кружляють якісь мушки. Приміщення підвальне, стеля низька в формі лука, тільки посередині вузької камери не впирається в стелю головою. Ходити майже немає де. Кам'яна лежанка, зверху прикрита деревом. І то добре! Біля дверей — смердюче відро без ручки, з екскрементами всередині. Воно прикрите клаптем картону.

Ні водопроводу, ні виходку. Тьмаве світло лампки в залізній сітці. Навіть помитися ніде. Стукаю в двері. Жадної відповіді. Стукаю дужче, довго, до болю в п'ястуках.

— Чого ... йовничаеш? — доноситься з-поза дверей лінійний мат наглядача.

— Покличте начальника! Мені належиться нормальна камера!

— Не ... йовничай! — повчально обзивається мент і відходить. Ніхто більше до мене не зближається. Я проголошую голодівку. Ніякої реакції. Відмовляються дати бодай папір на заяву про голодівку. (Свої речі в камеру забрати заборонили). Голодуеш — ну й голодуй!

Наступного дня під час вранішнього обходу з'являються лікар і корпусний. Повідомляю їх про свою голодівку.

— Чим ця камера погана? — знизую плечима жінка в білому халаті. Всі виходять. Надаремна голодівка триває. На щастя, другого дня мене забирають далі.

Ще один «століпін», ще ніч на залізниці. Мене чомусь садовлять із заарештованими дітьми. Вони розповідають свої історії. В імперії повно дитячих таборів. У одного тринадцятилітня сестра теж сидить за розпусту. Рятуючись від «законників»³⁷, один не вилазив з БУР-у, другий розігнався з усіх сил і вдарився головою об стіну, щоб потрапити до «дураків» і уникнути знущань.

»Воронок« підвозить мене до Владимирського Централу. Ніч я проводжу з кримінальниками-рецидивістами на голих холодних нарах біля великого сліпого вікна в «наморднику», але без шибок.

37) »Законники« — тюремний актив (жаргонізм).

ВЛАДИМИРСЬКА ТЮРМА

43. ДВА МІСЯЦІ В ПООДИНЦІ

Наступного дня перед обідом мене викликали з цього тамбуру і привели перед ясні очі тюремного начальства. Звичайні злобно-ущипливо-безглузді питання і завваги, суконні »рекомендації«, оповіщення про два місяці суворого тюремного режиму.

— Розпишіться!

Я розписуюсь.

— Це що таке?

— Підпис.

— Це по-якому? Що за гієрогліфи?

— По-єврейськи.

— От, він уже починає! — зарепетував офіцер, і його контужена щока засмикалась від ненависти.

Мене виводять з кабінету, починається в сусідньому приміщенні найдокладніший обшук усіх моїх речей, одягу, мене самого. Їхньою мовою це зветься »обработка«.

Змушують роздягнутися догола, всюди щось шукають, нишпорять.

Маленька кокетлива смуглява ментівка щось пише, зукоса поглядаючи на мене. Ментівки взагалі геть-чисто позбавлені сорому, як тварини. Я кінець-кінцем теж старався дивитися на них, як на кішок, на яких нема чого звертати увагу, а тим паче соромитись.

Якось у коридорі тюремної лазні молода червонощока ментівка сіла поруч з ментами-лазнярами. Я виглянув з боксика і попросив її хоч на хвилинку відвернутися, поки я пройду. Замість відповіді вона поклала долоню під лівий лікоть і виразистим жестом махнула лівою рукою знизу вгору. А цього, мовляв, не бачив?

— Ти чого, з глузду з'їхав? — дивувалися менти. — Вона ж приходиться, щоб подивитися! Всі зеки задоволені! Чи ти богомільний?

Після шмону у мене відбирають зібрані хлопцями в таборі продукти і ведуть у камеру, де я маю перебувати на режимі обниженого харчування.

Ведуть поміж величезними корпусами. Владимирський централ постає переді мною у вигляді цілого тюремного міста з тисячами «мешканців», з виробничими й адміністративними корпусами. Держава в державі, царство цегли і заліза, відгороджене величезною мурованою огорожею, колючим дротом, вишками, сигналізацією. Справжня цитаделя тиранії.

І от я опиняюся в подинці. Тиша. Щоправда, замість умивальниці і виходку — смердюча параша. Це один з чотирьох величезних «житлових» корпусів, переповнених зеками. Другий корпус вважається лікарняним, і чомусь саме він — поспіль з парашами; кожна камера виглядом своїм нагадує виходок.

Різниця поміж тюрмою і табором була дуже великою і до того ж подвійною. Відрив від природи я за третім разом уже не відчував так гостро, як за першим. Помітніший був голод. Тут це стандартна офіційна кара. Голодовий раціон не було з чого поповнити: не було ні трави, ні поганок, ні польових коників. Декілька солоних смердючих кільок, черпак рідкого варива без крапельки товщу, жменя квашеної капусти, що спричиняє згагу, і 400 грамів гливкового хліба — от і все, що я одержував день за днем.

Але зате психологічна різниця була позитивна. У таборі я почував себе як в облаві, цькування не давало зітхнути. А тут — тиша. Ментів і зовсім не видно. Пробиував був я спити мента на перевірці, спитав адресу тюрми, щоб листа відіслати — куди там! Тільки я його й бачив! Промайнув метеором. Тут камер і зеків у стільки разів більше, як ментів, що треба особливих обставин, щоб звернути на себе увагу. До того ж менти на коридорі, по той бік ряду закритих дверей. Немає контакту. А в таборі не знав, куди хоч на хвилину сховатися від них.

Пробую викликати бібліотекарку. Вона приходить, добродливо розмовляє на абстрактні теми, обіцяє принести книжки, але тижнями не приносить нічого. Залишалось думати, мріяти, згадувати... Вставали в пам'яті розповіді колишніх солдатів про тяжкі расові конфлікти в советській армії, про криваві побойовища між росіянами і узбеками. Це буває всюди, де у підрозділах великий відсоток кольорових. Потім

думки відходили в себе, поглиблювались, зосереджувались в абсолютній тиші, де й тарганячий шерех можна було б почути. І раптом — громовий удар. Це мент, проходячи коридором, ударом великого ключа в залізні двері розколов тишу.

Іноді цей раптовий гуркіт — попередження про вихід на прогулянку або до виходку, іноді — просто знечев'я, розвага. Зек здригається від несподіванки, а мент іде собі далі, погрюкуючи на ходу.

Ліжко було зроблене з дуже вузьких залізних штаб, зварених у вигляді рідких ґрат. Тоненький матрац просідав крізь ґрати, і лопатки відчували залізо.

Я вимагав, щоб табір перевів на тюрму передплачені мною за власні гроші газети й журнали. Треба ж хоч щонебудь читати в цій безконечній самотності. Але майор Котов зволікав, навіть советськими газетами не хотів мене потішити. Я написав дві скарги: одну до прокуратури, другу до міністерства зв'язку. За кілька днів прийшов контужений капітан, відкрив кормушку, шпурнув мені коверту зі скаргою і сказав:

— До прокуратури ми відіслали, а цю — ні. Ясно?

— Чому? Адже я маю право писати й туди!

— Вистачить і одної.

— Це вже мені рішати. Візьміть, будьте ласкаві, і відішліть. Інакше прийдеться скаржитися і на вас.

Контужена щока засмикалась.

— Не забувайте, де ви знаходитесь! — гаркнув побагровілий капітан і затріснув кормушку з такою силою, що зі стелі посипався тиньк. Давненько я не чув такого рику. Рикання певного себе хижака. Заповідник.

Якось я прокинувся серед ночі. Щось пекло і тиснуло в грудях. Спросонку не розумів, що діється. Тяжка, болісна, кошмарна напівдрімота. Але сонливість розвіювалась під натиском зростаючого страшного болю. Забивало дух. В груди ніби запхали гарячу цеглину. Пульс майже не промацувався. В слабкому світлі нічної лампочки я побачив, що мої вени, звичайно такі рельєфні на руках, десь позникали. Долоні були білі, як крейда, як стіна. Годі було зідхнути. Я хапав ротом повітря, як риба. На превелику силу добрався до две-

рей, вистачило сил постукати. Мент відповів, що лікаря немає, буде тільки вранці.

Коли, нарешті, з'явився фельдшер, я ледве-ледве випросив у нього таблетку нітрогліцерину. Випадково запам'ятав, що Ягманові це допомогло при стенокардії, а у мене було очевидне звуження судин. Таблетка мене врятувала. Ще трохи постояв, притиснувшись до холодної стіни. До серця приклав рушника, змоченого давно простиглою водою з чайника. Цей стан, подібний до довгої агонії, почав поволі відпускати мене. Незабаром покликали до лікарки, Лариси Кузьмівни Сухарьової (зам. Бутової).

— Нічого особливого, — відповідала вона на всі мої запитання.

Суцільні таємниці. Непроникливі обличчя. Фельдшер взяв у мене цілий шприц крові на аналіз. Про висліди аналізу я так ніколи й не довідався. Також таємниця. Що це було, і чи не було це наслідком підмішування до їжі якогонебудь препарату — досі не знаю. Поодинка в принципі дуже облегшує медикаментозні «експерименти». В кожному разі, ні до, ні після цього з серцем у мене нічого не траплялось. Унікальний випадок, що збігся з двомісячним одиночним ув'язненням.

Що таке життя людини для імперії, яка гнобить і убиває народи? Якщо вона ставить себе вище за все людське, то її природний фінал — поглинення всієї землі, ідеології, економіки, соціальних структур, тіл і душ людських. Комунізм — останнє слово імперського розвитку.

44. ЗВИЧАЙНИЙ СТИЛЬ

З якоюсь незрозумілою тривогою чекав я на закінчення одиночного ув'язнення. Передусім я не розумів, чи залишать мене тут назавсім чи заберуть у загальну камеру. І потім... невідомість у таких незнайомих завулках потойбічного світу рідко-коли обіцяє щонебудь приємне.

З сумнівом ішов я коридорами слідом за ментом. Він пере-

водить мене через відкритий простір поміж будовами до першого корпусу, найхолоднішого і найтяжчого щодо режиму й харчування.

Лев'ячу частину своєї Владимирської ери я провів там. Літне сонце і небо залишилися позаду. Темними похмурими коридорами і сходами ведуть мене до одної з незчисленних камер. На скрегіт дверей з ліжок підводяться якісь жахливі обличчя мерців: жовті, з синявою під глибоко запаленими очима. Може кримінальники? Ні, »свої«.

Один з вірменським прізвищем, але з мішаної і зовсім змосковщеної родини. Сидів за легальний лист до БіБіСі про відсутність у нього мешкання. Другий — збіглий солдат-українець, нервовий хлопчина з перського прикордоння. Третій — літній, кістлявий, худий і згорблений, з жилавими руками, що звисали вздовж тулуба, з вузьким витягненим обличчям і очима, що горіли вовчим поглядом з глибини. На лобі — потворний, глибокий шрам, посеред якого мозок пульсує під тонкою шкірою . . .

Мерці накидаються на мене, як вампіри, щоб, жадібно ковтаючи, висмоктати свіжу кров новин. Вони тут давно вже відтяти, як у могилі. Німим жахом віяло від цього гробового світу. Суть його виражалася тюремною пісенькою на мотив »Крутиться-вертиться шар голубой«. Я запам'ятав уривок:

. . . Слова не знаем »твое« и »мое«.
Все у нас общее — даже бельё.
Здесь пережитков прошлого нет —
Общая баня, общий клозет.

Так приучайся же, кто не привык:
Общая родина, общий язык!
Хором пропели вам общие ми
Общую песню особой тюрьмы.

Тоді, справді, навіть білизна була спільною, безіменною. В лазні ти здаєш до прання зняту з себе, а взаміну одержуєш випрану із загальної купі.

Після того, як я розповів усі таборіві новини — і про великий етап на Урал, і все, що знав про світ за колючим дротом — настала черга моїх нових сусідів. Спочатку про себе,

про свої справи. А втім, «вовк» із шрамом відмовчувався, темнів.

Зате він повідав історію про те, як два втікачі блукали по Сибіру і раптом у тайзі натрапили на колючий дріт. Не було ні вишок, ні собак, ні людей, тільки колючий дріт, що оточував два зелені горби посеред безкрайої і безлюдної тайги. Втікачі вже хотіли були піти геть від цієї іржавої і, видимо, забутої огорожі, аж нараз розлягся дивний металічний звук. Вони заховалися в густій зелені. В горбі ніби відкрився люк. Звідтіль почали парами виходити зеки і, брязкаючи кайданами, йшли до другого горба, зникаючи в ньому. Їх супроводила озброєна варта. Найстрашнішим було те, що ніхто не подавав голосу, тільки брязчало залізо. Довга черга привидів зникла в другому горбі. Знову все затихло, знову ніщо, крім іржавого дроту, не нагадувало про сліди людини.

Охоплені жахом, далеко-далеко від цих горбів відповзли втікачі перше, як відважилися звестися на ноги і поглянути в обличчя один одного...

Хто ці живцем поховані? Смертники? Що там? Уранова рудня? Будівництво підземного летовища? Відповіді не було...

Ми читали в советських журналах висловлювання американських комуністів про советське «право на соціальний експеримент» і дивом дивувалися жорсткій черствості цих людей. От якби цей експеримент ставили не на комусь, а на них самих — вони заспівали б інакшою. Але чужа біда не болить. Дуже мило і благородно в своїх затишних апартаментах дискутувати про важливі й потрібні експерименти, що їх десь у невідомій далині переводять над життям якихось людей... *людей другого гатунку*, яких дозволяється приносити в жертву гіпотетичному «ясному майбутньому». Чим же поганий тоді нацист Менгеле? Партійною приналежністю? І хто, на підставі яких ознак ділить людей на *гатунки*: кому бути експериментатором, кому піддослідним кріликом. Це гірше як расизм. «Найгуманніше вчення», яке приносить живих людей в жертву кабінетній схоластиці. Все таки дещо інакшими виглядають єврейські соціалісти, які в своїх кібуцах ставили соціальний експеримент виключно на самих собі, як і личить дослідникам. А от західні комуністів до їхнього

кровного і кривавого соцтабору ніякими мотузами не затягнеш. Яюсь спокійніше спостерігати за «експериментом» з боку, або у себе вдома ставити його на співгромадянах, як на собі.

Говорили ми й про те, що є в світі особлива порода *голодранців* (незалежно від професії і достатку — мова про духовну категорію). Їм, голодранцям, не потрібна нація, релігія, родина, власність — просто нема в них такої потреби. Саме вони — людська база комунізму.

Богдан Ведута, збіглий прикордонник, розповідав, як советські солдати вганяють за втікачами навіть по іранській території. Зухвало, безцеремонно. Перси бояться їм перешкоджати.

Були й неправдоподібні історії про те, що в одній камері сиділа людина, яка продала свою душу дияволу. Невидимий чорт нібито голосно, на всю камеру, розмовляв із своїм підопічним звідкись із кальориферу, матюкався, обіцяв провчити дружину свого співрозмовця та її нового полюбовника. Атеїсти, присутні при цьому, не вірили своїм ушам.

Другий із молодих, Аваков, усе ховався в шахи від мороку камерного життя. А ховатися було від чого . . .

»Вовк« *лише попервах жваво розпитував. Він переглянув куплену мною через Посилторг книжку про кумранські рукописи і раптом спитав з підозрою:*

— А з якою *ціллю* видано цю книжку?

Мене зразу запекло під грудьми.

— Вони пояснюють це зі своєї, атеїстичної точки зору.

— Ні, з поміччю цієї книжки вони натякають на неоригінальність християнства! — і він злобно поглянув на мене, цей побожний вовк.

Він був типовим для Росії сполученням юродства, кримінальщини і патології. Молився він часто і ревно, навіть у тюрмі додержувався постів, але при цьому брутально лявся; з нього так і перли агресивні бандитські хватки; ненавидів він усіх лютою ненавистю, що горіла в глибоко запалих очах на страшному вузькому обличчі. Але особливо ненавидів євреїв. Кожного другого підозрівав у приховуванні свого походження. Він цілими днями мовчки лежав, як колода, або,

похмуро поблискуючи очима, ходив з кутка в куток, акумулюючи ненависть. Це безмовне нагромадження внутрішньої злости відчувалось фізично.

А коли він довідався про мої погляди в національному питанні, то озвірів зовсім. Після кількох брутальних хуліганських вибриків він перейшов до безпосереднього бандитизму.

Ми прочитали в газеті про війну Судного дня. Я залучив останні новини (в цій камері був вимикач). Вовк, ні слова не кажучи, встав і пішов до полиці з посудом. Я відчув щось недобре, але навзаки не дав. Вовк так само мовчки наблизився до мене і раптом обома руками з усієї сили ударив металевою мискою мене по голові. Я встиг вчасно вибити миску у нього з рук, і вона покотилась по підлозі. Становище було ідіотське. З одного боку, треба рятуватися від нападу. З другого, не дати втягнути себе в бійку: менти на це тільки й чигають, можуть намотати додатковий реченець, та ще за чисто кримінальною статтею. Під шкірою його розколотого лоба пульсує мозок: вистачить йому цим місцем на щось напоротись — запевнена смерть. Після цього можна розстрілювати за «вбивство». Якщо залишиться в живих — також проблема, адже я знаю цю публіку. Переді мною у Володимирі сидів український націоналіст Семенюк, який висловлював національні погляди і тим викликав ненависть сусіда по камері Бикова. Вночі, коли всі спали, Биков дістав миску, підкрався до ліжка Семенюка і з усіх сил ударив сплячого металом по голові. На щастя, поцілив не в скроню. Першими словами Семенюка, який підвівся на ліжку, були:

— За що ти мене вдарив?!

Здивовання, нерозуміння переважувало навіть страшний біль і обурення.

Звичайно менти мають у камері «свою» людину. Однак, подія залишилася без наслідків, хоч двічі на день, на перевірках, менти бачили розбиту голову зека. На це вони зобов'язані реагувати негайно. Але пощо? Їх продовжували тримати разом, ніби нічого не сталося. Переможе свій — чудово. Чужий — теж не зле: можна додати націоналістові «строк», а то й розстріляти. А умови які сприятливі для «перевихо-

вання«! Політичні поїдають один одного, як павуки в баньці! Золота мрія КГБ!

На розв'язання всіх цих тяжких сумнівів у мене не залишалося часу; діяти треба було негайно. Я вхопив зап'ястки противника, стиснув їх мертвим прихопом і, ухиляючись від його спроб ударити мене головою або ногою, почав вияснювати, чого йому від мене треба. Виявляється, він хоче всього-навсього, щоб я вимкнув радіо. Я потримав його ще трохи, поки він заспокоївся, і після цього виконав його скромну просьбу. В цей час Аваков обурено сказав:

— Що це таке, ні з того, ні з сього кидатися на людину з мискою!

Замість відповіді «вовк» нахилився, вхопив посудину, що закотилася під ліжку і, ні слова не кажучи, кинувся з нею на Авакова. Почалася бійка. Був у цей час в камері недавно приведений четвертий зек Слава Міркушев, мій давній знайомий, сусід по камері в Мордовії, великий містик. Він першим опам'ятався і кинувся розбороняти «вовка» і Авакова. Зачувши гармидер, мент відкрив кормушку і почав голосно, погрозливо коментувати подію. «Вовк» продовжував лізти в бійку, ні на кого не звертаючи уваги.

Кінець-кінцем з'явилися менти і стали по одному викликати співкамерників для «вияснення». Я не знав, як бути. Тут ворог, там теж. Сказав, що взагалі нічого не знаю, не бачив. Аваков і Міркушев розповіли все, як було, бо не хотіли залишатися в одній камері з небезпечним типом. Аваков до того ж не хотів бути покараним за чужу провину. Вовка забрали. Ми з полегшею зідхнули. Це був справжній порятунок.

За кілька днів нас повели до лазні. Нараз двері тісної лазневої комори відкриваються, входить наш знайомий з вовчим вогнем у запалих очах; ні слова не кажучи, бере одну з брудних мисок і починає митися. Запанувала гробова мовчанка. В руках цього втіленого в людину біса — миска з окропом. Наперекір офіційній інструкції менти з наміром з'єднують його з тими, з ким ворогує. Звичайно з лазні виганяють якнайскоріше, але цим разом усі милися донесхочу і потім ніяк не могли достукатися, докликатися ментів, щоб

вивели нас... Повернувшись у камеру, я пишу скаргу до прокуратури про те, що тюремна адміністрація навмисне провокує бійки між в'язнями. Ніяких подробиць або імен не називаю. Проте, наступного дня »вовка« від нас забирають, а мене просять узяти скаргу назад, бо »справа вичерпана«.

45. КАМЕРУ ЗАТОПЛЮЮТЬ ЕКСКРЕМЕНТАМИ

Хочу розповісти про одне явище, звичайне у владимирських камерах першого поверху. Анджела Дейвіс з ними не стикалася, а якби хоч раз зіткнулась, це вогненними літерами було б вирізьблене на скрижалях світової історії. Інша справа ми, звичайні смертельники, що не належать до священичої і недоторкальної комуністичної церкви, а тому законно підпадають під рятівне крило нової інквізиції — КГБ — російського Гестапа.

У камері ч. 16 першого корпусу кілька днів не минало без того, щоб з унітаза не доносилося голосне булькання. Ми кидалися до дверей, стукали, вимагали позакривати крани. Із забитих десь під нами каналізаційних рур, стічна рідина, накопичуючись, підіймалася в унітаз, переповнювала його і через край лилася в камеру. Менти звичайно звертали на це серйозну увагу аж після того, як нечистоти через поріг починали просочуватися за двері, на коридор. Тоді зеки-сантехніки прочищали каналізаційні рури. Виходячи на прогулянку, ми боялися залишати щонебудь з речей на підлозі: як би під час нашої відсутности вони не »попливли« з потоком нечистот.

Як тільки починався черговий потоп по-комуністичному, ми діставали свої книжки і речі з-під ліжок (іншого місця для них не було в переповнених камерах), забиралися разом із взуттям на ліжка і тужливо дивилися вниз, де розливалася смердюча рідина, по якій плавали »торпеди« калу і інші приємні відпадки.

Наш подвійний полон тривав годинами. Коли каналізацію

направляли, черговому доводилося спускатися вниз і якимись підручними засобами вичерпувати мерзоту назад в унітаз. Потім треба було по декілька разів заливати камеру водою, драїти її і знову черпати, поки не слабшали пахощі безодні. Незабаром усе повторювалось.

Чергували ми, змінюючи один одного. Особливо прикро бувало тому, на чие чергування частіше припадали «повені». Як зараз пам'ятаю лисину Слави Міркушева, що тьмяно поблискувала внизу в присліпуватому електричному світлі. Нахилившись до смороду, він черпає до болю в руках і крижах, а ми згори спостерігаємо за цим пеклом. Куди там Данаїдам! Потім його змінювали інші . . .

Славу переслідували і ще дивовижніші знамення. З дитинства він відчував себе точкою прикладання невідомих містичних сил. У таборі це досягнуло апогею. Тепер він у тюрмі, його «гуру» звільнився з табору, але положення тільки погіршало.

Він був переконаний в тому, що готуються страшні речі, що Вандакуров і ще декілька таких же, як він, пішли на службу до большевиків і в їхній таємній лябораторії виготовляють невідому суперзброю, використовуючи його, Славу, як піддослідного крілика.

Усі ті гіпнотичні засоби, якими орудував Вандакуров, тепер поєднані з електронікою і вже не залежать від невхопних тонкощів внутрішнього стану експериментатора. У Славиній голові, десь за лобовою кісткою, ніби залучений приймач. Не завжди буває передача, але і в її відсутності залишається слабке фонове гудіння, як від зумера.

У певні моменти «приймач» працює, в мозку звучать слова, нав'язуються цілі картини або незвичайний стан, що не піддається описові. Якось наприкінці сеансу в його мозку прозвучав характеристичний звук: «тюр-ля-ля» — як буває, коли перекручують магнетофонну стрічку. Інколи його викликають на діалог.

Я, чесно кажучи, не вірив йому, думав, що у хлопця галюцинації. Але пізніше, в день одержання візи на виїзд з СРСР, почув через «Голос Америки» про таємничу советську мікрохвильну зброю, про дивге випромінювання, яке скеровували

в сторону американського посольства, про те, що це опромінювання викликає в людському мозку звуки і слова, дезорієнтує поведінку і може навіть провокувати інфаркт. Основну інформацію американці засекретили. Виходить, що наука досягнула такої тонкості, що злучилася з магією. Примітивне маніпулювання речовиною, яка породила матеріалізм, відходить тепер на другий плян. Ми стоїмо на порозі відкриття містичного світу, який увійде в наше життя так само владно, як світ фізичний. Виникне супершпигунство: одержування інформацій безпосередньо з людського мозку, без усного або писаного слова. Кується суперзброя, яка паралізує противника ще перед тим, як він зможе застосувати проти ворога будь-які фізичні засоби оборони.

Два чи три рази за останні десять років росіяни приводили свої війська в стан повної бойової готовності для нападу на Китай. Плянувалось атомовими ударами зруйнувати основні китайські центри, відірвати Сінцзян, Манджурію, Внутрішню Монголію і Тибет, відкинути Китай у кам'яний вік і притиснути його до моря залізним обручем нових країн-сателітів.

Але кожного разу щось ставало на перешкоді, і готовість число один відкладалось. Тепер уже запізно: Китай має засоби для нищівного удару-відповіді.

І росіяни пішли іншим шляхом: вони готують нечувану суперзброю, проти якої ні в кого покищо немає захисту. Коли під плащиком детанту вона буде завершена, росіяни кинуться на підбій світового господарства, не вагаючись ані хвилини. З багатьох джерел я чув, що люди, наділені містичними здібностями, часто таємничо зникають, як тільки влада довідується про це; що цілі таємні інститути в СРСР працюють над проблемою гіпнози і параспсихології.

Якось у цеховій курильні Слава пішов запарювати чай для себе і Вандакурова. Раптом Вандакуров зробив колоподібний жест — і Слава спинився, у нього ніби відключились права нога і ліва рука. Другий жест — і «спаралізовані» кінцівки знову можуть рухатися, але взаміну відключилися дві інші. Третім жестом учитель приводить потрясеного учня в нормальний стан.

— Як це ти робиш?! — скрикнув Слава. Він ладен був терпіти що завгодно, аби й самому навчитись.

— Хе-хе-хе! — надтріснуто розсміявся лисий мефістофель і записав у свій нотатник якусь таємничу формулу.

Раджа-йога знає магічний спосіб: вдихати повітря в одну ніздрю, а видихати крізь другу. Спеціалісти вміють робити це автоматично, при чому час від часу ніздрі міняються ролями. І Слава під час розмов з Вандакуровим іноді чув характеристичне клацання, коли відбувалося це переключення. Той не просто розмовляв, а проникав глибоко в душу співрозмовця.

Ще на самому початку їх знайомства Вандакуров викладав Славі своє вчення про дванадцять арійських богів на чолі з Тором, які задумали створити світ. Їх підслухав тринадцятий. Він створив світ по-своєму, щоб узурпувати владу над ним, випередивши задум дванадцятьох. Арійські боги тепер рятують своїх людей із цього страшного єврейського світу, створеного бунтівником. Віддзеркаленням вищої боротьби богів є і боротьба в цьому світі поміж арійцями і євреями. Ця боротьба буде розгортатися й поглиблюватися, акумулюючи в себе всю енергію людства аж до кульмінаційного задару.

Розповідаючи це, Вандакуров раптом зробив владний рух долонею знизу вгору. Як на помах диригентської палички, вся життєва сила Слави ніби сплеснулася в нього, різко піднеслася вгору і вдарила в голову. Вандакуров зробив рух долонею вниз і відразу погасив це страшне осявання. Потрясений, поденервований, в остуді, Слава не знав, куди йому подітися, не розумів, що з ним діється... Цей світ чаклунства страшив його і вабив. Він теж хотів стати чарівником. Жадібно схоплював усе, що тільки міг, пробував експериментувати на інших, занурював себе в транс...

Співкамерники скаржилися на його гіпнотичний вплив, доходило до конфліктів. Я робив простіше, як тільки відчував щось неладне — подумки молився; як рукою знімало.

Якось я молився так з особливим напруженням волі, однак зовсім беззвучно. Слава лежав на своїх нарах, укрившись з

головою коцом. Це допомагало йому входити в транс. Нараз він обернувся в мій бік і, відкинувши коца, спитав:

— Що ти робиш?

— Нічого, — невинно відповів я.

— Неправда. Я відчуваю силу, яка з тебе виходить. Вона зруйнувала мій стан...

— Я молився.

— Ти, мабуть, знаєш магію?

— Ні, нам заборонено.

Але Слава не дуже вірив. А я був потрясений: явний екстрасенсорний зв'язок!

Одного разу вночі Слава побачив, як чийсь привид брунатною тінню влетів крізь двері в камеру. Слава був певний, що це душа одного з тих магів, які посилають сигнали в його мозок, виводять душу з його тіла, іноді погрозливо це коментуючи.

Слава раптом опинився в прямокутній коробці з гранями, що світилися як розжарений дріт. Ця невидима перепона перешкоджала брунатному дістатися до нього. Але він якось зумів розірвати «дріт», після чого різонув Славу чимось просто по серцю.

— Будеш знати! — злісно промовив брунатний до своєї жертви, що скорчилася від страшного болю. І зник.

В останніх днях нашого перебування в заливаній екскрементами камері Славу викликав тюремний психіатр Валентин Леонідович Рогов. Найбільше вразило Славу те, що Рогов був у курсі всього експерименту. Його цікавили лише деякі подробиці...

Забігаючи наперед, скажу, що незабаром після нашого переселення Славу забрали до лікарні, звідтіля — на дванадцятий корпус для психів у Мордовії, а після цього — до дніпропетровської психушки, де сидів Плющ. Перед цим по закінченні вироку звільнили Авакова.

Раптом усій камері наказали збиратися з речами. Забрали Богдана. Після цього мене і Славу разом повели на третій корпус, у велику камеру. Яке ж було наше здивовання, коли з-поміж іншої публіки, переважно випадкової, ми знову побачили нашого незабутнього «вовка»! Ніяк розстатися не мо-

жемо. Знову нагнітання напружености. Камера на горішньому поверсі, вода то зовсім зникає, то ледве точиться. Раз-у-раз біда з унітазом, а людей повно, і всім треба.

»Вовк« узявся за старе, із злобними погрозами убивства обвинувачуючи Славу і мене в усіх смертних гріхах. Це ми, виявляється, на нього ні сіло, ні пало накинулися! Мені чомусь зразу пригадався »напад« Фінляндії в 1940 році та ізраїльська »агресія«. Я проголосив голодівку, ніяк не відповідаючи на напастування ворога. Підійшов корпусний, відкрив кормушку, спитав про причину.

— Вимагаю перевести мене до іншої камери і припинити провокації!

— Хто займається провокаціями?

— Ваше начальство!

Кормушка затріснулась. »Вовк« якимось зразу знітився. Менти деякий час вдавали, що нічого не розуміють, але потім таки забрали його. Взаміну привели Богдана. Той, відчувши антисемітське оточення, прикидався, що ледве знайомий зі мною. Що ж, і з такими друзями я зустрічався не вперше. Раптом наказали збиратися мені. Чому, пощо? На коридорі зіткнувся з »вовком«, якого вели мені назустріч. Як, знову?

46. ТРІЙНЯК

Та ні, його запровадили у вартівню, а мене проводять мимо. Сходи, коридори, брязкотливі залізні двері, чисте небо над головою, коли ведуть з корпусу до корпусу. Тільки в такі хвилини і можна побачити небо як слід, не в смужку і не в кліточку.

Знову перший корпус, третій поверх. Камера малесенька, трійнячок, повернутися ніде, ніде ходити. Ліжка, столик і параша займають майже всю площу. Ні каналізації, ні умивальні. Біля столика в стіну ж вправлене сидження, на кожному з яких уміститься без труду хіба дитина. Стіна

заваджає, двоє сидять скоцюрбившись. На третього місця і зовсім не передбачено, він якось приміститься обідати на ліжку.

Один із моїх нових сусідів — відомий лідер групи ВСХСОН³⁸, Ігор Огурцов, яскрава особистість. Другий солдат-дезертир. Виявляється, спочатку до них привели були Богдана. Потім його забрали, а заміну з'явився наш «вовк». Огурцов, проти якого він уже не раз учиняв провокації, що доходили до бійки, рішуче відмовився з ним сидіти. Тоді «вовка» повернули на третій корпус, а сюди привели мене. Ну, слава Богу, можна відпочити. Краще без умивальниці і з парашею, як з таким от монстром.

Огурцов має вирок на п'ятнадцять років, з яких перших сім років — тюрма, а не табір. Старожитець, він розповідає, що такі вовки ще недавно «робили погоду» в тюрмі. Хто з них був завербований прямо, хто просто діяв на руку згідно з своєю злочинною натурою, але чекіст тюрми Обрубов частенько садовив недогідного сам-на-сам з цілою купою такої наволочі, а потім викликав доведеного до розпачу в'язня і ласкаво казав:

— Ну, що, може покаетесь? Може, будемо співпрацювати? Ви нам допоможете, а ми вам...

Обрубов якось почав викликати всіх політзеків по одному, кожному пропонуючи стати стукачем. Замість «здрасьте» просто з порогу кидав:

— Жерти хочеш?

Або:

— Бабу хочеш?

Прізвище Трепова також обіграв:

— Ну, що, потреплемось?³⁹

Зеки розповіли один одному, зчинили бучу. Обрубов «пішов у підпілля» і почав рубати не в лоб, а з-поза лаштунків. Мені він навіть на очі не появлявся.

Огурцов пояснював великий відсоток розкладених серед політзеків тим, що увесь світ старається підтримувати нормальні відносини з Москвою, нібито нічого особливого немає.

³⁸) Всероссийский социал-христианский союз освобождения народа.

³⁹) «Тріпатися» (на блатняцькому жаргоні) — базикати, патякати.

Тим самим розбій нібито легалізується, вводиться в норму. Після цього нема чого дивуватися його поширенню і вшир і вглиб. Дивна річ інше: як на цій випаленій землі все таки проростає насіння інакшомислення і спротиву. Як вистачає у людей відваги вийти з голими руками проти, здавалося б, непереможного залізного страховища? Адже навіть і боязке співчуття ззовні — чисто словесне, тоді як страховище від тих же «співчуванців» одержує і хліб, і долари, і машини в такій величезній кількості, що просто дивом дивуєшся. Справжня данина! Інакше не назвеш багатомільярдів кредити, що ними обсипають двократного злісного банкрута. Яке самопониження перед одвертим ворогом вільного світу! Яка заохота! Твориться враження, що цього звіра вже визна-ли як володаря, торг іде тільки про умови гегемонії. Ми, мовляв, відкупимося — тільки не посылайте проти нас каральну експедицію, як проти чехів!

Огурцов був напрочуд схожий на Наполеона і характером і зовнішністю. Навіть народився під сузір'ям Лева. Відчувалася в ньому якась величезна, непереможна внутрішня сила, якої і менти побоювались. Від нього виходив струмінь призначення, це була людина Фатуму. Мабуть, і політичні його погляди багато в чому близькі до наполеонівських. Це — лицар до глибини душі. Він один з небагатьох щирих у своїй групі. По суті, його мрія повернути назад сатанинське колесо сучасної історії. Колись Юліан-«відступник» присвятив своє життя реставрації поганства в охристияненому Римі.

Тепер інша людина хоче силою свого духу повернути світ до християнської цивілізації. Чи не був я присутній при пролозі великої трагедії, мало не містерії?

Не знаю. Він володів європейськими мовами, глибоко вивчив літературу, філософію, релігію. Це така сильна особистість, що ніякі зовнішні обставини не можуть впливати на неї.

Не вплинули навіть ті масові випробування нових медикаментозних засобів, що їх переводила на зеках Єлена Бутова, Ельза Кох Владимирського Централу. В той час параші були по всіх камерах. Одного разу щось підштовхнуло Огурцова не пити розливаний по бачках окріп. Всі інші пили. Не-

забаром тюрма загуркотіла від ударів п'ястуками в залізні двері; цілу ніч з усіх камер зеки ломилися до виходку. В камерах лютував страшний пронос, що нагадував дизентерію. Потерпіли всі, що пили напередодні окріп, а таких була більшість. До виходку не випускали. Зеки стелили на підлогу папір і випорожнялися на нього. Тільки вранці можна було все це забрати.

Огурцов написав скаргу до Червоного Хреста. Звичайно на скарги плюють, але тут Бутова трохи схвилювалась, викликала Огурцова і наполегливо просила скаргу не відсилати. Огурцов погодився, але з одною умовою: нехай Бутова скаже йому, що це було. Він зобов'язується тримати в тайні.

— Ич чого захотів! — обурилась Бутова.

Не раз і не два зеки по всій тюрмі вибивали шибки і хором скандували крізь ґрати в сторону міста:

— Комуністи труять!

Мені довелося бути присутнім при зухвалій і одвертій спробі отруїти Огурцова мишаком. Зубна лікарка на початку 1974 року взялася лікувати його хворий зуб. Спочатку треба було вбити нерв, а для цього приблизно на добу в дупло вкладається ватку з мишаком.

— Ви завтра виймете? — на всякий випадок спитав Огурцов.

— Хі-хі-хі, ми знаємо, коли виймати! — пропищала з чогось задоволена зубниха.

Наступного ранку під час обходу Огурцов нагадав медсестрі про свій зуб.

— Так, так, звичайно! — відповіла грубенька, чорноволоса, зизоока баба.

Минуло півдня. Ми стукали в двері, вимагали, нагадували — марна річ. Наступного дня те саме. На третій — та сама картина. Ми тепер цілі дні проводили, стукаючи по черзі в двері, нагадували щоразу корпусним і медсестрі, вимагали лікаря або чергового офіцера, жадали металевого гачка, щоб спробувати витягнути ватку самим — марна річ. Це був непробивний мур мовчазної змови. Зуб був уже приречений, він неминуче розсіплеться, але крізь нерв мишак починає просякати в організм. Огурцов розповів, що раніше анало-

гічним способом мало не вбили Гунара Роде. Він уже посинів, не міг ходити, коли мишак погодилися, нарешті, вийняти. Зуб Гунара, звичайно, був знищений, але тут уже було не до зуба...

Ми вирішили не чекати на летальний кінець, не доводити справи до посиніння. В Огурцова вже з'явилися ознаки отруєння, він більше лежав. Постановили всі разом подати заяву про голодівку: Огурцов — про негайний початок, ми двоє — про те, що приєднуємося до нього наступного ранку, якщо не буде вжито нагальних заходів. Я в своїй заяві обіцяв оприлюднити цей дикий злочин.

Того ж дня мишак вийняли. Незабаром в Огурцова скінчився семирічний тюремний термін, і його вивезли до табору. Як пізніше з'ясувалось, за рекомендацією Рогова возили його і до психушки, і тільки протести добре зорганізованих зеків 35-ої зони допомогли йому вибратися звідтам.

Я залишився сам-на-сам з Треповим, кругловидим чоловіком з пролисиною. Він любив удень спати, а цілі ночі гробити очі, читаючи в тьмяному світлі нічника яку-небудь філософію. Коли нас було троє, він помовчував, але тепер розбалакався. До тюрми він потрапив якимось боком через летючки, що їх у таборовому клубі розкидали намовлені Вандакуровим «активісти». Це було незадовго перед моїм приїздом до табору. В летючках було сказано: «Немає бога, окрім Тора, а Гітлер — пророк його». Безсумнівно, робилося це за порадою КГБ, про що не здогадувалися безпосередні виконавці, які щиро вірили Вандакурову. Трепов дивився на кінофільм у переповненому клубі, коли біля нього злетіли проклямації. Його відправили в тюрму «за компанію».

Він взагалі теж обертався у вандакуровських «колах» і був свідком одної разючої події. Якось у бараці вони втрьох — Вандакуров, Міркушев і Трепов — пили чай. Раптом очі Міркушева оскляніли від жаху, і він сховався за спину Трепова, зі страхом поглядаючи на двері. Трепов також подивився туди, але нічого не завважив.

— Ну, чого боїшся? — з усмішкою помітив його переляк Вандакуров. — Нічого особливого, це ж звичайні духи землі.

Потім Міркушев признався Трепову, що бачив у дверях

(»ось як тебе!«) волосатого, мерзотного чорта, який заглядав у секцію. Чорт був великий, тлустий, жажливий, з рогами, як на малюнках.

З Міркушевим у Трепова вже в тюрмі був поважний конфлікт. Міркушев випробовував на ньому свою вмiсть, навіваючи Трепову моторошні, неймовірні сни. В одному зі снів Трепов стояв посеред проїжджої частини вулиці, а довкола мчалися авта, загрожуючи щосекунди наїхати на нього. Але найстрашніше було те, що і вулиця, і будинки, і авта при цьому безперервно стискались і розтягувались, як гума, як гармонь. Прокинувшись, Трепов відчув, як його тягне, тягне до протилежного кута камери. Він підвівся і поглянув у ту сторону. Там, затулившись книжкою, сидів Міркушев. З-поза книжки на Трепова виблискували страшні очі гіпнотизера.

На прогулянку Трепов виходив зрідка: відсиплявся після нічних чувань, від яких зовсім збаранів. Його очі потьмарились в обрамленні почервонілих повік, він часто мружився, бачив чимраз гірше.

Одного разу, коли я вийшов на прогулянку сам, товсто-мордий мент звів зі мною розмову »по щирості«. Він звідкись знав мій вирок, відрекомендувався як земляк, з одного, мовляв, міста; виявив готовість допомогти в пересилці документів за кордон. Я спитав, з якої він вулиці.

— Перша Набережна, знаєш?

Справді є така вулиця, і назва рідка.

— Це між Полтавською і Карла Маркса?

— От-от! — відповів мент, і спіймався, бо я назвав зовсім інший район.

— Ти в Першій школі вчився?

— Так.

Я поставив йому якесь питання по-українськи. Річ у тому, що в мента була типово московська фізіономія, а Набережна у нас — чисто український район, та й Перша школа — українська.

— Що-що? — не зрозумів мент. Він вочевидь навіть і не жив ніколи на Україні, і в його мові не було й натяку на

український акцент. І росіянам з України тяжко визбутися м'якого »г« в своїй мові... Назагал, операція »земляка« провалилась.

47. НАДАРЕМНА РАДІСТЬ

У Трепова також скінчився тюремний термін, і він поїхав до табору. Якийсь час я сидів сам-один, опісля знову кочував по всяких камерах.

На цих кочівках прийшлося мені якось зустрітися з двома людьми, імен яких я не хочу називати, щоб їм не пошкодити. Іноді така безпека потрібна навіть у відношенні до негативних характерів.

Назвімо одного з них С., а другого — Т. Обоє я знав з таборів, і дуже зрадив, коли їх побачив. Але на мене чекало жорстоке розчарування, щоб не сказати більше.

Спершу Т. ні з того, ні з сього влаштував мені скандал. Потім у них почалися чвари між собою, а я з дурости ще старався їх рознімати, мирити та заспокоювати. За це мене потайки зненавиділи обидва. Вони були людьми складної і плутаної біографії. С., наприклад, з якоїсь розбитої родини, рано розірвав відносини з рідними, тішився своєю силою в бійках і пиятиці. Одного разу, повернувшись додому, з перепою побачив на ліжку величезного kota, з людину завбільшки. С. кулею вискочив за двері. Звичайно, потрапив до кримінального табору, химерував по-всякому й там, бачив і пережив усяке жахіття. На його очах зеки кинули недогідного їм товариша у величезний киплячий казан. Потім за якийсь прапор із свастикою пішов мандрувати по таборах політичних. З шиком вродженого актора натягав він на себе шкіру інтелектуала, супермена, борця, святенника і ще Бог знає кого, ні трохи не втрачаючи старого хамсько-кримінального забарвлення. Книжки він ковтав запоем, але якось гарячково, п'яте через десяте. У щось міг проникнути надивовижу глибоко, у щось натаскався поверховно, третє плуталося і пере-

мішувалося в його голові. Усе це присмачувалося сосом ненависти взагалі і перцем антисемітизму зокрема. Уроїв він себе чимсь надзвичайним. Кожне заперечення на зовсім незначну і невинну тему сприймав із злословним здриганням, мало не як замах на своє дорогоцінне життя. Особливо любив позлословити. Всі у нього були нижчі від землі, він один піднісся на п'єдесталі. Йому здавалося, що цілий світ звернений у його сторону. Якщо хтось дивився на нього — значить заздрить. Якщо в другий бік — щось замишляє. Угору — зависоко несеться. Кожний віддих, звук, рух, слово він сприймав як найпідступніший замір, навіть якщо це взагалі його зовсім не стосувалось. Доходило до галюцинацій, які були, очевидно, реліктом колишньої алкогольної абстиненції. І він мстився на всіх довколишніх за нібито осуд на свою адресу, який усім приписував. Менти вміло використовували його стан, шантажували, що ніколи не випустять, на щось натякали... Якось він сказав, кивнувши в мій бік, що відчуває необхідність когось убити, а потім його »або випустять, або... не знаю що«. І він, треба сказати, одного разу був на грані здійснення свого задуму. Не знаю, що його в останню хвилину спиноло. Всі теорії світу були гротесково перемішані в його руйнінському, брудному й злословному серці. Якось цей Каїн, що величав себе християнином, заявив:

— *Люди дуже багато втратили, відмовившись від людського м'яса!*

Другий, як дикун, вважав, що ні в чому не повинен себе стримувати, що йому плювати на всіх інших, та й на свою долю також. Не знаю, як мене не роздушило поміж цими брилами. Т. був ще по-дикунському лицарський, він не став би нападати ззаду або на сплячого, але несамовитий С. був здатний на все. Наприклад, він збирався виляти на сусіда бак з окропом, ошпарити його з ніг до голови. Можна подивляти ту інквізиторську тонкість, з якою чекісти добивали мені сусідів. Майже рік просидів я з стовідсотковими кримінальниками в слідчій тюрмі, але ні разу не переживав там таких болісних і прикрих хвилин. Чудо, що витримав і вцілів.

Був у тюрмі серед »смугастих« Томасян. Цього звичайного

советського злодія за якусь провину попромували в «політичні» особливого режиму. Томасян мав у шлунку веред і одержував за це свою скромну діету. Бутова вкрала з його медичної картки відомості про веред і на цій підставі діета віддала Богові душу. Справа звичайна. Але гарячий Томасян став дибки. Кінці знайти було годі: Бутова валила на чекістів, чекіст на Бутову. Томасян узявся висилати до всіх інстанцій уміло намальовані карикатури на Леніна, з яким кайзер Вільгельм віддається всіляким збоченим насолодам. У той час (шістдесяті роки) ще можна було висилати скарги в закритих ковертах. Томасян розраховував, що, побачивши Леніна за такими заняттями, як мінет, який відвертає від клясової боротьби, комуністи волітимуть розібратися з Бутовою, ніж допускати потік оплюгавлювання і образ величності.

— Хто вам дорожчий: Ленін чи Бутова?! — питав Томасян. Виявилось, що груба, як слон, засапана, похмура Бутова дорожча за протухлу мумію. Замість повернути діету улькусника ще раз судили, додали реченець. Тоді він під виглядом касації знову вислав до Москви Леніна в усіх позах з Вільгельмом, а на додачу намалював увесь суд, який злягається покотом при прокуророві Образцові, що акомпаньює на гітарі. Не знаючи, як позбутися хворого, йому замість вереда приписали божевілля і відрядили до психушки на довічне ліжко. Красняк, до речі, описував лікарів-садистів Смоленської психушки (Сичівка). Там не тільки крадуть пайки пацієнтів, але й всіляко їх тортурують. Мотузи на тілі в'язнів затирають так, що тріскається шкіра.

Проте, були і в цей болісний період мого життя ясні хвилини. Якось із сусіднього дворика почувся тихий голос:

— Яка камера?

Я назвав число.

— Політ? — Так! — Поспіхом знайомимось. Виявляється, поруч, за стінкою, в сусідньому дворикі, гуляє Валентин Мороз.

Ми почали жадібно, квапливо переговорюватись, не звертаючи уваги на мента. Перше, як повели з дворика, Мороз устиг повідомити мене, що скоро почне свою велику голодівку. Пізніше я знав усі подробиці про її причини і про

положення Мороза, про тортурувальний зонд тощо. Якось мені пощастило таємними каналами переправити Морозові листівку з чудовим видом Тиверіядського озера, і він, людина побожна, був глибоко зворушений. Але це також було потім, приблизно за рік.

* * *

1974 року в тюремних двориках стали появлятися екзотичні гієрогліфи. Під час виводу на прогулянку або зміни камер ми іноді зустрічалися з групами китайців, яких також кудись провадили. Кінець-кінцем один китайський зек потрапив і в нашу камеру. Це був Юй Ші-лінь, утікач, після кількох років життя в ССР обвинувачений у шпигунстві. Про подробиці своєї справи він тоді ще боявся розповідати. Я довідався про них пізніше. Зате ми разом думали про те, як врятуватися від голоду, особливо білкового. Час від часу ті декілька кілограмів, що їх ми одержували на брата, були іржавими й протухлими до неможливості, до отруєння. Інших білкових продуктів не було. Коли цю гнилизну замість помийної ями місяцями кидали зекам, білковий голод ставав фізично нестерпним. Порушувалися функції організму, терморегуляція тощо. Людину кидало то в жар, то в холод. І само почуття голоду, ненасиченості ставало особливим, специфічним, відчувалося кожною клітиною тіла. Ще трохи — і в організмі почнуться необоротні патологічні зміни.

Юй Ші-лінь, як міг, написав скаргу про те, що таку рибу «навіть свинина не став би кушати». «Свининою» він називав також грубезну Бутову і побоювався, як би вона не прийняла скаргу на свій рахунок. Спочатку не було ніякої реакції, а пізніше, коли скарги про гнилу рибу стали надходити чимраз частіше і набирати масового характеру, нас почали попросту садовити за них у карцер. Я, Гунар Роде і багато інших дістали за це по сім діб.

Але в цей час ми все таки знайшли вихід: нас врятувала відсутність «намордника» в нашій тодішній камері, тільки що переустаткованої з ментівського кабінетика. За ґратами було віконце, а за ним — чисте небо! Це чудо треба було використати. Ми з китайцем заходилися плести з ниток моту-

зочки, готували петлі. Насипали на підвіконня хлібних крихт, і незабаром до нас потрапив жирний голуб. Ми негайно захпали його в мішок і заховали під ліжко. Почали нараджуватися, як краще zorganizувати його секретне варення. У цей час принесли листа, а в ньому повідомлення про те, що Сільву Залмансон звільнено. На radoщах ми «амнеcтували» голуба і пуcтили його летіти. Але другого вже не втрималися і з'їли. Варили його частинами в кухлі, підігріваючи підпаленим газетним папером і щохвилини ризикуючи опинитися в карцері. Проте, маскуваннн ми наладили бездоганно. Ці кусники м'яса вливали в нас життєдайні сили. Перше, як перевели нас до іншої камери, ми встигли строцити ще пару голубів, що кублилися на тюремному даху.

В цей період мені довелoся безпосередньо зіткнутися з діяльністю тюремного психіятра Рогова.

Мав звільнитися Берюзін, і Рогов замість цього старався запроторити його в психушку. Це була характеристична логіка: до останнього дня ув'язнення діє «невідворотність покарання»: людину тримають у таборі, садовлять у карцер, судять, відправляють у тюрму, до останнього моменту тримають серед нормальних (для них він чомусь безпечний), ні на день не кладуть до лікарні, не дають дієти — але щойно треба виходити на волю аж тут і «виявляється», що він — псих! Божевілля і юридична відповідальність неймовірним способом сполучаються. До чого тільки не доходить советська логіка! І знову війна, протести, голодівки, поки жертва не вирвана з пащі.

— Навіщо? І так жерти нічого! — дивувався прокурор області Царьов.

І знову після кількох днів голодівки — та сама каша з внікових зерен, що лежать на складах з Другої світової війни, жалюгідний ріденький черпачок напівочищеної і звареної на голій воді погані з огидним посмаком мишачого посліду.

І знову той самий неймовірний світ, де мужчину можуть звати «Люська», де він сам переробляє своє прізвище на жіночий рід і кокетливо, зазивно демонструє очі, витатуйовані на задку. У педерастів виробляється чисто жіноча психіка

з плітками, інтригами і ревностями. Серед них є також свої кокетки, що люблять вбирати на себе жіночі прикраси. Навіть зовнішній вигляд, рухи, жести — трансформуються до невпізнання.

48. ШАЛЕНІ ХЛОПЦІ

І от я знову, в котрий то вже раз, залишився в камері самотин. Цілковито змучений, повалився на ліжку, вже не міг ні про що думати. Ніч тиші, ніч спокою. Що завтра?

Назавтра в камері з'являються двоє свіженьких, наповнюючи світ феєричним сміхом, жартами, історіями. Обидва збігли солдати, друзі-нерозливовода з 36-го табору, Вітольд Абанькін і Льюха Сафронов. Обидва одчайдушні хлопці-друзьки. Обидва негайно включилися в новий рід спорту — писання скарг наввипередки, хто більше. Інструктор влетів у камеру з вираченими очима і купою скарг, а вилетів уже в гістериці. Абанькін проважав його могутнім співом арії: — Напишемо скаргу, напишемо!

Менти скаженіли від цієї парочки ще в таборі. Це була зовсім інша верства таборового населення, про яку я досі майже нічого не знав. Ось у цій другій таборовій верстві підготовлялось безумно зухвалу втечу. Хтось рив підкоп під підлогою складу вздовж глиняного гребеня посеред болота. Глина захищала від затоплення, але була такою щільною і злежаною, що кожний сантиметр давався з великими труднощами. Стукачі теж не дрімали. Опер і чекісти старалися випередити один одного, щоб зловити втікачів на гарячому, прямо в шурфі. Ті перехитрували стукача, і кінець-кінцем менти і чекісти вдарилися лобами над порожньою ямою. Нікого в ній не було.

У таборі з'явилися летючки із закликком до спротиву. Майор Фьодоров місяцями боявся сунути носа в зону, читаючи тамничі записки з погрозами на його адресу. В зоні підготовлялися пожежі, щоб помститися на ментах, які за зоною по-

грабували речі зеків, а щоб викрутитися з того інсценювали нібито склад «сам» згорів. Практично ніякої компенсації зеки за це не одержали, і ніякі суди не хотіли приймати їхні позови.

Коли ми виїжджали з Мордовії, над ментівськими будинками стояв цілий ліс телевізійних антен. Розжирили на нашій крові! Тепер настала черга уральської звірини. Мої нові сусіди були гранню поміж старим напівкримінальним контингентом наших камер у Володимирі і новим, де переважали вже справжні політичні зеки. Ця грань знаменувала початок зорганізованого таборового спротиву катам. Великий страйк на тридцять шостому в зв'язку з побиттям ментами Сапеляка, масові голодівки і страйки на тридцять п'ятому означали психічний перелом, який довго назрівав і нарешті вибухнув.

Одною з форм протесту стали самогубства в таборах. Наклав на себе руки старий українець Опанасенко на тридцять п'ятому. Він залишив записку: «Будьте прокляті, кати!» Витягнули з петлі і ледве відволали єврея Йосифа Мешенера. Згадували ми й розповіді старих таборовиків. Якийсь час зеків — чоловіків і жінок — тримали разом. Жінки були до того виснажені, що шкіра затягнутого живота звисала на стегна, як фартухи. Ситими були тільки «придурки». Вони купували зечок за кусень хліба і нещасна жінка квапливо проковтувала хліб під час статевого акту. Тут, в тюрмі, ми вже встигли довідатися про не менше страшні факти.

Недалеко від нас була камера «молотобійців», які за зайвий черпак каші фактично працювали як тюремні езекутори. Звідтам час від часу лунали несамовиті крики. Менти тільки підсміхалися. Формально непокірного кримінальника просто переводили до цієї камери. На ділі — віддавали на розправу. Найняті за кашу нелюди відбивали йому нирки, ламали ребра, насилували. Потім жертву забирали звідтам і взаміню кидали наступну. Багато разів ночами ми не могли заснути: хтось із сусідів безугодно стукав у двері, просив забрати його з камери, де йому загрожує розправа. Менти тільки сміялись. Інколи самі витягали докучливого зека з камери і по-звірячому били на коридорі або в карцері. Особливо

відзначався цим майор Кисельов. Він забивав деяких до смерти.

Так був забитий в'язень Герасимов на прозвісько Дикар. Труп витягнули з карцера і записали, що помер своєю смертю. До нас доносилися моторошні приглушені звуки ударів і людські, передсмертні зойки. Потім усе стихало.

Якось у 1975 році на третьому корпусі кримінальник-єврей Борис Гуляка з Ленінграду сам вискочив з камери, де його хотіли вбити, і відмовився заходити назад. Просився до будь-якого іншого місця. Замість цього надбігла зграя ментів і його стали заштовхувати в камеру силоміць. Він пасивно опирався. Уже впихаючи його в двері, здоровенний вусатий мент щосили вдарив його ногою в пахвину. Від нестерпного болю Гуляка знепритомнів, перші дні не міг рухатися і опорожнитися. Докликатися лікаря було неможливо. Навіть озвіріле вороже угруповання кримінальників проявило себе гуманніше: вони поклали жертву на постіль і більше не чіпали.

Одною з тем наших скарг були незліченні таргани в тюремній лазні. Кінець-кінцем ми змусили їх морити, але спочатку на наші претенсії лазняр спокійно відгавкувався:

— Де лазня, там і таргани!

Моя парочка заводила його на відвертість, і він, як виявилось, був не менше підозрілий, як таборові антисеміти: євреї ввижались йому скрізь. Навіть нашого інструктора він вважав за напівеврея (насправді був він далекий від євреїв не менше як Африка). Якось на прогулянці ми побачили його згори на помості наглядачів.

— А ми щось про вас знаємо! — стали ми його піддрочувати. Мент був заінтригований.

Невдовзі після цього мене викликали з камери. Привели до ментівського кабінету. За столом сидів інструктор.

— Знаєте, з якого приводу я вас викликав? — таємничо почав він. Виявляється його так і свербіло дізнатися, який саме секрет нам відомий.

Я візьми та й ляпни:

— Один ваш колеґа сказав нам, що ви наполовину єврей.

— Що ви, що ви! — злякано замахав руками мент. — І близько нічого немає! Я, пробачте на слові, признаюсь: за

стільки років роботи в наших органах жадного єврея не зустрів! Я, звичайно, не хочу вас цим образити . . .

— Ну, що ви, зовсім навпаки!

— А хто вам це про мене сказав? — спитав мент, блиснувши очима.

— Ну, у нас теж свої секрети . . .

Інструктор ще довго пробував випитати у мене координати свого підступного ворога, а в кінці ще раз, притискаючи руки до серця, присягаючись, запевняв, що ні, ні, він не єврей ні з якого боку.

Поміж підлогою кабінета і стінкою залишалася помітна щілина. Взагалі підлоги настелено тільки в кабінетах, у камерах — суцільний бетон. Від тюремної вогкості зісподу з-під кабінетної підлоги щось довге проросло крізь щілину. Я очам своїм не повірив: м'ясиста така поганка! Негайно зірвав.

— Що це? — спитав мент.

— Нічого особливого. Гриб.

І я вийшов. Уже біля самої камери зустрів знайому бібліотекарку.

— Ви що це несете? — здивовано скинула брови дівчина.

— Прогнила тюрма наскрізь, поганки в кабінетах ростуть! — і я урочисто показав здивованій бібліотекарці свій трофей.

В цю саму хвилину на мене ззаду шулікою налетів інструктор і миттю вихопив гриб з рук.

— Ні, Вудко, не прогнила тюрма! Тюрма живе і дихає! — І він побіг, забираючи з собою здобич.

Від моїх рук ще виходив солодкавий грибний запах: поганка належала до їстівних. Залишалася тільки по-красняківському завити:

— Гнилу комуністичну поганку з пащі вирвали! — Але я додержувався правил пристойности.

Мої нерозлучники так прив'язалися один до одного тому, що їхні характери ідеально взаємодоповнювались. Один був владний, навіть деспотичний, другий — перекоти-поле, гнаний усіма вітрами, корабель без стерна. Одному потрібний був підлеглий, другому — стерновий.

Менти спробували були роз'єднати їх, сподіваючись, що

поодиноці вони втихомиряться, але вийшло ще гірше, і тоді їх знову з'єднали, всупереч страшним клятвам осатанілого інструктора. Однак в період роз'єднання відбулися бурхливі події. Спочатку в камері замість тандема з'явився енергійний, астеничний холерик — астроном Кронід Любарський, худючий, усі ребра повилазили, але гарячий, як вогонь. Ще до нього виник збіглий солдат, симпатичний Володя Афанасьєв. І, нарешті, з карцеру повернувся осиротілий Льоха Сафронов і відразу накинувся на пайку.

49. ТРУБА В ГОРЛЯНЦІ

Кронід улетів в камеру і з місця почав знайомитися. Розповів смішну історію, пов'язану з арештом свого однойменця. Є Кронід Любарський, російський астроном з Москви, і є Лазар Любарський, інженер з Ростова над Доном, єврейсьіоніст. Між собою вони не знайомі. Лазаря арештували раніше. І от одного чудового вечора сидить собі Кронід у своїй квартирі, слухає «ВіБіСі», і нараз чує таке повідомлення, від якого в нього очі на лоба полізли: «Астронома Любарського арештовано за сіонізм». Така вийшла плутанина.

Кронід був першим відомим мені російським зеком, що відверто й принципово обстоював не тільки право народів на відокремлення, але й *життєву konieczність цього відокремлення для самої Росії*. Він виразно усвідомив, що імперія і демократія — речі несполучні. Бувши переконаним демократом, він відкинув імперію.

І справді, це був би вихід. Хто з націоналістів заперечує право росіян на життя і державність? Ніхто. Боротьба точиться не проти росіян самих по собі, а проти російського імперіалізму. Росія як *національна держава* нарешті зайнялася б колонізацією не чужих, а своїх власних неосяжних неосвоєних просторів, розв'язуванням нормальних життєвих проблем, підвищенням духовного і матеріального рівня свого власного народу. Адже навіть Туреччина до цього прийшла.

І питання зовнішньої небезпеки вирішене було б інакше: національна демократична Росія, з її колосальними природними ресурсами, могла б увійти в родину європейських народів, посісти гідне місце в формованих З'єдинених Стейтах Європи. Це забезпечило б мирне розв'язання територіяльного спору на Далекому Сході при надійних міжнародніх гарантіях. Це сприяло б демократизації все нових і нових регіонів землі.

На жаль, я не оптиміст. Я побоююсь, що устояні імперські структури (від психологічних до економічних) поглинуть новонароджену демократію, як у 1917 році, і на поверхню знову спливе яканебудь імперська махровщина. Зміна прапора — це ще не зміна структури.

У перший же день Кронід спитав, чи справді я вірю, що земля — пласка? З чого б це? Виявляється, що так хтось у таборі витлумачив моє невір'я в мавп'ячих предків людини. Кронід тут же став дибки:

— Як це освічена молода людина може не вірити дарвінізму?!

— Якщо хтось хоче потішити свою родову гордість такою гіпотезою — його особиста справа, — відбився я жартом. Тут уже Кронід вибухнув: — Так, так, від мавпи, від павіяна! — викрикував він, бігаючи по камері, але хутко заспокоївся. Таким він був: фанатично закоханим у науку, страшенно запальним, але скоро згасав, як сірник. Кронід любив тварин, тримав у себе вдома папуг, розповідав про них дивовижні історії.

Виявляється, папуга тільки з натури птах, але характером — звір. (Однак, не супроти людини). Його папужка відважно вирушала під стіл, де кіт обгризав курячі лапки. Вона підходила до кота, потрясеного таким зухвальством, чіпкою лапою виривала у нього здобич і несла до свого кутка. Поверталася, відбирала у жалісно пирхаючого кота і другу лапку, після чого спокійно починала трапезувати. Друга папуга на плечі господаря часто «ходила в гості». Там рябеньку пташину вподобав собі величезний сибірський кіт. Він почав обережно підкрадатися. Папуга завважила агресора, злетіла, сіла йому

на спину і почала своїм залізним дзьобом довбати kota по голові, по-російському приказуючи:

— А водочки не хочеш?

Після цього чотириноге не тільки боялося папуги, як чорта, але досить було котюзі розжируватися, наробити шкоди, як господар грізно питає: »А водочки не хочеш?« — і кіт кулею вискакував у вікно.

Я пробував сперечатися з Кронідовою закоханістю в науку, яка породила машинову цивілізацію, органічно ворожу й руїнницьку супроти всього живого. Якщо так триватиме далі, то вона й саму людину випхає з землі. В тягу дискусій у мене виникла думка про цивілізацію біологічну, яка в максимальній мірі утилізувала б можливості живих організмів. Якщо на вході технології будуть біологічні процеси, то й на виході обійдеться без руїнницьких відпадків. Приклад такого циклу: вирощується надзвичайно високої врожайності хлорела. Її білкові й вітамінні компоненти йдуть на корм тваринам. Клітковина з допомогою ферментації переганяється на спирт, а на спирті можуть працювати автові рушії без ніяких шкідливих газів. Ту ж таки біомасу можна піддати вакуумній термообробці, після чого окремо використовувати виділюваний горючий газ і чисте вугілля.

Думаю, що виснаження ресурсів і колосальна побічна шкода, завдавана природі, змусять перейти до цивілізації біологічної, можливості якої нам покищо тяжко збагнути.

Кронід розповідав про незвичайного зека Петю Ломакіна, з яким зазізнався в таборі. У Петі права половина обличчя була ніби сплющена у вертикальному напрямі а ліва, навпаки, розтягнена. Довго від Петі не могли добитися, за що він сидить. Потім прочитали його вирок і були вражені. Виявляється, перший термін Петя одержав за якоюсь побутовою статтею, але був дотерміново актований *через ідіотизм* (не в побутовому, а в медичному значенні цього слова). Розлютившись, він у своєму рідному Владивостоці почав час від часу дзвонити до КГБ і, як сказано у вирокі, »характерним хрипким голосом« догрожував:

— Ах ви, суки, б . . . , та я вам усю Тихоокеанську флоту висаджу в повітря!

КГБ відшукав злочинця, судив і, як особливо небезпечного державного злочинця, спровадив до мордовського концтабору. Либонь, тільки в ідіотській державі ідіот може перетворитися на державного злочинця!

Хлопці послали Петю до чекіста з одним-єдиним питанням:

— Чи вам не соромно мене тут бачити?

— Соромно, Петю, але що я можу вдіяти? — розвів руками чекіст.

Ця машина поглинає з надзвичайною легкістю, але випльовує тільки з кров'ю.

Кронід уважав, що дикість Росії явище не унікальне і поправне. Всюди в Європі ті регіони, які пережили дикі навали з інших частин світу, відстали в своєму розвитку, і трудно перетравлюють вливу в них дикість. Такими є Балкани після турків, Піренеї, Південна Італія і Сіцилія після арабів. В усіх цих районах демократизація просувається, хоч і з трудом. Не уникне цієї долі і помонгольська Росія.

* * *

Знаменита «поправка конгресмена Джексона» була схвалена якраз напередодні. Ми тріумфували. Большевики погодилися б з нею, якби законопроект не був обтяжений масою інших поправок. Вони мстилися на нас тим, що припинили листування, почали відбирати книжки.

— Усе! Голодую! — кричав Кронід. — Це моральне удушення!

Першим радісно відгукнувся Льоха:

— Не менше як два тижні!

Мені нічого не залишалось, як приєднатися. Я вже майже два роки не одержував ні одного листа з Ізраїлю, навіть від брата — і вирішив виставити це питання на перше місце у своїх вимогах. Володя Афанасьєв вирішив також, як усі. Таємно був забезпечений вихід інформації, тому прокуратура зареагувала дуже «поступово».

За два дні перед голодівкою менти, які нічого не підозрівали, повели Кроніда і Льоху на аналізу шлункового соку. Кронід діставав дієтичну їжу, яку за малим не силоміць

роздавав усім. У нього була резекція шлунку, майже весь він був вирізаний, залишалось відсотків двадцять. Коли у Кроніда взяли сік, Льюха побачив, що рідина в пробівці була чорною від крові. Кронід заборонив Льюсі казати про це в камері, і я пізнав правду тільки тоді, коли астронома вже забрали від нас.

Другого ж дня після аналізу Кроніда зняли з дієти і видали йому ту саму скупку і неїстівну навіть для здорового пайку, що й усім нам. А на третій день почалася голодівка. Це було наприкінці лютого 1975 року. Кронід, висмоктаний «очкарик», був людиною пристрасти, привабливість якої привертала до нього серця.

Голодівка тривала довго. Капітан Дмитрієв, наш тодішній інструктор з типовим обличчям неандертальця, нахабнів до останньої хвилини, поки, внаслідок розголошу по радіовисильнях, не приїхала комісія з Московської прокуратури. Так, він наказав Кронідові, що лежав плазом через тиждень після початку, збиратися і йти до іншої камери.

— Ніжками, ніжками потопаєте! — злобно знущався неандерталець. Та ще й матрац потягнете по сходах! — Кінець-кінцем Кроніда віднесли до лікарні.

На десятий день з'явилися прокурори. Вони задовольнили частину наших вимог. Мені, наприклад, принесли цілу пачку листів від брата.

На одинадцятий день почалося примусове відживлювання катувальним зондом, заштовхуванням через стравохід аж до самого шлунку. Він був удвоє грубший від звичайного, майже на півтора сантиметра в поперечнику. «Фельдшер» навіть не мастив його товщем, щоб легше проходив. Ми давилися ним, блювали, але нічого не помагало. Протягом усієї довготривалої голодівки Мороза його терзали таким самим зондом. Мороз взагалі перейшов через усі круги пекла: його кидали до провокаторів, бандитів, божевільних, били, грабували, різали ножем, намагалися розлити з допомогою гомосексуалістів. Ніяка фантазія не передасть того, через що перейшов цей національний герой.

— Посидиш з такими взагалі думати відучишся! — стра-

шив його чекіст Обрубов. Мороз тікав від такого «товариства» через карцери, і тут його почав переслідувати Рогов.

«Має контакт з Богом», — записав психіатр у медкартці Мороза після того, як той рішуче відмовився говорити будь-що про свої релігійні переконання.

На дванадцятий день голодівки Льоха завив:

— Ви таки наїлися, а я голодний!

Річ у тому, що в наші горлянки фельдшерів ще вдалося зі страшними муками щось влити, а Льоха все виблював, виригував із себе, не витримав, і тепер скавулів.

— Пиши заяву, — сказав я йому, — що в зв'язку з частковим задоволенням наших вимог ти погоджуєшся припинити голодівку, але не можеш без періоду дієти відразу перейти на цю страшну, грубу їжу.

— Я один не згоджуюсь! — опирався Льоха.

— Дивак, так вони скоріше задовольнять (розкол, мовляв), а ми напишемо за тобою!

Хитра дипломатія вдалася, і вперше в історії тюрми зеки після голодівки одержали двотижневу дієту. Ми не вірили власним очам, дощукувалися якоїсь каверзи. Потім були болі в шлунку і зрозумілі тільки породіллям труднощі першого спорожнення після довгої голодівки. У нас це називалося «породити сталяктит». Червоний Хрест на наші скарги про катувальний зонд відповів, що не компетентний втручатися. Тоді ми запитали, чий же Червоний Хрест компетентний втручатися не в чілійські, а в советські тюремні справи. Але відповіді не одержали. Якимось пізніше в «Правді» спростовували «наклеп» про тяжке положення німецьких воєннополонених. «Ми їм у голодний воєнний час по 600 грамів хліба на день давали!» — обурювався советський автор.

Я запитав коментатора «Правди» Юрія Жукова, чому в забезпечений мирний час нас, що не воювали із зброєю в руках, а винних лише в інакомисленні, тримають на 400 грамів хліба в день, що в півтора раза менше. Жуков особисто відповів: він *всього лише коментатор*, якому доручено відповідати *тільки* на питання зовнішньої політики. Я знову написав до нього заяву, де, признаючи належне його скромності, все ж нагадав, що він ще й депутат, якому доручено

здійснювати всю повноту влади. Цього цілком досить, щоб порушити питання про 400-грамову пайку через тридцять років після війни і Нюрнберзького процесу, а тепер і після Гельсінкі...

Відолашний Юрій Жуков як води в рот набрав...

50. »ПОМЕРТИ Б!«

Ми одержали перепочинок. Полум'яний Кронід десь кукував у лікарні. Але й на відстані виходило так, що ми припинили голодівку майже одночасно. І тепер ми втрюх »розкладались«, як казав Льоха, розкошували, і тільки з ліжка Володі Афанасьєва час від часу доносилося напівудаване, напівтужливе:

— Померти б!

Володя був маленьким, худорлявим, добротливим юнаком з подовгастим обличчям, великим носом і ушкодженою повікою. Він був великий жартун і шукач істини. Історія його була така. Простий хлопець з російської бідноти, він був покликаний до війська і служив у будівельному батальйоні. Там панувала атмосфера загальної пиятики і розпусти.

Відсутність дисципліни, пияцтво і самовільні відлучення були поголовними. Начальству треба було якось налякати хвацьких молодців, припинити розгул. Ось тут і підвернувся під руку Володя Афанасьєв із своїм напарником. Обидва були уральські і служили на Уралі ж таки: випадок найрідкіший. Самовільно їздили до себе додому, в рідні села, до мам.

Якось їх, п'яних, зловили під час чергової »відлучки« прямо в потягу. До мам їм судилося тепер доїхати нескоро. Для острашки самовільників обвинуватили в... зраді батьківщини і спробі втекти за кордон! Так хотіли приструнчити решту, загубити два життя заради »виховного заходу«.

Всякий, що має поняття про географію, знає, що немає в неосяжній російській імперії місця більш віддаленого від кордонів, як Урал. Саме туди під час війни евакуювали за-

води й фабрики. Втікати звідтіль можна хібащо через Північний бігун.

Однак, такі дрібниці, як географія, мало хвилюють советське «правосуддя». Головне так званий «соціяльний ефект». І Володя дістав свої десять років, став «політичним». Проте, поводив він себе в таборі не зле. За участь у спротиві був вивезений до Владимира. Ще на етапі зіткнувся з Яцишиним, якого знав з тридцять п'ятого.

Яцишин і в таборі поводився незвичайно, від усіх бокував, твердив, що в його шапці вмонтовано мікрофон. На тих, хто пробував переконати його, що помиляється, дивився як на ворогів і агентів. Проте, бували випадки й гірші: один твердив, що мордовські ліси навколо табору — то не ліси, а картонова декорація, що насправді табір в центрі Москви, що він єдиний справжній зек в ньому, а всі інші — підіслані до нього чекісти. Замість лікування Яцишина знову й знову кидали в карцер. Це погіршувало його стан. Психічно хворого, не зважаючи на переведену експертизу, судили й засудили до Владимира.

На етапах Яцишин питав у Володі, чи не можуть чекісти встановити телескоп у... лямпочці. Володя, як міг, старався його заспокоїти. Але у Владимирі коридори і простір поміж корпусами контролюються телеапаратурою: ось тут, підозріло поглянувши на Володю, Яцишин «збагнув» що до чого.

У камері, де крім Володі сиділи Сімас Кудірка, Давид Чорноглаз і Буковський, Яцишин уже починав маячити. Потім він скручувався в формі плода в материнім череві.

— Незабаром буде їсти кал! — сказав Буковський, якого большевики зробили великим спеціалістом з психіатрії. І справді, почався і цей жах. Хлопці боролися з ним, як могли, але сила у божевільного була величезна. Випроставшись, як стовп, він кидався на підлогу плазом з висоти свого зросту. На лобу слухали сині гулі. Страшний був приглушений звук удару об бетон. Неймовірних зусиль коштувало хлопцям змусити психіатра зайнятися Яцишиним, визнати його хворим і кінець-кінцем забрати до тюремної лікарні.

Психіатр був надміру зайнятий нормальними. Пізніше, після багатьох перетасовань, Володі Афанасьєву довелося

сидіти з ще одним ненормальним: Лазаревим. Той був схилений виключно на антисемітизмі. Всі довкола у нього були євреї: від першого зека до останнього мента.

— Я вашу таємницю знаю! — кричав він двом своїм сусідам-росіянам.

Якось ті пішли на прогулянку, а Лазарев залишився. Мент відчинив двері камери, хотів для чогось увійти. Думаючи, що це вертаються співкамерники, Лазарев кинувся на мента з піднесеною для удару покришкою унітаза і диким ревом:

— У-у-у-б'ю, жиди прокляті!

Мента за малим не вхопив грець, він ледве встиг затріснути залізні двері.

Після голодівки до нашої камери знову привели Абанькіна. Цей фанатичний спортсмен навіть у тюрмі робив свої вправи. Одного разу він стояв на столі вниз головою і раптом повалився від реготу, мало при цьому не забившись. Виявляється, стоячи на руках, він прочитав напис, зроблений олівцем на газеті, яку ми настиляли замість скатертини:

»Я — дух.

Я — людина.

Усі люди — духи«.

Це жартівник Володя, начитавшись Канта, зайнявся силогізмами.

»Я — дух« і »Померти б« — стали потім камерними ідіомами, притчею во язиціх.

— А померти не хочеш? — часто зі сміхом відповідали ми один одному питанням на питання.

— А ліс — рослина? — питався Володя, вкрай запаморочений Кантом.

Наш блаженний відпочинок підходив до кінця. Большевики вирішили змусити нас працювати. Дехто зразу відмовився, дехто намагався зломити цей почин ізсередини, бо працювати в тюрмі було не прийнято. Ми виробляли відсотків десять того, що від нас вимагали, і писали цілі купи скарг до всіх інстанцій про неймовірні умови праці. Писати було про що. Температура в робочій камері коло 10° Ц; вогко, волого при електроустаткуванні, бетонова підлога похила (колишня лазня зі стоком), через що ми на своїх стільчиках

сиділи перехнябившись; наші варстати мають гриміти до пізньої ночі, не даючи тюрмі спати. Але те, що найбільше насторожувало, був характер роботи. В тюрмі зір і без того наражається на поважну небезпеку. Вічна півтемрява. Очі не можуть відпочивати на далеких предметах. Всюди тільки близькі стіни; віконце загороджене залізом; над двориком для прогулянок — густа сітка і ґрати; цілодобове штучне освітлення лампами часто слабими, по 60 ватів.

І в таких умовах нас примусили збирати резистори з найдрібніших деталей також при загородженому віконці. Люмінісцентні лампи, які були встановлені в робочих камерах для кримінальників, нам проводити категорично відмовилися, не пояснюючи причин. Ціль була ясна: підірвати зір. Для цього ж з нашого раціону виключали вітаміни, забороняли надсилати їх з волі, цілком припинили видавати тран у медичних цілях. Якщо не хочуть бачити світ в офіційному світлі, то нехай к чортовій матері зовсім посліпнуть!

Мабуть, не було в Советському Союзі такої інстанції, куди б ми не писали про всі ці справи з максимальними подробицями. Ні одна партійна, державна або громадська організація навіть не відповіла по суті. Все — від Брежнєва до місцевого прокурора і від журналу «Огоньок» до Терешкової — були єдиною бльокуючою нас мафією, зв'язаною круговою порукою і змовою мовчання. Нас до того ж ще почали садовити до карцеру за «невиконання пляну». Тоді ми взагалі покинули роботу і більше не виходили, не зважаючи ні на які репресії.

Майже весь перший поверх першого корпусу був тепер заповнений кримінальниками, які працювали, всупереч наказові ч. 20 МВД СРСР з 1972 року, в камерах устаткованих і як житлові, і як робочі одночасно.

У переповненій камері сидить на власному ліжку звичайний советський кримінальник. Перед ним — варстат, на якому він цілий день, з ранку до ночі, штампує продукцію — застібки-«блискавки», деталі електроніки. Тут же ліворуч від нього миска з баландою, а праворуч — унітаз. Чого ще треба людині для повного щастя? Чим не рай на землі? Чим не царство праці? Ми називали цей камерний світ кому-

ністичного супервизиску системою »СССР«, що розшифровувалося як »сортир-столовая-спальня-робота«.

Пізніше, на третьому корпусі, куди нас перекинули в камеру обниженого харчування за невихід на роботу, в другому кінці коридору вибухнув бунт у кримінальній камері, при чому винні в усьому були менти.

Згори з поміччю мотузка в камеру спустили жалюгідну пачку махорки. Зек Васюков, стоячи біля вікна, відв'язував дарунок свого товариша з горішньої камери. В цю хвилину раптом вдерся старшина Сухарьов, червонопика горила, який завважив щось неладне. Ніхто оком не встиг змигнути, як Сухарьов був уже біля вікна. Він накинувся на »порушника« і почав душити його за горло своїми величезними лапами. Зеки ледве вирвали знепритомнілого товариша з цих залізних кліщів. Обурені, вони випхали Сухарьова з камери. Здавалося б, інцидент вичерпаний. Та ні, відкрилися двері і п'яний офіцер сильно вдарив кийком першого зека, що трапився йому під руку. Але камера була велика, вигнали і цього мента.

Нараз почулася тупотнява численних ніг. В щілинку зеки побачили, що до їхньої камери наближається велика юрма курсантів. Всі зрозуміли: розправа! Покалічать, заб'ють до смерти всіх підряд. Зеки почали барикадувати двері, ламати ліжка і рами на пруття для оборони. Повибивали шибки, боючись, що проти них застосують газу. Наші хлопці зустрічали на етапах напівбожевільних від нервово-паралітичних газів, якими їх »приббркували«.

Понамочували рушники, щоб в разі чого дихати крізь них. Попередили, що будуть боронитися доостанку.

До пізньої ночі тривала облога. Після півночі прибули начальник тюрми Зав'ялкін і владимирський прокурор. Вони обіцяли не застосовувати сили і не переводити судової розправи, якщо зеки роззброяться. Ті погодилися. Їх перевели з розгромленої камери до іншої, потім роззосередили і незабаром — судили. Усім дали додаткові терміни. Нікого з ментів-провокаторів до відповідальності не притягнули. Пам'ятаю прізвища двох засуджених: Владимиров і Васюков.

Бунт був у травні 1975 року.

51. ЯША І ЛЮДОЖЕР

Коли мене наприкінці нашої виробничої «кар'єри» кинули на п'ятнадцять днів у карцер, стояла страшenna травнева суша 1975 року. Знову всюди займалися пожежі. Знову большевики покладали надії тільки на американську манну, яка ніколи їх не заводила. Звичайно в карцері терплять від холоду, а тут стояла така спекота і задуха, що хоч голим лягай на бетонову підлогу.

Карцер був закоркований герметично: подвійні рами вікна з одного боку і подвійні двері з другого. Я повисаджував би шибки, але до них крізь ґрати неможливо було дотягнутися. Задихався.

Єдиним можливим заняттям були розмови з в'язнем сусіднього карцеру. Був він із «смугастих»-політичних. Розповідав, що у них переважає найбільш неприторенний контингент, ті, що серед кримінальників-рецидивістів не змогли зжитися, виявилися злочинцями навіть з-поміж злочинців і змушені були втікати в «політичні» з поміччю напівграмотних летючок. Цю наволоч комуністи використовують, як хочуть, ця шушваль зацькувала Мороза і загнала його в поодинку. Нема такої підлости і такого злочину, на які вони не були б здатні.

У моєму сусідові накопичилось стільки гіркоти і ненависти, що він готов був з ножем сам-на-сам вийти проти цілого світу і при цьому вірити в перемогу. Усе висаджувати в повітря, нищити, пускати під укіс потяги... Що, діти? Так вони ж піонери, майбутні комуністи! Він розсідався від ненависти, ладен був викликати на себе атомовий вогонь. Світ загине? Ну й нехай! Нехай з усього людства залишиться один лише Новий Ной! При всьому цьому лексикон мого сусіда був на найвищому рівні, він виблискував ерудицією і розвитком, прагнув і сам зачерпнути і поповнити свій багаж, доброзичливо розпитував мене про єврейські справи. Такий собі наскрізь витончений інтелектуал.

Прощаючись, він прочитав присвячений мені зворушливий вірш. Філософ, політик, психолог, поет, християнин.

Палка душа, чисте серце, трагічна доля, допитлива думка... Не скоро я знову почув його голос, а коли почув — усе раптом вийшло навиворіт.

Після карцеру мене закрутила каральна каруселя: покарання, суворі й обнижені режими, майже калейдоскопічна зміна камер. Це нагромадження притлумлювало хронологію, тільки найяскравіші події і обличчя залишилися в пам'яті. В тюрму прибувало щораз більше учасників таборового спротиву. Ця потужна течія підхоплювала і втягувала в своє річище навіть людей випадкових.

Незрідка людина, вповні товариська в таборі, стає неможливою в тюрмі. Причина проста: у таборі ти маєш діло з нею кілька хвилин на день, а в камері — двадцять чотири години на добу.

Одним із таких тяжких людей був Саня, який вічно всіх підозрював у якихось невідомих каверзах і намірах, всіх заперечував і завжди знаходив зачіпку для конфлікту. Був він робітником, хлопцем розгульним і одчайдушним, пристрасним рибалкою. Якимсь йому не дали відпустки в період риболовлі, і він, роззлостившись, написав на виборчому бюлетені все, що про большевиків думає. Бюлетень витягнули з урни, Саню розшукали, арештували і дали п'ять років. У льодових таборових карцерах він став калікою: отит, хвороба Бетговена. Йому різали вухо, але ніщо не помагало: Саня з кожним днем глухнув. Це ще більше збуджувало його підозрливість, бо він не знав, про що говорять співкамерники і часто припускав найгірше на свій рахунок. Одначе справжні підступи були поза камерою. Сані також покладали в дупло зуба мишак і також »забули« своєчасно вийняти. Ми вчинили скандал, і вже налякані розголосо менти zareагували досить швидко. Саня розповідав, як його оперативно обслужила неосяжна »медсестра«, що припала йому до смаку. Він навіть не втримався і в процесі лікування пригорнув її ленько до себе...

Ми приснули, довідавшись, що це була за »медсестра«: — Та чи ти знаєш, що пригортав саму Бутову!?

Саню скалічили за п'ять років, а от Гунара Роде калічать уже цілих п'ятнадцять. Почалося це ще до арешту. КГБ по-

боювався, що Гунар уже відчуває: агенти наступають на п'яти. Чекісти знали, що цей біолог і один із спортових чемпіонів Латвії в лісі почуває себе як удома. З поміччю підставної лікарки вони під виглядом лікування зіпсували йому, мабуть, половину зубів. З такими зубами в лісі не проживеш!

Потім — арешт за участь в націоналістичній групі, що мріяла про відновлення незалежності Латвії. Таборовий спротив. Два зальоти у Володимир за довгий п'ятнадцятирічний термін. Крім історії з зубом Гунар ще раз був на межі смерти під час минулого владимирського терміну.

Був тоді у Володимирі озвірілий напівкримінальний контингент. Бійки спалахували ні з того, ні з чого, металеві миски літали в повітрі, як гарматні.

Кожного новака оглядали з усіх боків: в котру сторону стоптані його закаблуки, як приростають мички ушей. За цими »певними« ознаками визначалося найважливіше питання: чи не єврей?

Якось один з напівкримінальників полаявся з Сухарьовою (нині зам. Бутової). Тоді ця грайлива фурія вирішила помститися. Вона підмішала до глюкози статевого збудника і через медсестру передала цю гримучу сумішку камері ворога. Нехай, мовляв, подуріють. Зеки були надзвичайно здивовані несподіваною пропозицією пригоститися глюкозою. То силою не вирвеш, а то сама пропонує! Взяли, покуштували. Одначе Сухарьова перестаралась. Надмірна доза викликає вже не статеве збудження, а спазми. Всі, хто зажив глюкози, зігнувшись, трималися за животи. Спазми були дуже болючі.

Гунар зажив більше за інших, а був він на зріст найменший, йому не треба було багато. І в той час, як інші помалу очунювали, він ночами, скоцюрбившись, сидів на ліжку і стогнав від пекельних болів. Медики не реагували, поки напівкримінальники не написали заяву про те, що Гунар, очевидно, збожеволів. Його забрали в камеру для божевільних. Хоч як благав він, щоб прийшов лікар — нічого не помагало. Нарешті з'явився психіятр.

— Ну, на що скаржимося? — з характеристичною усміщечкою спитав він. Але як тільки побачив живіт Гунара, усмішка миттю змінилася виразом жаху.

— Сидіть, сидіть спокійно! — крикнула медсестра і вибігла з камери за хірургом. З живота Гунара Роде ніби випирає кулак. Це була перевернута кишка — скрут.

Гунара понесли на операцію. Випадок був страшенно за давнений. Під час операції Гунар очутився з ясною свідомістю, що помирає. Він підвівся, хотів був послати Москві останній прокльон, і знову знепритомнів. Його тіло здригнулося від електричного шоку: медики стимулювали серце, яке спинилось. На руках залишилися опіки від електродів.

Тепер цей ще молодий, недавно переповнений життєвою силою спортсмен виглядає як хворий дідусь. Тільки дух залишився юним, завзятим. За відмову від рабської праці його у внутрішній тюрмі концтабору довели до скорбуту.

Своїми релігійними поглядами Гунар був поганин, вірив у Перуна. Він казав, що в Латвії збереглося стародавнє поганство з його святами і обичаями, не зважаючи на тисячолітні страшні переслідування.

Гунар брав мапу, водив по ній пальцем. Ось тут, казав він, указуючи на Смоленськ, проживав балтський народ голядь. Тут — ятвяги. Там — прусси. Цих народів уже немає. Залишилося всього два: литовці й латиші. Один із цих народів уже вмирає. І він обводив пальцем рідну Латвію. Колонізаторський елемент у нас уже зрівнявся з корінною людністю. Ми стаємо національною меншиною у власній державі. В Ризі вже рідко-коли почуєш латиську мову. Скількох повивозили цілими ешелонами, а взаміну попривозили зайд! Скількох перебили, переморили, позамучували! Смертність у латишів тепер вища від народжуваності: вони не хочуть приводити на світ рабів. Нація гине. Вмирає народ, що зовсім недавно мав незалежну державу, входив до Ліги Націй. І він замовкав, цей мученик, що втілював долю своєї країни.

Гунар був визначним ученим-біологом, навіть у тюрмі він примудрявся підтримувати свої знання на найвищому рівні. Він жалів звірів і птахів, які вмирають так само, як вмирає під московським «сонцем» його народ. »Боже, спаси Латвію!« — була видряпана на карцерних нарах молитва латиських в'язнів. Гунар віддав Латвії своє життя, своє тіло, свою душу, свою долю. Більшого він для неї не міг зробити.

Але під натиском сучасної цивілізації гине й дорога йому природа. Гунар має многоступінчастий плян рятування видів, які зникають. Він вірить, що у цих видів більше шансів, ніж у деяких народів, що про них захочуть слухати лише тоді, коли вони відійдуть у царство археології. Однак, його вбивають і як науковця, цілковито бльокуючи можливість передавати науковим колам вартісні ідеї, які не криють у собі жадної небезпеки для імперії. Просто разом із людиною викреслено і все вартісне, що вона створила або творить. Гунар має родичів у Швеції, але чекісти бльокують листування.

Гунар весело сміявся беззубим ротом, слухаючи свіжі таборові новини, як от історія про молоду ментівку з таборової бухгалтерії 36-ої зони. Її чоловік, мент, був, мабуть, імпотентом, і вона потай спливала незадоволеною пристрасцю.

Якось туди зайшов молодий зек вияснити щось у справі грошей. Поблизу нікого не було. Ментівка вчепилася в нього, задихаючись, почала цілувати й кусати. Той злякався. Він був певний, що це провокація, що зараз його обвинуватять у звалтуванні. Насилу відірвавшись від неї, він утік, як Йосиф Прекрасний. Про це почув старий злодій, що незнати як потрапив до політичних, довічний зек Бергер. Він тихцем працював на чека, через нього Черноглаз і Сусленський опинилися у Владимирі (він обіцяв переправити матеріали на волю, а сам передав їх на зовсім іншу адресу). Провокатор не боявся провокацій. Він відразу знайшов з невдоволеною ментівкою спільну мову . . .

За новинами, новими обличчями і подіями непомітно миготіли дні.

Однієї з жовтневих ночей 1975 року, коли я сидів на четвертому корпусі, а Гунара вже з нами не було, серед ночі нас збудили голосні крики. Добре поставлений голос, артикулюючи, кричав у вікно одної з найближчих камер:

— Медсестро Ґено мордожопа! Принеси мені ліки, сучко ганебна! Брежнева Леоніда Ільїнічна! Принеси мені ліки, сучко ганебна!

Дзвінкий голос у нічній тиші розносився на всю тюрму.

Десь я його вже чув, але ніяк не міг згадати . . . Збоку доносилося похмуре бурчання кримінальників:

— Не заважай спати, мати твою . . .

І знову в морозяній тиші не знати звідки дзвеніли переджовтневі »контрзаклики«:

— Зайди з Близького Сходу! Геть із священної землі русскої!

— Православні християни! Рушаймо хрестовим походом до міста Єрусалиму, звільнімо гроб Господній з рук невірних і покараймо жидів-христопродавців за кров государя-імператора та його невинно убієнну родину! Хай живе вічно юне місто Київ, столиця священної Російської імперії!

Геніяльно, чи ж неправда? Ніч, тиша, півморок, усі сплять, і тільки цей невідомий голос сповнює світ містичним острахом. І нараз я впізнав його! Та це ж мій »благородний друг«, недавній сусід по карцеру. Новий Ной! Так от воно що! Авжеж, цей діпнеться до влади — куди там Іді Амінові! Навіть Камбоджі можна буде позаздрити! Такий справді постарається зробити з себе Нового Ноя, а сучасна техніка відкриє перед ним найширші перспективи . . .

Аж донісся інший голос, далекий, тремтливий:

— Умирає політв'язень Гунар Роде! Йому потрібна негайна операція!

Усе зійшлося і збіглося в цю страшну ніч. Кричав Абанькін. Вони сиділи на третьому корпусі. У Гунара, якому після операції докучали споєння, раптом знову почалися пекельні болі в животі. Знову скрут, до якого його організм мав нахил. З вечора хлопці добивалися негайної медичної допомоги, але їх ігнорували. Під кінець ночі, коли постала загроза смерті, а Гунар уже знепритомнів від болю, хлопці виламали лавку і висадили нею, як тараном, кормушку. Тільки тоді Гунара забрали до лікарні. Готувалися до операції. Однак, з поміччю сифонної клізми кишку пощастило виправити. У Гунара навіть з рота линула вода. Він був урятований від смерті, але хлопців, які з такими неймовірними зусиллями змусили »медиків« допомогти йому, за »хуліганство« кинули до карцерів. В їх числі був і Володя Буковський.

Незабаром Новий Ной довідався, що я сиджу поруч з ним.

Ніби нічого не сталося, він надіслав мені дружню записочку, сподіваючись, що з голосу я його не впізнав . . .

Пізніше подібний випадок стався з Яшею Сусленським. Повернувшись з карцеру (за чергову скаргу), він із захопленням розповідав нам усім про людину з сусіднього карцеру. Той, за його розповідями, ще хлопчиськом потрапив до кримінального табору за якусь дрібничку. Бригадир-стукач і покидьок на лісоповалі не давав жити хлопчаків, і той вирішив загинути, але зарізати негідника, що занастив не одне життя. Зеки пожаліли хлоп'я, відвели набік, а бригадира зарубали самі, за що пішли під розстріл. І тоді хлопцеві саянула думка: навіщо берегти своє жалюгідне життя, на яке й так на кожному кроці чигає небезпека! Для чого одержувати термін за казна-що! Якщо вже жити — то заради чести, якщо помирати — теж за неї! Відтоді він б'ється з негідниками, не жалуючи ні їх, ні себе. Він — лицар справедливості, її караючий меч, який сам прирік себе на довічне ув'язнення. За кожну «справу» йому продовжують термін. Він ніколи не вийде з таборів і тюрем, але він щасливий, бо знає, для чого живе.

— Оце — Людина! — проголосив Яша.

Якось під час сеансу таємного зв'язку з кримінальниками ми спитали, де зараз сидить Яшин друг.

— А, людоджер? — зареагували зеки, почувши знайоме ім'я.

— Який ще там людоджер?

— Звичайнісінький! Втікав, захопив із собою «кабанчика» — молоденького такого, гладенького, апетитного зека (той і не догадався, чому йому така честь припала), і під лиху годину з'їв його, зжер залюбки! Це всі знають! Впіймали, судили, великий термін намотали. А ви його звідкіль знаєте?

Бідолашний Яша зблід і як води у рот набрав . . . Було щось символічне в його ганебному тепер захопленні. Від цього віяло чомусь історією і сучасністю . . .

52. ЛЮДИ З КИТАЮ

За час моїх владимирських одіссей зустрів я двох людей з подиву гідними долями. Один з них — уже згаданий Юй Ші-лїнь, з яким ми їли голубів. Про подробиці його історії я довідався пізніше, вони заслуговують на особливу увагу.

Другий — Бабур Аліхан Туре (Шакіров), узбек із Сінцзяну, онук славнозвісного Аліхана Туре, вождя народнього повстання тюркського населення Сінцзяну за незалежність у 1949 році. Його родич, Сабрі Денкташ Сатархан Огли, визначний турецький дипломат, проживає в місті Адана. Оскільки в Сінцзяні тюрки вже стали національною меншиною і ніяких надій не залишалось, група молодих націоналістів-мусулман на чолі з Шакіровим втекла через кордон з Китаю до ССРСР, де, як вони чули (советське радіо трубило про це щосили), тюркські племена мають свою державність.

Дійсність швидко розвіяла їхні ілюзії. Під димовою заслоною демагогії, під театральними декораціями перед їхніми очима постав Туркестан, методично розчавлюваний чоботом підступного колонізатора.

Група почала таємну боротьбу. Найзухвалішою акцією було розкидання летючок на стадіоні «Пахтакор» при величезному напливі народу. Хмари проклямацій летіли згори на трибуни стадіону. Їх ловив ліс рук. У тексті не було нічого кривавого: це був заклик до населення зберігати свої обичаї і культуру, не піддаватися асиміляції. Одначе гарячі узбеки сприйняли подію по-своєму. Вони тут же, «не відходячи від каси», почали бити росіян, відсоток яких у Ташкенті та інших тюркських центрах величезний. Побойовище, паніка, тиснява, викликані на підмогу війська. Багатьох затоптала розбурхана колосальна товпа. Заворушення і зудари виплеснулись на ташкентські вулиці. Нишком-тишком попідводили голову кримінальні і дикунські елементи, почали грабувати і гвалтувати прямо в натовпі, де людський голос тонує, як голка в стозі сіна. Голі жінки бігали по вулицях, ошалівши від сорому й страху. Їх волосся розвівалось, як комети, як чорні прапори анархії. Такі наслідки тяжко було передбачати.

Пізніше, відчувши щораз тісніше кільце, Бабур вирішив податися за кордон, але був схоплений і за все разом дістав дванадцять років, з яких відсидів уже дві третини. Кружляли чутки, що пізніше термін йому обнизили до восьми років, але правдивість цих чуток навіть сам Бабур не зміг в'яснити. Чекісти брехали щораз інше.

Бабур просив подати до відома суспільної opinio таке одверте звернення:

ПРЕЗИДЕНТОВІ ЗАЇРУ МОБУТУ

Я звертаюся саме до Вас, бо вірю, що у вас вистачить відваги піднести свій голос проти найбільшого колонізатора сучасності, перед яким плазують інші «борці». Я — син Туркестану. Мій народ створив стародавню культуру. Бухара, Хорезм, Самарканд захоплюють туристів з усіх кінців землі. Край великих поетів Сходу, фантастичної архітектури, країна на цілий світ славних килимів, колиска прославленого полководця Тамерлана перетворена Російською імперією в занедбану колоніальну країну, в сировий додаток текстильних центрів Росії. Скарби наших земель, наше біле золото — бавовна — ось той магнет, який притягає до нас північного хижака. Нашу країну обернено на гігантський військовий пляцдарм імперіялістичного натиску на Середній Схід, в сторону Індійського океану. Захланні заїди розтоптали нашу незалежність, але до 1917 року не зазіхали бодай на нашу душу.

Тепер усе змінилось. Під маскою лицемірного «підкування» про наш розвиток колонізатори, змінивши колір прапора, винищили наше духівництво, що становило основу дійсно національної інтелігенції, як і всюди на мусулманському Сході. Ті релікти наших релігійних установ, які залишено для декорації і «зовнішніх зв'язків» — поставлено під абсолютний контроль КГБ. Му-

сулманських дітей насильно й поголовно віддають в атеїстичні школи, де в них втовкмають чужі нашому народові ідеї; вчать, за прикладом Павліка Морозова, доносити на власних батьків. Молодих мусулман мобілізують до советської армії, де змушують їсти свиняче сало. Носіїв пантюркської ідеї винищувалось фізично. Наша відновлена після революції незалежність була роздавлена переважною фізичною силою інтервентів, які реставрують і поширюють «єдину й неподільну» імперію під кривавим прапором Жовтня. Замість справжньої незалежності окупанти насадили так звані «союзні республіки», маріонетковим «урядам» яких приділено ролю фігового листка. Їхнє єдине реальне право — вихваляти нашого поневолювача і по-баранячому сліпо йти за помахом великодержавного бича.

У нас відібрано арабську абетку, хоч ми нею користувалися понад тисячу років, а взаміну «подарували» російську писемність, яка збіднює і спотворює нашу східнофонетику, перетворює нашу багату мову на грубе провінціяльне наріччя. На штучному політичному розколі єдиного туркестанського народу більшовики не спинились. Кожне плем'я одержало не тільки фіктивну «суверенність», але й *нову мову*. Під гаслом «розквіту» мов переведено справжню диверсію проти лінгвістичної єдності нашої нації. Навіть ім'я нашої країни — Туркестан — у нас відібрано, щоб ми забули про нашу національну цілість. Замість цього ми одержали безлику географічну назву «Середня Азія», нібито це Антарктида, території якої жаден народ не може надати своє ім'я. Кожне плем'я піднесено до ранги *окремого* народу, кожний діалект — до ранги *самостійної мови*. П'ять роз'єднаних пальців поодиноці зламає й дитина. Це ліпше, як мати діло з монолітним п'ястуком. Більшовики почали штучно, через контрольовані ними засоби інформації, освіти та культури, *роз'єднувати*, розділяти і розводити в різні сторони племінні діалекти, зокрема насичуючи кожний з них *іншою* чужоземною термінологією. Одночасно всіх їх різними шляхами наближувано до росій-

ської мови. У Мордовії я бачив кінцеві наслідки такої політики »розквіту мов«. Коли ще не засимільовані мордвини говорили між собою — я не розумів ані слова. Та коли місцеве радіо годину на день говорило »по-мордовському« — я чомусь розумів абсолютно все. Навіть такі слова, як »стройплощадка«, вимовлялося просто по-російському, нібито мордвини ніколи домів не будували. Не дивно, що мордовський народ тане на очах. Впровадження чужої писемности розірвало переємність нашого національного життя. Усе раніше створене люди вже не вміють прочитати. Національне культурне надбання стало уділом малої групи сходознавців, що знають арабську абетку.

Усі національні обичаї, традиції, родинні відносини нещадно викорінюється як реакційні і штучно заступається »передовими«, тобто російсько-советськими. Молоді киргизи по містах уже соромляться говорити рідною мовою. Тюркам різних племен зацепили такі покручені національні поняття, що вони надзвичайно дивуються, раптом виявляючи, що без ніякого перекладача розуміють мову іншого племені. Вони й не підозрювали національної спільности цих племен. Якось ще перед арештом я зустрівся з міністром культури Узбекистану і запропонував йому зорганізувати молодечий гурток для вивчення національної культурної спадщини. Той відповів, що це річ неактуальна. Тоді я жартома запропонував свої послуги в організації гуртка для впровадження російської мови.

— Оцього саме нам і треба! — вигукнув міністер.

Єдину національну культуру розірвано на декілька куснів — по племенах — і кожному племені припала мізерна скибка. Нестачу »компенсується« натиском з Півночі, яка усуває все національне.

Тим, хто заспокоює себе все ще сильним національним духом узбеків або туркменів, вистачить поглянути уважніше на Киргизію, а ще краще — на Казахстан, бо саме це — наша майбутність у складі імперії. В Казахстані колонізується не тільки міста, але й сільські місцевості.

Казахстан, який утратив в період колективізації половину своєї людности, тепер під приводом «освоєння цілини», тобто споконвічних казахських пасовищ, поспіль заселений заїдами, а самих казахів обернено на національну меншину Казахстану.

Брежнев недарма проголосив Казахстан взірцем розв'язання національного питання в ССРСР. Слідом за казахами та киргизами прийде черга на узбеків. Вже тепер у Ташкенті, столиці Узбекистану, заїди переважають. Узбеків в їх більшості приречено на відсталість. Якщо в Росії родини з одним-двома дітьми ледве зводять кінці з кінцями, то багатодітним узбекам нічого не залишається, як відмовитися від кваліфікованої праці за низьку советську платню, а замість цього влаштуватися десь у ресторанах, крамницях, на складах, де можна з поміччю «лівих» прибутків прогодувати стільки голодних ротів. В Росії працюють і жінки, чого не може дозволити собі багатодітна узбечка. Як же голова родини примудряється прогодувати цілу юрму на жалюгідну сторублеву платню?

Влада закриває очі на це: нехай узбеки краще розкладаються в гонитві за шматком хліба, як починають думати й боротися. Нас стараються перетворити на деклясовану, скорумповану націю, позбавлену майбутности.

Туркестан залишився клясичною колонією, сировим додатком метрополії. Як це ще зовсім недавно було в афро-азійському регіоні, *у нас і сьогодні колонізатори з білою шкірою, що прийшли з Півночі, поневолюють азійський народ жовтої раси, мусульманської релігії, східньої культури.*

І все ж я *прикресив* наше положення, заявивши, що ми зазнаємо клясичної колонізації. Звичайно колонізатори приходять і відходять, а народ залишається.

У нас — інша справа.

Ми живемо під п'ятою колонізатора-народовбивці, і тому не маємо часу чекати.

Допоможіть нашому національному порятункові!

Нам гірко слухати глухе мовчання наших братів по вірі, культурі, мові, страшне мовчання наших сусідів, які ще користуються всіма благами державної незалежності. Адже слідом за нами прийде їхня черга! Навіть про недолю вигнаного кримського народу говорять лише далекий під кожним оглядом Лондон і Вашингтон, але не Анкара, не Тегеран, не Каїро.

Я вірю, що ви виявите більше відваги. *Ми — невіддільна частина афро-азійського регіону. В ім'я афро-азійської солідарності я закликаю вас порушити в ООН питання про надання незалежності колоніальному народові Туркестану.*

Якщо Третій Світ не піднесе свій голос в нашій обороні, то афро-азійська солідарність перетвориться на фікцію, під прикриттям якої іде нова навала ще небезпечнішого колонізатора.

1976

Бабур Аліхан Туре (Шакіров)

Владимирський Централ

На відміну від Бабура інший виходець з Китаю, Юй Ші-лінь, не займався активною політичною діяльністю. Він хлопець простий, але не дурний. Батько його за Гоміндану був начальником поліції громади Джан Хуай Ви в місті Бан-Бу, провінції Ан-Хой, Центральний Китай. У 1949 році батькові довелося тікати на Тайвань, і більше про нього нічого невідомо. Батькове ім'я — Юй Вен-хуа. Дитяче ім'я Юй Ші-ліня: Та-То. Мати померла з голоду 1962 року. Родина приховувала правду про батька. Щоб уникнути репресій, казали нібито він утопився під час повені. Але все одно вони відчували до себе особливе відношення. Щоб вирватися з кола відчуження і дискримінації, Юй Ші-лінь вирішив покинути рідне місто. Він записався добровільцем на переселення до прикордонної зони. Так робило багато «ворожих родин», щоб патріотичним учинком змити з себе «соціальне тавро». Брат, ім'я якого Юй Ші-чан, залишився в місті Бан-Бу.

Юй Ші-лінь опинився в прикордонному Зімунаї, працював як пастух у держгоспі. Під час міжусобиць періоду «культурної революції» Юй Ші-ліня попередили, що його мають

арештувати. Не бажаючи потрапити до концтабору і не будши фанатиком, він волів утекти через кордон. Він знав про со-ветську практику видачі втікачів з Китаю. На його очах через міст перевозили цих нещасних, яких китайські при-кордонники тут же такі жорстоко били і вивозили на роз-стріл. (До речі, китайці втікачів-росіян не повертали). Щоб уникнути фатальної долі, Юй Ші-лїнь назвав себе кому-ністом, що зазнавав переслідувань у Китаї. Чекісти взяли його в роботу, змусили потайки дістатися до Зїмунаю, щоб звільнити арештованого комісара. Там Юй Ші-лїнь потрапив у засідку, чудом уникнув смерти і втік назад.

Ледве відв'язавшись від чекістів з їх підступами та най-докладнішими фотографіями китайської території, Юй Ші-лїнь поселився в Алма-Аті, працював на металургійному за-воді як звичайний робітник. Кілька років минуло спокійно, якщо не рахувати випадкової дорожньої аварії, в якій у нього був поважно ушкоджений хребет. Чекісти з самого початку дали йому інше ім'я: Ма-Хун. Справжнє, мовляв, носити небезпечно.

КГБ серед китайських утікачів масово вербує агентів для навчання в шпигунських школах і закидання в Китай. Охо-чих знаходиться мало і тому чекісти пачками садовлять ки-тайців у тюрму і там шантажують. Умова проста: або ставай нашим шпигуном, або посадимо як шпигуна китайського. Так Юй Ші-лїнь ні сіло, ні пало дістав п'ять років тюрми, плюс п'ять років концтаборів, плюс п'ять років заслання. Разом — п'ятнадцять. Чжоу Чжун-чжан, помічник китаї-ського маршала, що втік до ССРС, наполегливо умовляв мо-лодого земляка »для його ж користи« стати советським шпи-гуном. Юй Ші-лїнь в Алма-Атинській тюрмі відповів йому:

— У тебе тільки шкура китайська!

— Не потерплю, згнюю, заморю! — заревів з люті квадра-товий чоловік, метр на метр. Цей карлик — велика персона у советської влади, вербувальник і резидент.

Я читав у Юй Ші-лїня найдикіший присуд військового трибуналу Середньоазійської округи, засвідчений круглою печаткою. Це — справжня беріївщина. Доносили на Юй Ші-лїня вже завербовані китайці, ладні виконати волю КГБ.

Кожний брехав по-своєму, називав його іншим ім'ям, не міг пізнати, висував зовсім іншу версію, а чекісти, обрубуючи де треба, грубо збивали з цих кусків брехні «обвинувачення». Чого він «нашпигував» так і не з'ясувалось, і тоді обвинувачили в тому, що «міг шпигувати». За це він і дістав аж ніяк не здогадні п'ятнадцять років.

Усі «свідки» «ззнавали», що разом з ним вчилися в різних китайських розвідчих школах і були заслані на зв'язок до нього. *А проте, нікого з них не судили разом з Юй Ші-лінем.*

— Він — майор китайської розвідки! — злякано брехав про молодого пастуха один аґент.

— Я його з дитинства знаю. У нього на члені велика тверда родимка! — вигадував другий.

Юй Ші-лінь тут же почав скидати штани, щоб викрити брехню, але чекіст його спинив.

— Він — Чен Шуан-бао, син заступника Мао! — фантазував третій, але й цю нісенітницю не посоромилися вписати в присуд.

Єдиний реальний «зв'язок з закордоном» — це коротке листування Юй Ші-ліня з китайськомовним відділом Австралійського радіо. Юй Ші-лінь почув виступ ученого з австралійського університету на ім'я Лю Чан-жен. Юй попросив його допомогти розшукати на Тайвані свого батька. Йому відповів другий австралійський китаець, Ян Ше-фен. Він писав, що треба подати подробиці про батька. Цього «злочину» Юй Ші-лінь доконати не встиг: його арештували.

— Ніякого Лю Чан-жена немає. І Австралійського радіо також немає. Все це шпигунські штучки! — сказали Юй Ші-ліневі.

Юй Ші-лінь казав, що попервах він не вмів розрізнати росіян: всі однакові! Ми дивувались. От китайці всі різні — їх розпізнавати можна без усякого труду — запевняв Юй. Найрізноманітніші обличчя!

— А мені здавалось, що це у євреїв першість щодо різноманітності! — мимоволі вихопилось у мене.

Інтернаціональний склад камери зі сміхом обговорив цю проблему і прийшов до висновку, що для бенгальських тигрів найрізноманітніші — бенгальські тигри.

Один із поверхів алма-атинського КГБ повністю займали китайці, другий — німці переважно з міста Іссик. Їх також обвинувачували в шпигунстві — помщаючись за участь в русі за репатріацію советських німців. Сиділи навіть жінки. Можливо, тут мав місце і шантаж китайського типу: шпигуни потрібні Москві не тільки на Сході. Люди йшли потоком.

Китаєць був хлопець свійський, безжурний. Якось, згадавши Володю Афанасьєва, він покепкував з Бабура: повісив над сплячим на ниточці солону кільку з запискою в роті: »Я духа, я хочу умеру«. Бабур звик спати дивним способом: подушку він клав не під голову, а зверху. Інколи мент злякано відкривав кормушку: чи не відрубали людині голову?

— Що за дияволочка, — сміється китаєць, — чоловік спить, голова нема!

Після пуританського Китаю він страшенно дивувався російській розпусті. Проститутки нав'язуються навіть через телефон. В Китаї це нечувана річ. На роботі у нього запросто позичали гроші. Повертати не збирались. Як це так?

Навіть у тюрмі обдурили. Він там працював, прибирав, чистив, косив траву на тюремному подвір'ї, — а на його рахунок, з якого все одно ані копійки не можна взяти готівкою, не перечислили нічого.

Ми допомогли йому написати до Алма-Ати запит. Незабаром прийшла відповідь, що в нагороду за свою працю Юй одержував право дихати свіжим повітрям під час роботи.

Ми тут же допомогли йому написати цілу купу скарг, суть яких зводилася ось до чого: нехай алма-атинська тюрма повідомить, скільки мішків повітря я їм заборгував. Вишлю негайно, а мені нехай взаміну віддадуть належну частину зарплатні!

Це допомогло, і якісь копійки на особовий рахунок Юя переказали.

Люди з Китаю були як подув великого протиборства між Північчю і Півднем, яке передрік пророк Даниїл.

53. МЕДИЦИНА В ТЮРМІ

Китайці і японці не можуть жити без рижу. Полонені японці після Другої світової війни шикувалися перед шахтою і вимагали від таборового начальства рижової пайки. Начальство, звичайно, відмовлялось. Тоді перший десяток, один за одним, кидався в шахту.

— Буде риж?

— Ні!

Ще десяток зникав у темній пащі. Аж тоді, коли начальство почало розуміти, що самогубством покінчать усі японці, їхню вимогу задовольнили. Але в Юй Ші-ліня не було батальйону камікадзе, і з його прохань замінити неїстівну для нього хлібну пайку рижовою тільки сміялись...

Про Бутову переказували не тільки страшні, але й курйозні історії. Якось вели кримінальника до карцеру. Де не взялася, назустріч пливе, перевалюючись, сама Бутова. Кримінальник, не довго думавши, кинувся до неї і крізь одяг мертвим хопом уг'явся в волосате місце. Мент почав віддирати його від Бутової, але та заверещала від болю і відігнала його, воліючи визволяти своє волосся сепаратними переговорами.

— Пусти, чуєш!? — благала страшна Бутова. — В лікарню покладу!

— Брешеш, мерзото!

— Правда, милий! — і вона ласкаво гладила його по плечу.

— Брешеш, свиноматко!

Бутова стала клястися всіма клятвами, гладила кримінальника чимраз ніжніше. Той повірив і відпустив її. Коротка важка лапа Бутової врізала його по морді, розкривавила, але потім таки повела до лікарняної камери. Казали, що зробила вона це не тільки заради лікування... В умовах абсолютної безконтрольності лікарихи розкріпачують свої сексуальні поклики, які часто стають єдиним критерієм підходу до того чи іншого хворого.

Але ще важливіший критерій — санкція КГБ. Якщо чекіст накаже, зека не тільки не лікуватимуть, але й подбають звести зі світу під виглядом лікування. Однак, крім цих

крайнощів є ще й звичайна *рутинна* практика, досить моторозна.

Якось я одержав листа від Іди Нудель. Вона радила, щоб запобігти кровотечі з ясен, натирати їх дрібною сіллю. Зуби зміцнюються і не випадають. Але Іда не знала про те, що сіль у камерах тюрми *заборонена*. «Сольова норма повністю витрачається на готування їжі». Щоб здобути сіль, треба потрапити в карцер: там її видають.

Ця палиця має ще й другий кінець, що болюче вдарив по гіпертоніках. Був серед нас зек Будулак-Шаригін, людина дуже твердої долі. Ще коли він був підлітком, його разом із родиною під час німецької окупації вивезли до Німеччини, як і багатьох інших українців. Після війни він потрапив до Англії, влаштувався там, одружився з англійкою, має сина. Якось фірма, де він працював, вислала його як свого представника до Москви. Там чекісти почали улещатися до нього, пропонували продати секрети фірми, стати советським шпигуном. Обіцяли золоті гори. Будулак відмовився. Тоді його арештували і почали «шити діло» про англійський шпідонаж. Доказів не було ніяких, однак стати советським шпигуном він рішуче відмовлявся. Упирається! Та ще й вимагає звільнення, погрожуючи ускладненнями з англійською дипломатією.

— Англійська королева нам за вас війну не виповість! — розсміявся йому в обличчя сам Андропов. — Шпідонаж не клеїться — відшукаємо щось інше! Була б людина, а «діло» знайдеться!

Кінець-кінцем спинилися на «зраді батьківщини через утечу за кордон» (мається на увазі вивіз підлітка до Німеччини). Будулак-Шаригін одержав свої десять років. У таборах можна зустріти чимало таких «зрадників».

У Будулака — остання стадія гіпертонії, кров'яний тиск скаче далеко поза двісті. Гіпертоніки потребують зовсім обезсоленої дієти. Однак Будулакові давали ту саму посолену їжу, що й усім іншим, включаючи нестерпно солону кільку*. Хоч скільки разів він звертався до лікарів, хоч скільки писав скарг до всіх інстанцій нічого не помагало.

*) Кілька — рід риби.

В тюрмі просто немає обезсоленої пайки, а дозволити хворому щось поза «належне» ніхто не має права. Солоня їжа поволі вбиває гіпертоніка, його життя висить на волосині.

Яков Сусленський має тяжку аритмію серця. Під час приступів він лежав плазом, але медики не давали йому ніякої допомоги, посилаючись на те, що, мовляв, не можна відкривати двері камери. Для інших цілей чомусь можна...

Потім він знемагав від страшних болів у плечі внаслідок відкладання солей. За ехидні, уїдливі скарги на всякі неподобства і жахіття його систематично кидали в карцер. Після двох «зальотів» підряд по п'ятнадцять діб у найхолоднішу пору року його 15 березня 1976 року понесли до лікарні у спаралізованому стані в наслідок крововиливу в мозок.

27 лютого того ж року з камери обниженого харчування (за відмову ставати до роботи) забрали до лікарні Анатолія Здорового з опухом суглобів від голоду і запаленням легень від холоду. Уліті в камерах звичайно нестерпна спекота і задуха, а взимі ніхто не скидає бушлатів.

Городецький і Мешенер раніше попали до лікарні з опухами суглобів в наслідок голоду.

Страшний вигляд має Пашнін. Цей 37-літній чоловік перетворився на 60-літнього старця. Кістяк, обтягнений тонкою шкірою. Згорблена спина, запалий живіт. Два вереди — шлунку і дванадцятипалої кишки. Авітаміноза. Цинга. Майже всі зуби повипадали. Голова облісіла і лушчиться. Ні зокола, ні всередині немає жадного здорового місця. Одначе діету призначають йому зрідка. Лікарка четвертого корпусу Замоцька одверто пояснила причину:

— В'язень у тюрмі повинен страждати!

Це говорить живому трупові жінка в білому халаті...

Кримінальник Кукін із Волгограду у Владимирській тюрмі змушений був тримати довготривалу голодівку. Він був у лікарняній камері з тяжкою недугою. Серед ночі почався приступ. Кукін грюкав у двері, кликав лікаря. Підійшла Бутова, крізь залізо кинула:

— Ти хуліган, лікувати тебе будуть наглядачі!

Після цих злобно проціджених слів вона без усякого обслі-

дування виписала Кукіна з лікарні. Бідоласі прийшлося голодувати, добиваючись лікування...

У Ар'є Хноха було зле з шлунком. Лікарі брехали, що це дрібниця, гастрит. Тепер відкрилася внутрішня кровотеча, є підозра на рак.

Це — звичайний підхід: в кращому разі заглушують найвиразніші симптоми хвороби, але в цілому дають їй поволі прогресувати. По-справжньому звичайно не лікують.

На останньому тюремному побаченні мати Олеся Сергієнка зустріла сина украй виснаженого, охлялого до такої міри, що він ледве шептав слова...

Про такі дрібниці, як проблема зеків-некурців, яким шкодить нікотин, ніхто з лікарів і згадувати не хоче. І доводиться небораці з підвищеним тиском дихати повітрям, де хоч сокиру вішай. Отруйний махорчаний дим коромислом... Менти тільки дивуються, коли хтось просить завести камеру для некурців. У них завжди одна стандартна відповідь:

— Тут не санаторій!

Або:

— Не треба було сюди попадати!

Усі питання відразу вичерпано.

Коли зек помирає, труп рідним не видають. Закопують на безіменному кладовищі. Місце могили — таємниця.

Коли тіло виносять з території табору, про всякий випадок залізним штирем проколюють серце, а ломиком проламують голову. Це щоб виключити можливість симуляції і втечі.

Тяжко хворі, навіть поопераційні, звичайно лежать у закритих камерах другого корпусу без санітарок, без допомоги, без обслуги. Якщо трапиться сусід, який захоче і здатний допомогти, то це щастя. Навіть конаючий не має права одержати від рідних або купити звичайне яблуко.

Потрібних ліків звичайно або немає, або вони вже втрапили свої цілющі властивості. Ні медикаментів, ні вітамінів з волі від родичів тюремна санчастина не приймає, навіть якщо це загрожує смертю в'язневі. Такий наказ видала Бутова.

І вже вершком »гуманізму« є останній у моїй пам'яті наказ

МВД, згідно з яким зеків безпосередньо з лікарні можна кинути в карцер, зовсім незалежно від їх стану.

Ось так у карцер на довгий час кинуто в найтяжчому стані Василя Федоренка, у якого від багаторічної голодівки почало живцем гнити тіло. З усіх лікарів ним активно «цікавився» тільки психіатр Рогов.

Федоренко у цей час голодував проти несправедливого вироку і проти поневолення України взагалі. Він сидить не вперше. Життя в СРСР йому не було, і перед останнім арештом він почав писати до влади заяви з проханням відпустити його до сестри в Західню Німеччину. Йому навіть не відповіли. Тоді він, зневірившись, сам пішов туди. Щасливо перейшов чехо-словацький кордон і був затриманий уже на тому боці. Маріонетки видали його советській владі. Та, не довго думавши, вліпила йому 15 років за «зраду батьківщини».

За час своїх попередніх ув'язнень Федоренко побував у Хмельницькому монастирі, що його большевики обернули на тюрму. Монахинь звідтам давно повиганяли. Тепер із зеків формували спецбригаду, яка за додаткову пайку мала витягати трупи із затоплених та замуrowаних підвалів. Справа в тому, що ця катівня почала діяти в період боротьби УПА. Туди садовили українців з навколишніх сіл разом із родинами, і вони вже не вертались. На стінах збереглися написи типу: «Прощай, Катерино! Бережи дітей». З-поза мурів монастиря доносилися страшні крики. Тепер в'язні витягали з підвалів кістяки — чоловічі, жіночі, дитячі — з проломаними черепами.

54. ПСИХОЦИД

Мені не раз доводилося чувати про застосування чекістами, в першу чергу на Україні, хемічних речовин, що активно впливають на психіку і загальний стан організму. Ці речовини підсипають до їжі.

Олесь СЕРГІЄНКО. Був арештований у Києві в 1972 році і обвинувачений в українському націоналізмі. Зокрема йому інкримінувалась співучасть у написанні знаменитої праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» В тюрмі КГБ він відчув, після прийняття їжі, надзвичайно пригноблений стан психіки, розслаблення волі, біль у всьому тілі.

Він був постійно в такому стані, ніби розбитий тяжкою, страшною недугою.

Коли він приїхав до табору, я побачив на його підборідді збоку велику пляму зовсім облісілої шкіри. Він пояснив, що раніше цього не було, що це наслідок застосування слідством медикаментозних засобів. Можна не сумніватися, що й в організмі залишилися не менш страшні сліди.

Сергієнко постійно хворіє. Особливо погіршився його стан у Владимирському Централі в умовах гострого голоду.

Анатоль ЗДОРОВИЙ. «— Та краще б ти людину вбив!» — кричав Здоровому слідчий. Арештований у Харкові в 1972 році і обвинувачений в українському націоналізмі. До нього не раз застосовували різні хемічні речовини. Здоровий — людина яскраво вираженого флегматичного темпераменту і йому легко було завважити незвичайну екзальтованість свого стану. Крім того, повернувшись зі слідства, він побачив у переданому з волі маслі дивні зеленаві смуги. Не надав цьому належного значення, поїв і відчув найсильніше діяння препарату на психіку і загальний стан організму.

Здоровий певний, що в розпорядженні КГБ є до тридцяти різних медикаментозних засобів, які забезпечують нав'язування всієї гами станів: від ейфорії до нестримного бажання плакати, як дитина. Ясно відчувалась стовідсоткова штучність цих станів, але боротися з ними було тяжко. До розвідників ці засоби застосовуються відкрито, без підсипання в їжу.

Володимир КОНСТАНТИНОВСЬКИЙ, арештований 30-го жовтня 1973 року за обвинуваченням у співпраці з англійською розвідкою, після жорстокого биття зазнав на собі діяння різних хемічних уколів з наслідками трьох видів:

1) Пекельний біль голови. Відчуття ніби мозок прошивають розпеченими голками, а голову пиляють.

2) Сильна ломота в усіх суглобах.

3) Слабкість, апатія, безсоння.

Уколи відкрито застосовувано як тортури.

Роман ГАЙДУК. Арештований 23 березня 1974 року за поширювання українського Самвидаву. Має родичів в Америці і Канаді (Торонто). Його двоюрідна сестра — викладач коледжу. Звуть Льоренція Пшевара. Вона приїжджала перед арештом у гості до Гайдука. Під слідством сидів в Івано-Франківській тюрмі КГБ. Слідчий — Андрусів.

— Нічого не вийде! — зразу відтяв Гайдук слідчому.

— Вийде! Не таких ламали!

— Нічого, у мене груба шкіра.

— Трісне.

Але ні слідство, ні «наседки» в камерах не могли збити Гайдука з його твердої позиції. І тоді він почав завважувати щось неладне. Сильно боліла литка правої ноги. На слідстві мусів докладати великих зусиль, щоб не відповідати на ставлені питання.

У камері Гайдук поглянув у дзеркальце і побачив, що його зіниці сильно розширені. Ніколи раніше такого не бувало. Сусід по камері, «наседка», раптом спитав: «Мені болить права нога, а тобі?» — «Мені — ні», відповів Гайдук. Він зрозумів, що його піддавали діянню розгальмовувального препарату. Почав приглядатися до поведінки сусіда. Той із тюремного супу з'їдав тільки картоплю, а всю рідину виливав. Гайдук став робити так само. Зіниці і все інше після цього почали приходити до нормального стану.

Двомісячна санкція на арешт вичерпалась, а слідство ніяк не посунулося вперед. Експертові, що приїхав з Києва, Гайдук давав такі відповіді, що той ніяк не міг доказати заміру на підрив советської влади. Стаття не клеїлась. Експерт приобіцяв Гайдукові, що його скоро звільнять. КГБ стало дибки. Як, звільнити арештованого?! Просто так випустити з ЧК? Та хто ж нас тоді буде боятися? Ні, ні, нізащо!

Негайно вжито радикальних заходів. На кінець травня призначено психіатричну експертизу. 22-го травня змінено камерний склад і замість попереднього співробітника КГБ

підсаджено до Гайдука двох нових (пізніше до них приєднано третього). Того ж дня Гайдукові вручено продуктову передачу з дому. Назавтра він поклав дві ложки цукру в свій чай. Наслідок не змусив на себе довго чекати. Це був справжній розпад психіки. Все попливло. Гайдукові ввижалося, що він чи то кудись летить, чи лізе на стіну. Він ледве спромігся лягти на ліжко, уп'явся пальцями в його пруття, щосили намагаючися втриматися від остаточного провалу в ірреальність.

Сусіди-агенти тільки на це й чигали. З радісним сміхом схопили вони свої кухлі та ложки, почали стукати ними, приказуючи: «Погнав на Дніпро!» Аж пізніше Гайдук збагнув значення цих слів, але тоді було йому не до того. Кожний звук падав на його голову, як удар молота, прошивав мозок нестерпним болем.

Агенти добре знали, що робили... Що ж урятувало цю людину? Тільки його незвичайна фізична і духовна сила. Він ніби викутий з цільного куска заліза.

Вранці Гайдук з величезним зусиллям згадав, як його звуть. Він зосередив усі свої сили, щоб протистояти божевілля. Ті грами цукру, які йому видавала тюрма, також були з «домішкою». Після них Гайдук, заплющуючи очі, бачив яскравозелену смугу з нерівними краями... Він вирішив не їсти більше нічого, крім хліба і води з крану. Один з агентів із злобою шептав до другого: «Треба посадити його в камеру без крану...» Гайдук це чув, але вдавав, що нічого не розуміє.

На прогулянці агенти трималися купкою. Один із них потиху наставляв інших: «Слідство не має достатнього матеріалу для суду, тому треба спровадити його на «Дніпро». Гайдук зрозумів, що йдеться про страшну Дніпропетровську психолікарню.

Усі — камерні агенти, тюремне начальство, КГБ — активно тиснули на нього, щоб він їв усе, що йому приносять. Гайдук запропонував агентам з'їсти його передачу. Ті, сміючись, відмовилися. «Їж сам!» — сказали вони. У перервах між допитами чекісти давали йому жирний обід, який злегка припахав аптекою... Гайдук тишком-нишком виливав його

в парашу. »Ну, як смакував борщ?« — насторожено питає слідчий. »Так, дуже!« — »Ну, тепер справа піде!« — зрадіє слідчий.

Наприкінці допиту він збентежено хитає головою: »Ви — тяжка людина...« Його розпитували про імена і адреси родичів, їх біографічні дані. Все це було добре відоме — просто перевіряли ступінь зруйнування пам'яті. Гайдук, напружуючись, пригадував усе. В тюремних коридорах, на подвір'ї, біля входу його спостерігали одягнені в цивільне психіатри, різними способами перевіряючи його реакцію на зовнішні подразники. Камерних агентів також підключено до перевірок. Не абияке психічне здоров'я Гайдука вийшло переможцем. Його визнали за нормального тільки завдяки стійкій відмові від »обробленої« їжі.

Був і інший тиск — гамівною сорочкою. В кінці слідства нова »наседка« почала затівати скандали. Хоч як ухилився від них Гайдук, надбігли менти, скрутили його, потягли в підвал і одягнули на нього гамівну сорочку, тканина якої, коли її обливати водою, туго, до зомління стягає груди, спинаючи дихання.

І все таки він вистояв. »Ну, що, тріснула моя шкіра?« — спитав Гайдук у слідчого Андрусіва. Той похилив голову і промовчав. Свої п'ять років вироку Гайдук сприйняв як перемогу, щоби́льше — як порятунок. Він перейшов через усі знущання концтабору ч. 36, був перевезений до Владимирського Централу за самовільний перехід на статус політв'язня (відмова від підневільної праці і виконання принизливих вимог). Але все це він уважав за дрібниці в порівнянні з тим психоцидом, що його чудом витримав під слідством.

І мимоволі постає питання: а скільки *не* витримали і тому залишилися невідомими? Скільки в советських психолікарнях людей із штурно зруйнованою психікою?

* * *

Про політв'язня **ПРИХОДЬКА** мені відомо дуже мало. Знаю, що він — офіцер. З уральських концтаборів за активну участь у спротиві був привезений до Владимира. В моїй

камері було одержано повідомлення від нього про його перебування в спецпсихолікарні ім. Сербського. Приходько повідомив, що з осені 1973 року в цій психолікарні підсипають до їжі спеціальну речовину. В результаті Приходько завважив, що перестає будь-що розуміти з тих книжок, які читає. Крім того дається взнаки надзвичайна млявість, сонливість і чисто фізіологічний симптом — припинились полюції, не зважаючи на поліпшене харчування.

Приходько вирішив боротися з цим станом. Він вибрав найтруднішу книжку — Гегеля і став, напружуючи всю свою волю, вглиблюватися в зміст кожного речення. Поступово він почав розуміти читане, але ціною жорстокого болю голови, що його час від часу зазнає й донині. Я був вражений схожістю описуваних ним симптомів з тим, що мені довелося зазнати самому восени 1972 року в внутрішній тюрмі концтабору ч. 36.

У камері було нас троє: я, Березін і Григорієв. Нас завжди непокоїли видавані на обід »щі«: було в них щось не те — неприємний присмак, знебарвленість. Капуста була якась слизька, неначе роз'їджена чимсь хемічним. Всі троє одночасно почали спостерігати за собою ті самі симптоми, описані Приходьком. Кінець-кінцем вирішили сказати про це один одному, були вражені тотожністю і зрозуміли, що в »щі« нам щось підсипають. Я вже перед тим, не зважаючи на голод, перестав їх їсти — не міг. Ми зчинили рейвах, повідомили в табір. Большевики злякались, наші скарги нікуди не відіслали, щі замінили чимось їстівним. З їхньої панічної реакції було знати, чие сало кішка з'їла. Якби їх справа увінчалась успіхом, я міг би появитися в зоні з безглуздим виразом обличчя, і навіть друзі нічого не запідозрили б: у камері, мовляв, тихо збожеволів.

Здорового викликали до кабінету внутрішньої тюрми 36-го табору на обслідування. Увійшов лікар Петров (як пізніше з'ясувалось, резидент КГБ), і нараз погляд його впав на стілик, де стояла склянка з рожевуватим плинном. »Чому тут склянка?!« — з гістеричною нервозністю скрикнув Петров. Два особливо довірених менти — прапорщики Махнутін і

Ротенко — зовсім розгубились. Петров кинувся до склянки, заслоняючи її своїм тілом, і виніс із кабінету... Здоровий зрозумів, що це і є підливаний у їжу розчин.

* * *

Офіційна заява *Валентина МОРОЗА* під час його довготривалої владимирської голодівки полягала в тому, що нам не місце в цій тюрмі. Він вимагав перевезти його до табору. Мороз не міг порушити офіційно питання про психоцид, інакше його б негайно відправили до психолікарні. Тюремний психіатр Рогов і так увесь час копав під нього. Але нас Мороз повідомив, що відмовився від тюремної їжі в першу чергу з огляду на додавані до неї препарати, які руйнують психіку. «Я б заштрикнув тобі дещо у вену, щоб вивести з цього стану», — співчутливо говорив Рогов. Мороз волів голодівку. Він сидів сам-один, з величезними зусиллями позбувшись товариства напівненормальних напівзавербованих кримінальників, здатних на все. Але саме поодиноке ув'язнення облегшувало психоцид через їжу.

Владимир БАЛАХОНОВ, дипломат-неповоротець, під слідством у психолікарнях зазнав на собі усіх страхіть психоциду. Ще довгий час він у таборі боявся будь-що їсти.

Йосиф Бірнбавм, сіоніст, на початку 1975 року був викликаний на допит до Чернівецького КГБ, де його напоїли кефіром... Після цього Йосифа знайшли на вулиці. Він був в епілепсії. Ніколи нічого подібного за ним не спостерігалось. Довго не міг одужати. Тепер живе в Ізраїлі.

Владимир *Красняк* став об'єктом тюремних експериментів. Його проголосили ненормальним. Гена Бутов, син нашої «Ельзи Кох», бив зв'язаного Красняка дерев'яним молотком по п'ятах, вимагаючи його згоди на чергові ін'єкції. Від одних уколів Красняк впадав у прострацію, від інших дерся на стіни і гриз ґрати.

55. ЧИСТОПІЛЬСЬКИЙ ЦЕНТРАЛ 0-0

Іноколи дивом дивуєшся, як люди не завважають кричущих протиріч советської пропаганди. На Заході — саме тобі безголів'я, безробіття, а в Советському Союзі — процвітання і . . . брак робітної сили. То чому б не допомогти «братом по класі», не запросити їх десь на побудову БАМ-у? І державі користь, і західні безробітні наочно переконаються в перевагах соціалізму! Але в тім то й річ, що після цих реальних, а не газетних «переваг» гастарбайтери повернуться на Захід такими антикомуністами, яких там давно не бачили. І Кремль попри всю свою демагогію чудово це розуміє.

Московська імперія — царство такої патології, що західній людині це просто в голові не може зміститися. Як розповісти людям нормального світу про реальність, подібну до марення? І Москва досить успішно приховує неймовірну правду неправдоподібно зухвалою брехнею.

Навіть навала сарани на Центральну Європу далеко не всім відкрила очі. Мені досить багато розповідали про те, що витворяли «визволителі» на березі Ельби. Не знаю, чи залишились там бодай один не пограбований і хоч одна незгвалтована. Був випадок, коли навіть дочку видатного німецького комуніста схопила і у його власному садку згвалтувала танкова залога. Зайняті міста віддавалось на поталу. Цілі ешелони награбованого добра офіційно вивозилося на Схід. У гардеробах колишніх фронтовиків і досі висять німецькі ганчірки, а на советських заводах все ще можна бачити старі німецькі машини.

Учасники пиру переможців казали, що стероризовані німкені, ледве зачувши російську мову, вже запобігливо роздягалися, навіть якщо советський солдат мав на увазі зовсім інше.

Особливо пишалися ті, кому припадала хвилююча місія «визволити» якийнебудь жіночий монастир. Вони квапилися позбавити монахинь усіх забобонів. Але навіть після цього всього знаходилися на Заході комуністи-фанатики, які бажали переселитися до советського «раю». Одного з них —

француза — Буковський зустрічав у психушці. Той, бачте, з першої ж платні голосно заговорив про страйк... У психушці він жалюгідно жебрав додачі:

— Каша, каша! Люблю каша!

Про іншого мені розповідали литовці. Той, одержавши платню, пішов по крамницях. Цілий день записував ціни і робив у нотатнику якісь підрахунки. Потім пішов додому і крадькома повісився.

Таких історій сила-силенна, і тому найкращий спосіб вилікуватися від комуністичної ідеології — *спробувати* цього життя на правах советського громадянина, а не почесного гостя. Перше, як пропонувати свою страву іншим, кухар мусить скуштувати її сам.

Зневірені, гинучі метелики із Заходу скуштували тільки найлегший хліб »загального режиму«. Вони не перейшли через глибші круги пекла. Ніхто не знає, де його останній круг, але розповідь зека-кримінальника на ім'я Рахман кидає слабе світло на краєчок цієї безодні.

Справа була в першій половині п'ятдесятих років. Рахман сидів у Казанській тюрмі, опісля — в кримінальних таборах. Переповнені камери, жахливі умови, чутки і очікування. Потім — страшна таборова експлуатація, відсутність медичної допомоги, свавілля і звірства режиму. Але найстрашнішим був голод. Рахман почав заводити з надійними хлопцями розмови про страйк. І він незабаром спалахнув — на диво дружно. Менти розгубились. Приїхав прокурор. У їдальні з'явилася нормальна їжа. Багатьох забрали до санчастини. Здавалося, повна перемога. Потім раптом вирвали на етап усіх активістів.

— Куди нас? Мабуть, на суд? — міркували вони.

Воронок повіз їх на якесь летовище. Зеків завантажили в літак. Це ще що? Ніхто нічого не розумів. Під крилом літака пропливали пустельні райони Татарії.

Літак приземлився. Якийсь Богом забутий посадковий майданчик. Знову воронок, усі в наручниках. Зупинка. Брязкіт заліза. Воронок кудись заїжджає. Судячи з еха, закрите приміщення. Знову брязкіт. Акустика ніби в якомусь гаражі.

Рахмана виводять. Справді, дивне закрите приміщення.

Підводять до люку в підлозі. На ньому білою фарбою написано »0-0«. (Обговорюючи розповідь у своїй камері, ми прийшли до висновку, що »0-0« це в советських умовних означеннях »цілком секретно«). Люк, оббитий м'яким матеріалом, беззвучно відкривається. Менти в синіх халатах і м'яких пантофлях ведуть його вниз сходами. Коридор, штучне освітлення. Обабіч — ряди закритих люків з тими ж таємничими двома зерами. Усе абсолютно беззвучне.

Куди далі? Знову люк у підлозі. Знову сходи. Ще один поверх униз. Точно такий самий коридор, такі ж мовчазні постаті в синіх халатах і м'яких пантофлях. Ще один поверх — знову вниз. Такий самий коридор, такі самі мовчазні постаті в синіх халатах. Ще один поверх — знову вниз. Скільки цих однакових безликих підземних поверхів? Як глибоко він уже під землею?

Нарешті перед Рахманом безшумно відкривається один із стінних люків чергового коридору. Він входить. Люк затріскується за його спиною. Вузька камера завдовжки трохи більша за людський зріст. Посередині — вузький невисокий виступ, критий деревом. Лежанка, значить. Збоку неглибока жолобина в бетоні. Для *спорожнень? Але немає ніякого стоку... Більше в камері немає нічого. Карцер, чи що? Довелось помочитися у жолобинку. Більше нікуди. Почав стукати в круглі дверцята люку, але звуку майже не було. Кричав на повний голос. Втомився. Несподівано дверцята люку відкрились.

— В чому справа? — запитала постать у синьому халаті.

— Мені треба помитися... Я голодний...

— У нас не миються! — і люк беззвучно закотився.

Знову сам-один. Рахман ліг на вузький поміст, біля своєї власної сечі.

Стіни були зроблені з якогось особливого матеріалу, гладкого, ковзького, твердого. Їх не можна ні подряпати, ні якось вилізти вище. Він не знав, що це за матеріал. Те саме слабке штучне світло зі стелі і звідти ж, крізь вентилятор, у камеру надходить безперервний потік повітря: то холодного, то гарячого — наперемінки, з невблаганною послідовністю. Рахмана охопив жах. Колись він краєчком вуха чув від віруючих

зеків-сектантів про страшний підземний Чистопільський Централ «два зера», але це звучало, як казка. Ніхто звідтам не повертається... Що тепер буде з ним? Чи будуть випробовувати на ньому бактеріологічну зброю? Бойові хемічні речовини? Що означають ці моторошні білі зера на круглих бордових люках? Чому тут усе беззвучне? Відповіді не було. Втома занурила його в сон. Він не знав, скільки часу минуло, ранок уже чи вечір. Прокинувшись, побачив синю постать у відкритому люці. Підвівся. Пристаркувата людина в синьому з глибоко запаленими очима і щоками трималася по-начальницькому. Обабіч двое, мабуть, рядові наглядачі.

— Які будуть питання? — суворо і гостро спитала людина.

— За що мене посадили в цей карцер? Де я знаходжусь? Мені ніхто не казав про покарання! В чому я винен?

Здивовання змінилось на обличчі підстаркуватого слабою усмішкою співчуття.

— Ти сидиш тут за те, що тебе сюди привезли! Раз на день одержуватимеш їжу. Раз на день можеш попросити воду. Для цього треба підійти до люку і подати голос. Опорожнятися он туди, — він показав на жолобинку. — Раз на день тобі принесуть посудину і черпак — мусиш вичерпати. Це все. За п'ятнадцять або тридцять днів — залежно від поведінки — можеш бути переведений у сприятливіші умови. Май на увазі, це в твоїх інтересах. *Ти сидиш тут за те, що тебе сюди привезли.* Зрозумій це, — завершив він підкреслено. Люк закритися.

Принесли скибку чорного хліба. Це — на цілий день. Голодний Рахман тут же з'їв її і не наївся. Ліг на своє місце. Витягнувшись, він займав майже всю камеру і завдовжки і завширшки. Згори все так само повівав вітерець, то гарячий, то холодний.

Рахман твердо вирішив не піддаватися, не підкорятися страшній долі. Уперше в житті він проголосив голодівку з твердим наміром краще вмерти, як стати жертвою якихось таємничих експериментів або збожеволіти в цій мовчазній самотності. Декілька днів він лежав нерухомо, ні на що не звертаючи уваги, не приймаючи їжі. Дні він розрізняв тільки по люкові, що відкривався і тут же беззвучно закривався.

Тижнів за два прийшов лікар у білому халаті. Рахмана почали відживлювати штучно.

— Все одно нічого не допоможе. Це безглуздя, — байдужим голосом кинув лікар.

Рахман голодував далі. Якось ніби уві сні над ним схилилося обличчя сивого наглядача в синьому халаті.

— Послухай мене, — почув він старечий голос, — я тут служу вже десятки років, посивів на цій роботі, але ніхто ще за моєї пам'яті не вийшов звідси живим. Ти колинебудь чув про Чистопільський Централ «два зера»?

І знову люк закрився. Тільки остання таємнича, грізна фраза неначе ще висіла в повітрі.

Врядигоди його на спеціальному візочку вивозили до лазні. Німі раби — мабуть, також зеки — мовчки перевертали його під душем. Потім візочок повертався до того ж люку, Рахман клали на його місце, люк закривався.

Коло ста вісімдесяти днів тривала голодівка. І Рахман перемиг. Його, напівмертвого, забрали з підземної тюрми до Казанської психушки. Почалося нове коло пекла: поневіряння по психушках. За роки й роки повернувся Рахман «на круги своя», в «звичайні» місця ув'язнення. Термін у нього, по суті, нескінчений. На етапах, у камерах підозрілі типи із зеків-запроданців раз-у-раз нападають на нього, намагаються вбити. Але щоразу його рятує якесь чудо. На етапі до Владимира йому пощастило вибити ніж у напасника і загнати в його тіло. Термін намотують знову й знову. Тут, у камерах, йому створюють такі самі умови. Часто кидають у карцер. Він тяжко хворий і знає, що довго не проживе.

Він не захотів забирати з собою в могилу правду і при нагоді розповів про підземну тюрму політв'язневі.

56. БОЖЕСТВЕННА НЕДУГА

Якщо дивитися тільки на жахіття, що їх мені довелося пережити або почути, то життя втрачає сенс.

Однаке, я вижив, пройшов крізь усе і здійснив свою мрію — з'єднався з Батьківщиною.

Витримати допомогла мені в першу чергу релігія. Для мене вона — питання навіть не віри, а *знання*. В безодні відкрились мені небеса, і я пізнав їх не розумом, а цілою істотою своєю. Релігія віри і розуму, до якої я прийшов ще перед арештом, змінилися релігією знання, яку неможливо відібрати, як не можна перекопати, що пережитого не було. Думку можна заперечити іншою думкою. Пережите — незаперечне. Я пізнав абсолютне і нескінченне, споконвічне добро Бога, яке пронизує навіть пекло. Але звідки пекло? Звідки зло? Звідки біль, сморід, немочі? Для чого взагалі досконалії істоті творити щось, крім Єдиного?

Той, хто зблизька знайомий з процесом творчості, знає, що це — своєрідна *недуга*, яка терзає людину, аж поки не виплеснеться назовні.

Творення — це втілювання Божественної недуги. Матеріалізація створеного — це відокремлення хворого кусня від здорового цілого. *Начала* здоров'я і недуги — духовні. Тільки їх суміш матеріальна. Це гарячковий згусток боротьби переплетених начал. Боротьба має протяжність у часі, вона переривчаста і скінченна. Усе, що відходить з матеріального світу, відходить у вигляді вже відокремлених одне від одного начал. Трепетом цієї боротьби охоплений кожний атом, але епіцентр її — людина. Саме вона — Божжа подоба — найбільше вмістище Божественної недуги.

Кінець-кінцем здорова субстанція виділюється і повертається до Божества. Вона оформлюється і відокремлюється від «*кліпот*»* — сухої і безплідної лущини буття, від мертвої скіпки, що поступово викидається з живого тіла, яке видужує.

Я знаю, як добре *там*, але відаю також, що самовільний відхід звідтам — дезертирство. Найбільше наповнене життя

* Кліпот (евр.) — лущиння, шкаралупа.

те, яке втілює найбільший потяг до здоров'я, що переборює найважчий тягар недуги. Цей світ — бойові жнива, де майже немає перепочинку. Перемога — тільки там. Треба працювати увесь тиждень життя свого, щоб там втішатися блаженною Суботою святого і заслуженого відпочинку, насолоджуватися спокоєм *Перемоги*.

Земна Субота — символ і передсмак. Слова »Бог святий« з щоденної молитви в суботу трансформуються в »Цар Святий«. Там, де на нас чекає вічна Субота, Він буде нашим реальним, близьким *Царем*, а не далеким і недоступним Богом.

Моєму народові дано понести на своїх плечах усю несправедливість світу, вбирати і переборювати в собі всі світові недуги. В цьому його обраність. Він — полюс життя і пам'яті. Він — стрижінь світової історії, свідок усіх змінливих цивілізацій, вір, культур, обичаїв і мов. У хисткому океані він один по суті своїй незмінний, як Той, що обрав його. Він вічно вмирає, і вічно переживає своїх убивців. Це — епіцентр мотивації, без якої життя порожнє.

Цей народ більше за всіх має підстав для ненависти, але найменше схильний до неї. З накинених Ізраїлеві кривавих воєн його вояки повертаються не лютими тиграми, а... вегетаріанцями! Якби в інших була така сама реакція на кров, війнам прийшов би кінець. І місяняська ідея євреїв у матеріальному аспекті означає власне припинення воєн. Окремий виродок роду людського, що вбиває неповинного брата свого, завжди буде зустрічатися, та коли цілі народи зорганізовано вбивають один одного — це ганьба людства, що її треба перебороти. Кожний народ повинен мати своє місце під сонцем. Кожному народові досить однієї країни. Якщо ж він претендує на більше, то нехай покладається тільки на голу силу і не бере собі в союзники право або мораль. Матиме рацію той, хто вижене загарбника туди, звідки він прийшов.

Немає за тобою ані єдиного права, якого ти не визнаєш за мною.

За законами Тори кривосвідкові належить та сама кара, під яку він хотів підвести обвинувачуваного.

Всю історію нашим головним ворогом були світові імперії,

що претендували на світове панування. Влада Сили неминуче зударялася з владою Правди. Хоч як намагалися поодинокі євреї достосувати свої справи і погляди до імперського начала, народ глибинною своєю суттю залишався началом протилежним, і імперії кінець-кінцем відчували це і починали з ними боротьбу не на життя, а на смерть.

Імперії ще не дійшли духовної межі. Колись плотолюбні арійські громади, що оселилися в Індії, породили ідею громади-Брахмана, громади-бога, якому все довкола приноситься в жертву. Пізніше, з розпадом громад, Брахман піднісся на абстрактно-філософську височінь. Нові духовні повіи говорять про те, що він може знову повернутися і втілитися — цим разом у вигляді Імперії-Брахмана.

Як би комунізм не виявився лише переходовим етапом, мостом до цієї нової ще страшнішої цивілізації, цивілізації всеїдного забуття.

Ми — єдиний в історії народ, який повернувся на свою історичну землю. Небувале чудо нашої історії — повне розсіяння поміж усіма народами і — поворот на свою землю, чітко і недвозначно передречено у стародавній Торі. Передречено з такими яскравими подробицями, що й тепер, постфактум, не опишеш краще.

Чудо нашої історії вершилося не потаємно, не лічені люди бачили його, не з чийхось сумнівних переказів про нього відомо. Воно тисячоліттями розгортається перед очима людства, відкрито являючи світові руку Господню.

57. СКИТІЯ — РУСЬ — УКРАЇНА

Якось у Києві Анатоль Здоровий побачив на стіні напис від руки по-російському: «Бей жидов, хохлов и русинов — спасай Россию!» (Русини — давня назва українців, все ще поширена на Західній Україні).

Большевикам імпонує похмура, їдка і руїнницька сила Байрона. Вони не забороняють його поезію. Тільки одна його

поема так занедбана, що в ССРСР навіть літературознавці не знають про її існування. Це поема Байрона «Мазепа». Большевики повністю успадкували від царату оцінку цього історичного діяча, хоч навіть у двірського забіяки і шовініста Пушкіна вистачило об'єктивності вкласти в уста Мазепи слова:

Но независимой державой
Украине быть уже пора,
И знамя вольности кровавой
Я подымаю на Петра!

Деспот і кат, цар Петро I став російським *революціонером* ближчий і дорожчий, як повстанець Мазепа. Це найкраща ілюстрація до питання про форму і зміст сучасної держави Московської. Неросійський патріотизм в ССРСР під заборною. Всі мусять любити тільки Росію, а свою землю — лише як додаток до Росії. Надзвичайно високий відсоток українців — навіть засимільованих — серед політзеків пояснюється також і їх природним вільнодумством. З давніх-давен існував великий розкол на східній і західній шляхи розвитку. На Заході в центрі уваги і боротьби була *людина*, на Сході — *знеосіблена спільність*. Символом історії Заходу став *лицар*, символом Сходу — *чиновник*, раб і деспот в одній особі, залежно від ранги людини, з якою вона стикається. Захід розвивав *індивідуума*, Схід — *всепоглинаючу владу*.

Східня межа лицарства переходила поперез дніпровські пороги і саклі Кавказу. Далі починався світ Чингіз-хана, який тепер силою просунувся аж до Ельби.

Теорію «колиски трьох братніх народів» винайдено і впроваджено за часів Катерини II, щоб ідеологічно обґрунтувати анексію і закріпачення України, а водночас «відшукати» своє неіснуюче коріння. Насправді росіяни — не слов'янський, а зіслов'янізований угро-фінський народ, колись колонізований нечисленними приходьками з України-Руси. Про це говорить навіть само ім'я народу, яке завжди відповідає на питання «хто?» (англієць, німець, поляк), і лише в одному *вийнятковому* випадку — на питання «чий?» (руський). До речі, українці ще й донині називають себе «русини» (знов

таки «хто?»). Про це саме говорить і ситуація з *народньою* мовою. Для російського селянина звичайна річ промовити ось таку фразу: «Клади полотенець под голова». Він висловлюється своєю мовою, як погано засимільований чужоземець. На відміну від літературної, побутова мова російських народніх мас ущерблена, безграмотна і надзвичайно вбога, а брак лексики компенсується всез'ясувальним матом, при чому значення матюкової тарабарщини залежить виключно від тону.

Та коли вам пощастить потрапити в незачеплене русифікацією українське село, то перший-ліпший малописьменний селянин здивує вас не вбогістю, а багатством і красою своєї мови. На Україні письменник в скрутному випадку може з більшим успіхом проконсультуватися з сільським дядьком, як з томами словників. Міцкевіч, не будиши українцем, визнавав українську за найгарнішу і найбільш мелодійну із слов'янських мов, хоч і не розроблену як мова літератури. Розробляти цей скарб і досі не дають... А який там чарівний фолклор! Це, звичайно, не вульгарні «частушки». Найрозумніша з частушок ось така: «Сидит Ленин на луку, жуєт коніську ногу. Ах, какая гадіна — красная говядіна!» Найчастіше вони паскудні, з матючком.

Стан народньої мови — це віддзеркалення народнього побуту, неохайного, голого і брудного в одному випадку; причепуреного, вишиваного і розцвіченого в другому. Це — два способи бачити світ. Погляд умілого, ретельного господаря з одного боку і підхід босяка, який не знає, хто він, що він і чого хоче — з другого.

Є ще одна старанно заглушена історична тема: Скитія. Якщо не рахувати Геродота, про неї майже немає відомостей. В СРСР стойбища неандертальців розкопують і популяризують з далеко більшим ентузіазмом, ніж велику і славу цивілізацію скитів... Щобільше, її всіляко намагаються применшити, звузити ареал її поширення лише до північного Причорномор'я, а самих скитів проголосити напівдикими кочовиками.

Але вистачить заглянути до Геродота, щоб переконатися в зовсім протилежному. Скити-кочовики справді жили в пів-

денній Україні, але не вони були ядром народу. Скити-хлібороби, «царські скити», цивілізована і панівна частина нації жила далеко на північ, вгору по Дніпру. Геродотів опис указує десь на район Києва, якщо рахувати дні подорожі вгору по ріці. Межі Скитії простягалися від Дунаю до Дону. Ще одна дивна збіжність... Усі великі ріки української рівнини носять імена, що походять від того самого кореня: Дунай, Дністер, Дніпро, Дон... Знову випадковість?

Могили... Їх висипали скити над останками своїх великих і славних. На тій самій території те самісіньке робили українські козаки через дві тисячі років, навіть більше. Чи не є це слід найстародавнього обичаю? Адже саме за *типом поховань* розрізняють історичні культури, бо в рухливому морі національного життя погребні звичаї — найбільш консервативні.

Мені розповідали про кам'яних скитських баб з типовими українськими орнаментами, а також і про те, що такі знахідки невідомо куди зникають.

І взагалі дивно: поки існувала греко-римська цивілізація, доти Україна була Скитією з поспіль скитською людністю. Як тільки зникає Рим, на Україні раптом виявляється слов'янська цивілізація від краю до краю. Таж скити — це не голка. Це був величезний і могутній народ із стародавньою і славною історією, народ, що розгромив непереможного Дарія. *Де він нараз подівся? На наших очах українців викорінюють з цієї ж землі вже цілих сімсот років, але успіх лише частковий...* А скити на їхньому місці ні з сього, ні з того безслідно «випарували», неначе вся нація від Дунаю до Дону і від Чорного моря до лісових нетрів уся гуртом полетіла на Місяць...

Висновок набігає сам собою: *це той самий народ*. Чужоземна і місцева назва того самого народу дуже часто не збігаються. (По приклади далеко ходити не треба: німці, китайці, вірмени — своїми мовами називають себе зовсім інакше). За такими змінами, як світова зміна релігій і довговікова руїнізація краю, не дивно, що були прийняті різні назви за різні народи, надто, коли робилося це небезкорисливо.

Нині ми бачимо другий етап того самого процесу: більшість

українців на своїй батьківщині *вже не зають*, що Київська Русь і Україна — поняття тотожні. Фальсифікатори історії, промивачі мозків, викорінювачі книжок, думок, реліквій, душ і тіл попрацювали не абияк. Якщо сімсотлітню давність майже забуто, то про трикратно сивішу старовину й говорити не приходиться. Це запечатаний «великий льох», звідки бо-
ються випускати джина слави й гордості народньої. Чи за-
хоче засимілюватися, зректися свого народу людина, яка
усвідомлює себе як прямий нащадок воїнів, що розгромили
Дарія?

Чи зрадить вона свій корінь, свою мову, свої обичаї, пам'ять
дідів, свою державну незалежність? Відібрати народові ми-
нувшину — значить позбавити його майбутности.

До речі, дослідження кістяків із поховань потвердили, що
центральноукраїнський генотип за тисячі років *зовсім не*
змінився.

Скити, кровно прив'язані до предківських могил, нікуди не
пішли з України. Хоч Скитія «зникла» в історичні часи, ніде
немає згадки про пересування незчисленних скитських орд,
які могли б спустошити цілі континенти, як спустошували
вони Азію під час своєї вилазки, описаної Геродотом.

Насправді зникла не Скитія, а та середземноморська циві-
лізація, яка називала Україну цим ім'ям.

Хоч як намагаються привласнити собі інші друге ім'я
України (Русь), їх викривають навіть записані з уст росій-
ських же селян стародавні билини, де фігурує знаменне
уточнення: «... по всій Русі, по всій Україні». Тут, либонь,
криється розгадка змісту останньої, загальноприйнятої тепер
назви: Україна. Її синонім: Вкраїна (прийменники і при-
ростки «у» і «в» в українській мові взаємозамінні). «Вкраїна»
— це буквально означає «внутрішня частина країни». («Краї-
на» — край, «в» — всередині, в середині). Таке виділення
потрібне було у зв'язку з новопосталою діаспорою русин-
ських поселень поза межами краю.

Відповідно «українець» або «вкраїнець» — *житель власне*
краю, а не його філій поза межами національних земель.

Назва народу протягом тисячоліть взагалі може змінюва-

тися залежно від тих чи інших подій. «Євреї», «ізраїльтяни», «юдеї» — сьогодні це звучить майже як синоніми.

У період громадянської війни було не до тонких обгрунтовань експансії. Колонії відокремилися, проголосили свою незалежність. Хліб, вугілля, руда, бавовна перестали надходити в метрополію. Заводи позакривались, робітники індустріальних центрів голодували. Большевицький агітатор, виступаючи перед озвірілою, збунтованою юрбою, розмахував білою булкою, як прапором. Юрба завмерла немов зачарована.

— Я тількищо з України! Хліб є! Ось! Українці готові поділитися з братами по класу! Треба тільки *врятувати* їх!

І тут таки починався масовий запис у робітничі загони, і голодні орди чужоземців ішли рятувати Україну від білих булок, від вугілля, від руди і — від самих українців.

А щоб українці, подібно як поляки, не одержали зброю із Заходу для своєї оборони, вислано делегацію до Америки з обіцянками віддати весь Східній Сибір американцям у концесію. Ті ошаліли. Йшлося про такі многомільярдні зиски, що Україна тут же вивітрилася з голови. Величезна, багатуща територія перейшла б фактично в руки американців. Аляска видавалася жалюгідним черствим кусником поряд з новими жирними пропозиціями. Поки точилися переговори і сторони обговорювали деталі, Україна впала. Після цього большевики махнули хвостом і тільки їх і бачили. Ніяких концесій!

До речі, делегація пробивалась до Америки через усю імперію, через фронти громадянської війни. Вона мала і білі, і червоні мандати та перепустки: адже ті й інші відрізнялися тільки формою демагогічного окреслення імперської ідеї. Уряди Естонії і Фінляндії могли б повалити Леніна з його хисткого петербурзького престола, якби білі не відкинули ідею визнання здобутої народами незалежності.

Один українець-комуніст якимось чудом одержав допуск до советських газет тих років. І раптом йому, що свято вірив офіційним догмам, розкрилися очі на той період свого краю.

— Ленін — це ж кат! — крикнув потрясений українець. Одначе це був не перший кат України і, на жаль, не останній.

Село Мар'янівка на Кіровоградщині. Друга світова війна. Входять німці. Того ж дня вони відкривають за селом рів, прикритий хмизом. Ведуть туди мешканців. У рову, у вапні по горло — напіврозкладені трупи з позеленілими спотвореними обличчями. Багатьох із них вочевидь кинуто сюди ще живими.

Районове місто Чортків. Перший день німецької окупації. Як тільки розчахнулися ворота тюрми, перед очима мешканців постало страшне видовище. Подвір'я повне понівечених трупів, в числі яких жінки, скручені за груди колючим дротом. На тілах сліди нелюдських тортурів. Большевики перед утечею розправлялися з українською інтелігенцією... А що діялося у Львові, в Тернополі?..

Ці два страховища, Сталін і Гітлер, використовували звірства один одного, щоб виправдувати свої власні. Як це страшно, коли вибір є тільки поміж двома розбійниками!

Большевики стараються оселювати емеритованих чекістів з родинами в українських районах. Це цілі упривілейовані колонії добірних горлорізів. Мені розповідали про одного абшитованого чекіста — сексуального маніяка. За часів Сталіна він викликав дружин заарештованих і казав цим жінкам, що від їх прихильности до нього залежатиме звільнення чоловіка. Звичайно, йому йшлося про те, щоб добитися свого, а доля чоловіків від цього ніяк не змінювалась. Хто скаржитиметься на всесильного чекіста! Через його сіті перейшли сотки жертв. Після смерти Сталіна його за це надзвичайно суворо покарали: усунули з посади і призначили директором дитячого будинку. Там розстрілювати було вже нікого, але представниці жіночої статі водилися, хоч і недосить дозрілі. Це його не бентежило і він круто взявся за своїх виховниць. Після скандальної вагітности одної з них його прогнали і звідти, після чого... призначили директором технікуму. Як же інакше, номенклятурний робітник, заслужений! Там він уламував своїх учениць, діючи і канчуком (загроза звільнення), і пряником (стипендія, гуртожиток — для бідної сільської дівчинки це цілий скарб). Таких у КГБ повно. Особливо лютували вони в Західній Україні і в Прибалтиці, де в

їхніх руках була вся влада над життям і смертю кожного жителя.

Мабуть, і з природи ніде так не знущаються, як на Україні. Дніпро, славний своєю чистотою і прозорістю, тепер до того споганений, що в ньому часто забороняють купатися: небезпечно! Якось я зачерпнув рукою дніпровську воду — і крізь чорну рідоту не побачив долоні! Раніше і дно було видне, як крізь скло. »Дніпро, як і республіка в цілому, став ареною найцінніших експериментів«, — сказав один із друзів.

В Росії повно вугілля, але в першу чергу стараються вичерпати до дна українські надра. Славні українські й кубанські чорноземлі зазнали такої ерозії, що почалися пилові бурі, як у Сагарі.

Всебічна руйнізація і яничаризація нації посилюється тим, що тяжко плекати якісь надії на допомогу із Заходу. В 1956 році львівський двірець був забитий окупантами, які разом із родинами та награбованим добром поспішали втекти із Західної України. Одначе Угорське повстання було здушене перше, як його полум'я просунулося на схід. Ніхто на Заході і пальцем не поворушив. Що робити українцям? Повставати з мисливськими рушницями проти бомбардувальників?

Тепер, після Даманського, український селянин багатозначно сказав в автобусі:

— І на великого є великий . . .

Головна сила Китаю — його рішучість, якої навіть большевики побоюються. Раніше війна йшла на західному фронті. Перше, як докотитися до Росії, пожежа неминуче спалювала Україну, перетирану поміж двома жорнами. Та геополітична ситуація змінилася.

Тепер перший раз — усе навпаки. Якщо українці і китайці знайдуть спільну мову (за принципом »ворог мого народу — мій друг«), то третя супердержава зробить усе, щоб відкрити другий (партизанський) фронт на Карпатах. Дасть гроші, зброю, інструкторів, транспортні засоби, політичну підтримку. Відтягне основні сили окупантів на десятки тисяч кілометрів від України. Масованою національною пропагандою перешкодить використовувати українську молодь як головне гарматне м'ясо на сопках Манджурії. І тоді поразка імперії

в Далекосхідній війні стане трампліном української незалежності, і не тільки української.

Гасло «Бей жидов и хохлов!» потвердилося ще раз, коли після єврейських борід кати взялися за українські вуса. Кат Кисельов викручував руки А. Здоровому так, що хрускали суглоби, наказуючи в цей час підручним зрізати «крамольні» вуса. Те саме витворяли з Федоренком під час голодівки (за це його й кинули в карцер). Вуса зрізали, закувавши людину в наручники.

Той самий ворог зривав шестираменну зірку з шиї Давида Черноглаза і хрест — з шиї Валентина Мороза. Якби у «великій зоні» поміж пригнобленими народами встановилось таке ж взаєморозуміння, як у концтаборах — справа імперії була б програна.

Гоніння на вуса почалися напередодні століття Емського указу про заборону «малоросійського наріччя». Приблизно в той самий час ми довідалися, що менти написали рапорт про злісне порушення режиму Морозом: «Злочинець» насмілився на побаченні заговорити з *власним сином рідною мовою!* Таких заборон українська мова не знала й за царату.

Століття Емського акту в'язні різних націй відзначили голодівкою солідарності з українцями.

58. ТЮРЕМНІ ІСТОРІЇ

Нашою тюрмою «опікувався» в основному прокурор Образцов — «образцовий»⁴⁰ демагог.

Ми ще вміємо стримувати себе, але один кримінальник не витримав. Під час розмови віч-на-віч в тюремному кабінеті він, насмілившись, підбіг до переляканого прокурора, скочив до нього на спину і з криком «Вйо, мерзото!» — виїхав з кабінету верхи.

⁴⁰) Образцовий (рос.) — зразковий.

* * *

Був у нас Гаррі Суперфін, якого за Біблію кинули в карцер. Цей інтелектуал примудрився змусити навіть советський суд визнати його право мати з собою в ув'язненні цей примірник советського видання, яке ніде неможливо дістати, бо воно не надходило у відкритий продаж. Однак, у Владимирській тюрмі ніякі суди не діяли. Суперфін прямо в карцері проголосив голодівку і тримав її понад місяць, аж поки не з'ясувалось, що на волі про це вже відомо.

Під час голодівки він важив 41 кілограм. Біблію не повернули.

* * *

Тільки один раз довелося мені зустрітися з Володею Буковським. Мене привели в камеру, його мали незабаром забрати. Ми познайомились. Переді мною була дуже мила, симпатична людина, змучена, зацькована, але не зламана. Він з усіма вмів знаходити спільну мову, залишаючись принциповим і твердим. Він не командував, а подавав особистий приклад. Володя Афанасьєв розповідав, як вони в камері разом будували замки з сірників, як Буковський мріяв після цього пекла поселитися десь у тихій Ісландії. Вони коротали час, винаходячи щораз нову замкову архітектуру, фантастичну, в стилі Чюрленіса.

* * *

Опісля був європейський Новий Рік та імітована «ялинка» з обрізків зошитових обкладинок. Камерний «інтернаціонал» вирішив приоздобити «ялинку» прапорами, кожний своїм. Маленькі національні прапорці різних країн уже мирно співіснували, прикрашаючи «ялинку», і тільки росіяни ніяк не могли вирішити, на котрому ж прапорі їм спинитися. Червоний відпадає зразу. Царський? В камері не було монархістів. Лютнева демократія була такою скороминущою, що колір прапора Тимчасового уряду нікому не був відомий. Тоді за відсутністю кращого вивісили Андріївський прапорець.

У Росії в останніх роках постало таємне крило Демократичного Руху (ДР), що діє, як партія, а не аморфна маса. Він проявляє величезну активність в ідейній боротьбі, видає масу

літератури, веде внутрішню і зовнішню полеміку. Мабуть, головний його осяг — живучість та ідейна зрілість. Послідовна демократія і беззастережне відокремлення »союзних республік« — основа його світогляду. Серед засновників — ветеран УПА, який під псевдонімом Мазепа-Бакаївський публікує статті типу: »Російський колоніялізм і права націй«.

Формуються Демократичні Рухи різних народів, які кооперуються між собою. В таборі я зустрів М'ятіка, лідера арештованої групи з Демократичного Руху Естонії. В її програмі — беззастережне відокремлення Естонії, виїзд колонізаторського елемента, за винятком учасників руху, відновлення в країні демократії. Естонці залишають за собою вибір засобів боротьби. Останнім часом, як новий повів, у таборах появилось декілька росіян — послідовних демократів з ДР. Вони досить стійкі і активні. Чекісти реагують по-своєму. Єгор Давидов, арештований за поширювання ДР, розповідав про випадок в ленінградській слідчій тюрмі КГБ. З ним в одній камері сидів кримінальник, не знати за що привезений з табору. В розпалі слідства він почав погрожувати Єгорові, що вночі виколе йому очі, розписуючи в подробицях, як він це зробить. Це щоб людина навіть спати боялась; прикро вразити, розхитати нервову систему і під кінець зломити. Єгор не піддався теророві, хоч ситуація була невесела.

* * *

Звичайно психіатр Рогов сам нав'язувався зекам, але я проявив ініціативу і перед виїздом з величезними труднощами добився авдієнції. Горезвісний скорпіон став переді мною у вигляді усміхненого, по-котячому закрадливого молодого чоловіка з блискучими й чіпкими карими очима. Суть його концепції полягала в тому, що ми всі, звичайні смертельники, через психіатричне своє невігластво не маємо ані найменшого права втручатися в діяння всевідаючих і всесильних жерців психіатрії, які одні тільки вправі вирішувати, кого із смертників залишати на волі, а кого — у довічному ув'язненні божевільні.

— Усі можуть вважати людину за абсолютно нормальну, але ми, спеціалісти, з першого погляду бачимо, що вона ненормальна! — твердив Рогов.

Як просто! Ні слідства не треба, ні суду, ні присуду. Вистачає святої і непохибної психіатричної інквізиції, яка нікому, крім КГБ, не складає звітів зі своїх дій. Ім'ям Науки!

Я поцікавився, чи визнає Рогов взаємозв'язок між психічним і фізичним станом пацієнта.

— Чому ви ставите мені студентські питання — образився Рогов.

— А тому, що з усіх численних виснажених зеків, над »діагнозами« яких ви працювали, ні один не одержав від вас підкріпної дієти, що її інколи призначає терапевт. Ні одному ви не дали навіть вітамінів, без яких руйнуються і організм, і психіка! Чи ви практикуєте лише голодову профілактику?

— Ви не спеціаліст, не спеціаліст, не спеціаліст! — гістерично вигукував Рогов. Його ніби заплішило на цьому заклинанні.

— А чи не поясните ви мені, згідно з якою психіатричною закономірністю політзеки »захворюють« *лише наприкінці* тюремного терміну, а не на початку чи в середині? В психіатрії також є »необоротність покарання«?

— Неправда, от Яцишин! — нервово стріпнувся Рогов.

— Яцишина ви *не* визнавали за божевільного. Це *ми* його вам нав'язали силою! Назвіть хоч одного політзека, якого *ви* з власної ініціативи відправляли на лікування *не в кінці*, а на початку або в середині терміну!

І я перелічив йому добрий десяток прізвищ, ущасливлених »діагнозою« при мені виключно після кінця владимирського терміну. Так замість довгожданого звільнення на людину чекає нове, безтермінове психіатричне ув'язнення...

Рогову нічого не залишалось, як заявити, що от на *кримінальників* ця »закономірність« не поширюється...

Особливо хвилювався і трясся психіатр, коли я заводив розмову про Мороза, Лук'яненка і голодуючого Федоренка, що його так зусильно старався запроторити Рогов до психушки. Він рішуче відмовився повідати мені будь-що про цих людей та їхні »діагнози«. Особливо показова історія

Лук'яненко, який відсидів 15 років (а був засуджений до розстрілу) за одну лише висловлену *ідею* про відокремлення України.

Лук'яненко — з Чернігова, що ось уже кількасот років «благоденствує» під московським ярмом. Він двічі сидів у Владимирській тюрмі. Під час першого перебування там він мало не вмер від отруєння. Большевики щось додали до їжі. Вся отруєна камера написала про це скарги. Та тільки за *кілька років*, коли Лук'яненко за таборовий спротив потрапив до тюрми другий раз, а термін його закінчувався, Рогов на підставі *тієї старої скарги* спровадив Лук'яненка до психушки, де йому приписали «гіпохондрію» і дали другу категорію інвалідности як «психічно хворому». Це дозволяло після «звільнення» кожної хвилини арештувати людину під тим приводом, що «хворий збурився». Лук'яненко вирішив використати Дамоклів меч, який над ним звисав, і в рідному Чернігові зажадав пенсію «на інвалідність». Виявилось, що роговська «інвалідність» для пенсії не надається! Вона може діяти тільки в негативному напрямі, як підстава для арешту, але не для пенсії.

Під кінець мого перебування у Владимирі на поверхню вплигло нове обличчя: оперуповноважений Угодін. Опера кинули на підкріплення у зв'язку з скандальним виходом інформації про тюремні жахіття. Після мого від'їзду опер став начальником тюрми.

Відзначився він тим, що вирішив не випускати з тюрми абсолютно ніяких папірців, навіть підцензурних. Починаючи з XXV з'їзду КПСС практично цілковито бльоковано листування політзеків. Усі листи автоматично конфіскувалось без вияснення причини. З'їзд закінчився, але положення не змінилось. Те саме було із скаргами. Всі формальні закони скасовано. В кращому випадку Угодін особисто відповідав (усно) на скарги до будь-якої інстанції.

— Ось ви пишете, що я допускаюся беззаконня. Насправді я маю рацію. Зрозуміло?

Не було ніякої реакції навіть на скаргу з речевими доказами — виловленою в баланді тлустою личинкою мухи. Ніхто не звернув уваги ні на заяву, ні на доданого до неї хробака.

* * *

У цей період мені довелося почути розповідь учасника війни Судного Дня, якого я не можу назвати на ім'я з міркувань його безпеки. Ціла советська армія (коло 50.000 вояків) була потай перекинута в Сирію напередодні війни. Робила це советська «мирна» фльота, яка виконує не лише шпигунські завдання...

Солдатів завантажили в трюми травлерів і в кромішній темряві, в задусі, повезли, як худобу, не попередивши навіть, куди. Виходити на поклад забороняли. Схвильоване гарматне м'ясо в своїх трюмах нервозно обговорювало питання, куди ж їх везуть: на Кубу? У В'єтнам?

Поблизу невідомого берега бійцям проголосили:

— Євреї воюють з арабами. Ми будемо на стороні арабів!

Потім на військових автах їх у якихось неутральних уніформах повезли через столицю на фронт. Араби пізнавали «старших братів» і, замість вітати, кидали на них камінням. Всюди висіли карикатури на «дядю Ваню», який однією рукою дає арабові зброю, а другою витягає у нього останне з кишень.

Спочатку їхній ракетний комплекс розташувався за Голанськими висотами, в пустелі. Солдати плакали, зачувши канонаду. Вони не розуміли, пощо їх привезли сюди вмирати...

Потім їх перекинули на підвіз боєприпасів передовим частинам. Ізраїльтяни потайки прилетіли на гелікоптері і влаштували засідку в придорожних горбах. Першими ж несподіваними пострілами вони підпалили передовий і останній бронетранспортери. Солдати заметушилися в пастці під вогнем великокалібрового кулемета. Хтось кричав «мамо!», хтось бився в гістериці. Один офіцер витягнув пістолем і з криком «Вперед за родину!» кинувся назустріч небезпеці. Його тут же прошило кулями. На очах одного з солдатів кулеметна черга скосила його земляка, який загинув заради інтересів московських поневолювачів. В цьому був особливий жах ситуації: насильно змобілізовані і зігнані в купу юнаки з поневолених народів допомагали поневолювати чергову країну і гинули під її кулями. Найстрашніше, що запа-

м'ятав самовидець, був мозок його нещасного земляка, який витікав з протреленої голови мерця...

Колись советські люди співали: «...не нужен мне берег турецкій, і Африка мне не нужна». Тепер ці слова замінено більш абстрактними: «...не нужно мне солнце чужое, чужая земля не нужна». Бо вже настає черга турецького берега і Африки.

Москва поривається до Єрусалиму, перехрестя трьох континентів. Єрусалим лежить на шляху до нафтової Перської затоки, на березі якої — ключ до світового панування.

Дехто з віруючих у таборах тлумачили Іезекіїля, називаючи Москву таємничим Гогом, а Ізраїль — твердиною, біля підніжжя якої він знайде свою могилу.

59. БАНДИТИ В ПОГОНАХ

І от закінчується мій тюремний термін. Зненацька мене смикають з камери.

— За вашу і нашу свободу! — напучують друзі.

Однаке замість етапу мене кинули на декілька днів у камеру... Кроніда Любарського! Навіщо? Ми губилися в здогадах. Тим часом поспішно обмінювалися новинами. Опер Угодін, виявляється, хотів подвійно нажитись. З одного боку, він з моменту надання Кронідові нагороди Швейцарського комітету оборони прав людини цілком припинив його листування; з другого — підсилав до нього людців, які пропонували «з гарантією» доставляти його листи нелегально по 30 рублів за штуку.

А справа неймовірної зустрічі з Кронідом була зовсім проста: чекісти вже готували акцію і сподівалися забрати у мене під час від'їзду кронідівські матеріяли...

Насамперед, переводячи до етапної камери в кінці березня 1976 року, у мене нібито на перевірку забрали всі старі листи, одержані через тюремну цензуру — цілі пачки; листівки, родинні фотографії, куплені в кіоску коверти, папір, поштові

марки. Відбирали книжки, журнали, газети. Незабаром стало ясно, що повертати менти нічого не збираються. Я проголосив голодівку-бойкот. Не звертаючи на це уваги, менти приво-лікли мене, як сніп, разом із речами до свого кабінету на шмон. Відбирали останні клаптики паперу, а потім узялися за одяг. Десь понесли мій бушлат, взаміну кинувши чийсь брудну засмальцьовану куцину. Грошову квитанцію відібра-ли також.

Пізніше, в таборі, я провадив цілу «паперову війну», ви-магаючи, щоб повернули награване. Тюрма надсилала най-різноманітніші відповіді: то виявлялось, що у мене взагалі нічого не брали; то повідомляли, що взяте skonфісковано як антисоветський матеріал; то визнавали, що справді відібрали у мене вирок і обіцяли його повернути. Та ні один офіційний орган не хотів зайнятися цим грабіжницьким хаосом. Аж у «великій зоні» я видер у них свій вирок. Гроші, книжки, родинні фотографії, бушлат, поштове приладдя, листи тощо — так і залишилися в зубах підполковника Угодіна. Влади-мирська мафія була непереможна. Вона жила на правах не-залежної фортеці, куди навіть верхівка не хотіла втруча-тися. Угодін — безбарвний, аморфний дурень з вічно здивованими водяними очицями і нечленоподільною мовою. Від стовпа скоріше доб'єшся путньої відповіді, як від нього.

Я продовжував голодувати, лежачи в етапній камері. Ще під час шмону новий інструктор приказував:

— У євреїв є свято Пурім. Так от, коли Вудку заберуть звідси, у мене буде свій Пурім!

Етап наступив, а я вже ще лежав у голодівці, бо мені ні-чого не збиралось не то повертати, а навіть пояснити, що сталося.

І тоді прийшов час майора Кисельова, квадратного, рубле-ного мордоворота. За його наказом конвой накинувся на мене і поволік до воронка, б'ючи на ходу. Сам Кисельов у цей час з усіх сил виламував мені руки. Побитого, мене шпурнули всередину, і я гримнув на чийсь коліна. Це був кримінальник-рецидивіст з сусідньої етапної камери.

— Ось вона, начальнику, ваша... гуманність! — про-бурчав він із воронка, допомагаючи мені влаштуватися поряд

із собою і притримуючи за плечі, щоб я не впав. Це був українець з Кубані. Мабуть, завдяки йому я без ніяких пригод перебував у товаристві рецидивістів аж до Кірова. Чекісти мали зовсім іншу ціль, але, на щастя, не всі кримінальники однакові. Один із попутників зачитував сусідам цілий філософський трактат про свій життєвий шлях, копію якого він відіслав Суслову в надії на уласкавлення. В перервах між читанням він розповідав паскудно-пікантні історії зі свого життя або закоханим поглядом міряв від голови до п'ят молодого вартівника, що крокував уздовж клітки.

— Який зад! — похитливо умлівав пристаркуватий рецидивіст. — І очі, очі з поволокою . . .

Сусід-кубанець тим часом розповідав мені про одчайдушне життя кримінального Владимира. Багато-хто взагалі не живуть без штирів. Вдираються в камери озвірілі менти — зеки тут же із зброєю наготові. Ті відступають. З прогулянки виганяють через півгодини замість години — знову дістають штирі: рано ще, нікуди не підемо. Закон джунглів.

З Владимирської слідчої тюрми ч. І до нас у воронку потрапив Костя Стогов, який далі їхав з нами. Він у смугастій робі рецидивіста, але зовсім не подібний до злочинця. Смуглявий, чорноволосий, він палкими, але сумними очима і характеристичними губами нагадував Пастернака. Цей простий молодий хлопчина, не зважаючи на тюрму і табір, ніколи не матюкався, був скромним, доброзичливим. Сидів він за якусь любовну історію. Юний Ромео заступився за кохану дівчину, яку хтось збирався згвалтувати, і опинився за це в таборі під Ковровом. У таборі сталося убивство. Опер не зумів знайти винного і вирішив використати тихого Костю як козла відпущення. З поміччю таборових кривосвідків і грубих фальсифікацій слідчого невинного хлопця засудили на довголітній термін. Тепер він »рецидивіст«. Несправедливий вирок ч. 1/430 винесено Кості Стогову в грудні 1975 року. Він відчуває, що життя його перекреслене хрест-навхрест.

Пізніше, в кіровському воронку я розбалакався з іншим молодим хлопцем, якого везли з Архангельської області в »крити« Балашовську тюрму. Він розповідав про повне відродження сталінізму в архангельських таборах, зашифро-

ваних літерами »УГ«. Так, молодого хлопчиська, засудженого за якусь дрібну провину, капітан Пойта напередодні звільнення збив з ніг ударом чобота в живіт і залишив лежати на снігу. Мати приїхала зустріти сина, а їй заявили, що він недавно помер у тюремній лікарні: розрив печінки. Убивця не був покараний. Каліками стають сотні недавно ще здорових людей.

— Це шкідництво! — шепоче білий, кругловидий, блакитноокий сусід.

Атмосфера в архангельських концтаборах така, що начальник управління прямо перед вишикуваними зеками б'є по морді нерозторопного офіцера. Безправні зеки в таких ситуаціях уподібнюються траві, яку взагалі можна топтати як завгодно. Загальна атмосфера Архіпелагу ГУЛаг не може не відбиватися на політичному контингенті.

Так, Абанькін під час голодівки був кинутий у карцер. На четвертий день він спротивився, коли вартовий пробував закрити нари. За це корпусний вивів його на коридор і вибив ключами по ребрах. Лікар зафіксував побої. Одначе мент залишився непокараний, а голодуючого Абанькіна так і тримали в камері при закритих нарах, навіть продовжили термін. Щобільше, карцер побілили, не виводячи в'язня, і він задихався в затхлій вогкості.

Потяг до сталінізму відчувається в усіх верствах імперського суспільства. Своєрідна ностальгія за великим бичем. У Ленінграді большевики кілька років тому демонстрували фільм, де фігурував Сталін. Публіка встала і бурхливо оплескувала його появу. Якась старенька бабуся плакала від зворушення, витираючи краєчками хустки очі. Їхній бог повертається!

60. ЗНОВУ УРАЛ

Назад мене везли вже без крайніх заходів обережності. Залишалися лічені місяці таборового терміну, і большевики не побоювалися втечі. Непокоїло їх інше: вони не розраховували часу моєї владимирської трирічки, і тепер я вертався до табору на коротку ознайомлювальну екскурсію. Їм не хотілося виявляти до мене гостинності. Думати і робити щось розумне їм було ліньки. Залишалось тривіальне рішення. І большевики знову розчинили переді мною двері карцеру. Мене тримали в поодинокому ув'язненні, в найдальшій і найбільш ізольованій камері внутрішньої тюрми.

Почалися посилені провокації Ротенка і Фьодорова. Вони не знали, що саме ще заборонити. Шмонали з «стріптізом» чотири рази на день. Забороняли мати в кишені папір, сірники, олівець. Забороняли залишати хліб і сіль від сніданку до обіду. Знайдену сіль злотно висипали на смітник, а хліб погрожували відібрати. Залишалось тільки розробити правило, скільки разів протягом обіду я мушу підносити ложку до рота. Заборонялось сидати на нари. Заборонялось підходити до дверей або до вікна. Заборонялось, заборонялось... Мене вже нудило і трясло від липких, брудних, нахабних рук, що раз-у-раз нишпорять по моему тілі, хоч і дитині було зрозуміло: шукати в наглухо замкненій камері нічого.

Суть була в тому, щоб винайти зачіпку для перевodu мене з «карантени», на якій мене формально тримали після тюрми, на карцерний режим до кінця терміну. Ізоляція потрібна була на те, щоб я не виніс на волю таборові новини.

Однак, ми знайшли контакт. Замість параші в камерах була тепер примітивна каналізація без сифонного пристрою. Вона була джерелом смороду; звідтам випурхували рої огидних маленьких мушок, але зате крізь ці рури можна було перемовлятися між різними камерами, як телефоном.

Так я запізнався з Ашотом Навасардяном, членом Національної партії Вірменії. Найвідоміший член цієї групи Айрікян. Обидва вже другий раз були арештовані за це. Суть

їхньої ідеї полягала в словах, які з'являлись на мурах ереванських домів: «Геть росіян! Хай живе незалежна Вірменія!»

Після арешту вони проголосили голодівку протесту в Єреванській тюрмі КГБ. Чекісти під приводом штучного відживлення почали застосовувати тортури: стискали язик спеціальними щипцями до нестерпного болю. Язик після цього розпухав, виповнюючи весь рот. Людина довго не могла говорити.

Після суду, на якому підсудні відверто, не криючись, вимагали незалежності, Навасардяна в жовтні 1974 року повезли до уральського концтабору. В столипінському вагоні на Єреванському дворі розігралась моторошна сцена. Всі речі Навасардяна викинули у вікно. Потім у його клітку ввійшов Рузвель Сагатян, начальник конвою і єдиний вірмен в ньому. Без найменшого приводу він ударив Ашота і потім наказав взятися за діло своїм підлеглим. Усі разом вони били Навасардяна довго, по-звірячому, кулаками, ногами. На питання: «За що?» — відповідали: «Щоб знав, що таке советський конвой!» Биття тривало і під час виводу до виходку.

Довгі місяці везли його з Вірменії на Урал етапами разом із кримінальниками. За цей час встигли походити страшні синці на всьому тілі. Спочатку біль був такий, що Ашот припускав переломи ребер. Умови етапів неможливо описати. По Ашотові повзали воші...

У таборі він проголосив страйк, вимагаючи перевести у Вірменії референдум. Тепер за це не вилазив з карцеру. Пізніше я зустрівся з ним віч-на-віч. Це був високий і тонкий вузьколиций брүнет, смагляво-блідий, з великими вогненними очима. Своєю натурою він був святий. Він чудово розумів, що шансів зараз не має ніяких і все ж свідомо приносив себе в жертву. Треба підтримувати власною плоттю вічний вогонь національної ідеї, і тому він добровільно сходить на жертвоне вогнище. Він хоче жити і вмерти, як годиться вірменові. Вірменії, одній з найстаріших загарбаних імперією країн, е чим пишатися. Це вірменський родоначальник переміг біблійного Німрода, першого тирана землі. Вірменія і нині — один з найстійкіших форпостів національного спротиву.

В Ашотіві було багато спільного з Валентином Морозом, який сказав: »Нам потрібні апостоли і мученики!« Сказав — і зробив.

Ашот познайомив мене через руру зі своїм новим сусідом по карцеру, Сергієм Таратухіним. Той у лютому 1976 року заявив в'язням, що з травня попереднього року був сексотом. Насамперед переводився обряд підписання такого паперу:

»Я, Таратухін Сергій Михайлович, згідний співпрацювати з радянським Комітетом Державної Безпеки. Державні секрети, які стануть мені відомими в процесі такої співпраці, зобов'язуюся зберігати в таємниці. В цілях конспірації буду користуватися кличкою »Андрей«.

*Таратухін Сергій Михайлович
(Андрей)«.*

За словами »Андрія« він пішов на це в розвідчих цілях. Таратухін зробив важливі викриття. Виявляється, робота звичайного донощика — тільки найнижчий ступінь у стукацькій ієрархії. Більш упривілейованою вважається участь в чекістських операціях формування *духовної атмосфери* табору, впливання на громадську думку. (Поза межами табору — те саме).

— Треба всяким способом сіяти національну ворожнечу, в першу чергу — антисемітизм, — повчав Таратухіна майор КГБ Черняк. — Треба заводити й підтримувати антисемітські розмови при кожній нагоді. Треба, щоб євреям у зоні жилося якнайгірше!

Ось такою є *офіційна* лінія КГБ, а не особиста примха Черняка. (Проте, сам він також запеклий чорносотенець). Особливо шаленів Черняк у зв'язку з тим, що не може нікого »впровадити« в єврейську групу, і тому нічого не знає про її настрої та наміри.

Іншим завданням було оплюгавлювати кращих політв'язнів зони. В число вибраних чекістами попала вся тодішня єврейська громада 36-го табору (Димшіц, Менделевич, Зесв Залмансон), а також Сверстюк, Гриньків, Навасардян, Ковалев. Проти цієї духовної еліти застосовувано такі методи:

— Навасардян має одержати бандеролю, — казав Таратухінові Черняк, — так от, вручати її буду особисто я! А ти подбай звернути увагу на це зони: не дарма, мовляв, у Навасардяна фіглі-міглі з чекістом!

Але найцікавішим було те, що обидва таборові лікарі — старий кульгавий наркоман Петров з руками, що вічно тряслися, і новий молодий Тітов — виявилися всього-навсього постійними резидентами КГБ.

Хто б подумав таке про задрипаного, висмоктаного кульгавця, який врядагоди видавав мені трохи непридатних уже вітамінів, завжди розсипаючи їх по підлозі. Виявляється, він і його напарник приймали доноси стукачів, давали їм завдання і нагороди, щоб часті виклики безпосередньо до чекіста не впадали в око. Таратухін одержував вісім плиток шоколяди на місяць, додаткові посилки через санчастину, звільнення від роботи або на бажання ліжка в лікарні.

Сам майор Черняк викликав тільки в особливо важливих випадках і квапився якнайскоріше закінчити розмову.

Певна річ, здорових стукачів заради конспірації приходилося розбавляти звичайними хворими, особливо якщо на Заході вже дуже сильно протестували через відсутність лікування.

Очевидно, резиденти в білих халатах — це загальнотаборова норма.

Після звільнення Таратухіна збиралися «спрямувати» до МГУ⁴¹.

Поки я сидів у карцері, прибув новий українець — Михайло Слободян. Він, будучи міліціонером, створив підпільну організацію, яка вивішувала національні прапори і проголошувала ідею незалежності. На суді він сказав:

»Ви можете вбити мене у своїх таборах, але ви ніколи не вб'єте зростаючу боротьбу українського народу за незалежність. Я ненавиджу і завжди ненавидітиму вас за вашу підлість і мстивість«.

Йому дали 11 років таборів плюс три роки заслання. Між іншим, фальшиво обвинуватили у хабарництві. Кривосвідків, що нібито давали йому хабарі, до жадної відповідальності не

41) МГУ — Московский государственный университет.

потягнули, хоч за советськими законами той, що дає хабаря такий же злочинець, як і той, що бере.

З'явився і ще один незнайомець: Ладиженський. Цей повертався після суду над Твердохлібовим, куди його возили з табору як свідка нашого щасливого таборового життя.

Він був там єдиним політзеком серед групи переляканих і готових на все поліцаїв, і він відіграв у справі Твердохлібова досить ганебну роллю. За це зеки піддали його бойкотові. Стаття в «Известиях» про його «подвиги» доконала Ладиженського, і він того ж дня тяжко захворів. Одначе ця легкодуха натура кінець-кінцем набралася мужности і в присутності Ковалева, Навасардяна і Сверстюка офіційно уповноважила мене зробити в його імені ось таку заяву для Заходу:

»Я, Ладиженський, заявляю, що стаття в «Известиях» грубо перекручує факти. Мені в таборі з самого початку створено *особливо пільгові умовини*. Мене, на відміну від інших, ні разу не покарали, навпаки, всіляко заохочували. Робилося це в провокаційних цілях, і тепер «Известия» витлумачують моє особливе положення в таборі як нібито загальне для всіх в'язнів. Це груба брехня«.

Зізнання Ладиженського я почув трохи пізніше, а покищо він безперешкодно пройшов у зону, а я кукував в ізоляторі.

61. ПРОРИВ БЛЪОКАДИ

Так би я й досидів у карцері до переможного кінця, якби не Марш Свободи, зорганізований на початку травня 1976 року в Америці з активною участю Сімаса Кудірки.

Чекісти дуже побоювалися синхронної акції в таборі, а тут ще такий пальний матеріал, як мій безконечний ізолятор. Готувалася масова голодівка політзеків, багато-хто вже склав заяву про це.

І тоді — через місяць після мого прибуття — чекісти роз-

почали переговори з політв'язнями. Вони обіцяли випустити мене з ізолятора за припинення голодівки. І випустили якраз в день Маршу Свободи.

Біля воріт ізолятора на мене чекали наші хлопці. Гарячі обійми. Потім мене знайомили з іншими учасниками мого визволення. Переважно нові, незнайомі обличчя, майже всі — українці.

Після початку зорганізованого спротиву чекісти змінили своє ставлення до політтаборів.

Раніше ці заклади виконували своє безпосереднє призначення: перемелювали людей, зтирали їх навіки. Ці прокажені, якщо й не ломились, то заглушались поза мертвим муром анонімовости, відчуження, мовчанки. Досягалося головну ціль: пустити людину в забуття. Тепер усе змінилось: саме завдяки політтаборам багато невідомих стали відомими. Політтабори заговорили, зазвучали, їхній голос вийшов на світову арену.

І тепер люди не пропадали, а формувались і утверджувались. Тим то ЧК перестала присилати в наші табори збіглих солдатів і всіляких випадкових осіб. Вони потрапляють в якісь інші місця. Навіть вочевидь і безумовно політичних стараються розпорозити по незліченних островах кримінального ГУЛагу, по невідомих засланнях, «командировках» і психушках, не допускаючи «небезпечної» концентрації політичних в одному місці.

З нових в'язнів найяскравішою постаттю був, мабуть, Сверстюк, закинутий сюди черговою хвилиною викорчовування квіту української нації.

Коли він приїхав до табору, йому запропонували ліжко, на якому красувалося мое прізвище. Сам я напередодні відбув до Владимира. Ціла література — смілива, талановита — з'явилася в особі Сверстюка та його друзів за колючим дротом. Сверстюк зовсім не був подібний до зека. Навіть робі своїй він примудрився надати напрочуд м'якого, світлого, цивільного вигляду. Він виглядав серед цього кошмару, як цікавий екскурсант. Ця незвичайна людина вся ніби вирізьблена з шляхетного мармуру, вона світиться зсередини (у Навасардяна це також впадало в очі). Бути поряд із Свер-

стюком, слухати його розумну, тонку, чудову мову було великою приємністю, незалежно від теми.

Дістав він найвищий вимір: сім років таборів плюс п'ять років заслання, разом дванадцять. За що? Ось одно з обвинувачень. Колись, після XXIII з'їзду, Сверстюк виступив на конференції директорів шкіл, присвяченій проблемам естетичного виховання, куди він був офіційно запрошений. Навіть більшість цих перевірених комуністів зустріли оплесками незвичайний виступ молодого людини. Він говорив про те, що естетика — розкіш душі, яка не може знайти собі місце в брудному приміщенні. Очистьмо спочатку від брехні власні душі! Зречімося звички брехати з приводу й без приводу! Сказав він і про ті «замки Броуді», звідки виходять люди в щільно позастібуваних сталінках. Яка вже естетика в такій непровітреній компанії.

Те, що після XXIII з'їзду нагородили оплесками, в світлі наступного, XXIV з'їзду, виглядало вже до такої міри недоречним, що було поставлено Сверстюкові за злочин без урахування «речення давности» і того, що закон не має зворотної сили. В перебігу розгляду «обвинувачень» у судді вив'язалася цікава дискусія з підсудним про форми відчуження в соціалістичному суспільстві.

— Що ж це ми, — раптом скаменувся суддя, — та про це ж можна говорити за чашкою чаю, а не тут!

Ця «чашка чаю» коштувала Сверстюкові дванадцять років...

Був і ще один «свідок» — викладач математики Кам'янецького педінституту Дудар. Цей провокатор КГБ приїхав до Києва, напросився ночувати в мешканні Сверстюка, уклав чернетку доносу (як сам зізнавав на суді) і по довгому часі обвинувачував Сверстюка в тому, що він говорив про арешти на Україні, про русифікацію, про користь релігійного виховання, про те, що Біблія — книга книг... Сторона обвинувачення навіть намагалася приписати Сверстюкові авторство крамольного Шевченкового вірша: «Якби то ти, Богдане п'яний, тепер на Переяслав глянув...»

Коли їх звели на очі, Сверстюк викрив провокатора, заявивши, що ніколи не став би серйозно говорити з такою потворою. Дудар почав зрікатися своїх зізнань. І тоді охо-

ронць закону, прокурор Погорілий, продиктував слідчому зізнання *замість* «свідка»! Робилося це зухвало, в присутності Сверстюка. Прізвища катів були також характерні: слідчий — Чорний, прокурор — Погорілий, суддя — Дишло.

Розправа відбулася. Головне, чого допоминалися кагебісти, це вияснення справи: як же це ми свого часу прогавили, дали розцвісти, недоглянули, недодушили, недорізали! Сива дев'ятдесятилітня селянка, Сверстюкова мати, втратила вже шістьох синів. Їх пожер імперський Молох. Сьомий, останній — наполовину втрачений.

Основне, що вражало Сверстюка на слідстві — це атмосфера демонтажу особовости. До нього, живої людини, всі ставилися вже, як до списаного з рахунку устаткування.

І досі від нього вимагають «каяття» як умови для негайного звільнення.

Приїжджають «авторитетні» делегації зі Львова, запрошують калікуватою, мішаною українською мовою поговорити «по-щирості». Сверстюк російською мовою відмовляється. Бандитська пика висловлює приемне здивовання:

— О, по-російськи?

— Авжеж, з конвоєм я звик говорити по-російськи! — відтрав Сверстюк.

— Але чому ж з конвоєм? Я, правда, співробітник КГБ, але в нашій делегації є і кандидати філософічних наук...

— Значить, конвоїри з філософським ухилом! І вистачає ж у людей совісті приїздити до концтабору для розмов про сутність свободи!

Ще на слідстві Сверстюкові дали зрозуміти, що скоро тільки перейде він у своїй творчості на російську мову — і доля його складеться зовсім інакше. Це — один із проявів *культурного імперіалізму*. В країні це виглядає як перепомпування національних талантів в імперську науку, економіку, культуру, які в рішальній мірі зформовані коштом асимільованих «інородців». Назовні — це масована інвазія на умі і серця, своєрідна артилерійська підготовка, що передує наступові танкових армاد. З одного боку світові пропонується комуністичну ідею загального братерства, з другого — російську культуру, підкріплювану кров'ю не-

вільних донорів. Хоч на щонебудь та клонуть! Не на те, так на інше! І потім голосно протестуватимуть, коли хтось десь спробує спинити російську експансію. Не можуть вони зробити нічого злого! Адже вони такі милі, добрі, приємні! І проти кого взагалі ми озброюємось? Вони тільки й співають, що про мир! Гарно співають, як сирени. Привабливо. Просто очі заплющити хочеться і в млосному захопленні пішки рушати в напрямі до ГУЛагу . . .

Під звуки гармоньки, під миготіння пуантів . . . А там, ди-вишся, ГУЛагові якесь інше ім'ячко дадуть, гарніше, привабливіше, та прапор над ним інший повісять, симпатичний такий, як новенька спідниця модниці. Чого ж ще?

Щодо антисемітизму Сверстюк висловив свою думку: його наявність — наслідок «нечищености». «В Охотному Ряду від часів заснування Росії не чищено. Самої лише благонадійності скільки накопичилось!» — цитував він Салтикова-Щедріна, якого дуже високо цінував. Так от, у багатьох душах також справіку не чищено, і душевні лінощі заважають викресати з себе злежані верстви паскудства. Усі відомі українські політзеки — противники юдофобії. Двом народам-мученикам пора вже спільно підвести ризику під страшною минувиною і повернутися до тих первісних відносин, які склалися в Скіфополі за часів Маккавеїв.

Сверстюка арештували не за діяння. І слідство над думкою не закінчилось. До табору він прибув з чекістською характеристикою: «ідеолог шестидесятників». Майори знають, як на це реагувати. Крім звичайних підслухувань і доносів, Сверстюка цькують незліченними, як комарині укуси, дріб'язковими зачіпками й поглумами. Щоденні виклики «на килим», глумливі машкари капітанів та майорів, що з них деякі приїжджають спеціально з управління таборів.

— У вас чому це газети й журнали на столику лежать? Непорядок!

— А де ж їм бути?

— Як то де? На складі!

— Алеж вони щойно сьогодні прийшли, я ще не встиг їх прочитати.

— От і брали б зі складу по одній для читання, а потім — знову на склад.

— Склад працює в дуже короткий і незручний відтинок часу.

— Це нас не обходить! Ич чого захотів!

— Ви подивіться, товаришу майор, він ще й сперечається! Пора, пора, покарати!

І так день-у-день. Майор Фьодоров вдирався в бараки, вчиняв там справжній погром, особливо проти ненависних йому книжок.

— Заберіть цю х...! — кричав він, шпурляючи на підлогу »Програму КПСС« зі столика одного молодого комуніста. А поки червоно Левіафана безжалісно перетравлює чергову жертву, Париж у захваті оплескує бренькання балалайки.

— Ох, хочеться мені, щоб вони там *промаршували!* — говорить один озлоблений зек.

»Ми всю Америку оденем в галифе!
Закроем все к е матери кафе!
И наш солдат на Статуе Свободы
Напишет: »Мир, освобожденные народы!«

Є в Росії і такий фолклор, який покищо не привозять у Париж . . .

* * *

Коли наші герої визволили закладників Ентеббе, коли советська преса захлиналась прокльонами, табір, ахаючи від здивовання, вимірював на мапі відстань від Ізраїлю до Уганди.

— Сюди не багато далі! Як ваші, не збираються? — жартома питав молодий литовець Пятрас Плумпа, арештований за видавання »Хроніки Католицької Церкви Литви«. Він, зокрема, розповідав, що відносини поміж євреями і литовцями в Литві помітно покращали, ці народи навчилися розуміти один одного.

Плумпу везли з Литви етапами разом із нацькованими кримінальниками, які грабували його, били, душили. В пересильних тюрмах він повідомляв про це начальство, але ніщо не помагало: на наступному етапі його знову з'єднували з тими самими бандитами. Справа вочевидь була підстроена. Від єдиної жінки, яку судили разом з Плумпою, він одержав вістку, що вона за час аналогічного етапу до Мордовії пережила більше, як за все своє життя. Іншого в'язня, спровадженого до кримінального табору, скалічили під час молитви, і він назавжди залишився з перекривленим обличчям.

У таборі Плумпа боровся за повернення йому вкрадених чекістами листівок до релігійних свят. За це його під вигаданим претекстом затягнули до кабінету, роздягли догола, били головою об двері, закували в наручники і, здираючи шкіру з рук, закривавленого, поволікли до карцеру. Справа була на початку червня 1976 року. Табір заворушився. Литовці розповідали найогиднішу історію, як одного разу під приводом «обшуку» менти вертіли у зека в задньому проході палець у спеціальній рукавичці, стараючись викликати гомосексуальну реакцію. В таборових умовах це гірше як убивство. Протести привели до того, що Плумпі видали одну з українських листівок і навіть випустили його в зону.

Познайомився я і з харків'янином Юрієм Дзюбою, який доминався виїзду в Америку з ідеологічних мотивів і був за це арештований, хоч діяв абсолютно легально, через ОВІР.

Юрій Дзюба — віруючий, якийсь час навіть працював в офіційній Церкві, з якої був вигнаний.

Націоналів стараються не випускати, щоб світ не довідався про імперський характер держави.

62. НЕЛЕГКИЙ ІСХОД

По той бік паркану теж було весело. День і ніч ми чули гавкіт німецьких вівчурів і автоматну стрілянину. Знову й знову тупотнява солдатських чобіт, муштра, хвацько-казьонні пісні, »гав-гав-гав!« хорового привіту. Готуються. Чи скоро черговий кидьок? Куди? В Африку? В Європу? В Південну Америку? В Ізраїль?

Доходили до нас і інші вістки, бруд їхнього побуту. Пиятика, хуліганство, розпушта, бійки. Одного мента зарізали на танцюльках. Побилися капітан Рак і прапорщик Тітов.

Майор КГБ Черняк у всього селища позичає гроші і нікому не повертає. Спробуй, витягти у всесильного чекіста! Або спробуй відмовити! Черняк навіть дівчат не соромився обдирати. У племінниці Рака вивудив сорок рублів, а заробляє він, зрозуміло, в кілька разів більше за неї. Отакі поняття про честь у наших благородних виховників.

* * *

Зненацька ми відкрили, що червоні кровопивці мають почуття клясової солідарности до . . . комарів!

Ці маленькі крилаті комуністи кишіли в болотяних випарах, густими хмарами сідали й жалили кожне непокрите місце шкіри. Поліцаї ходили закутані в накомарники. Здалеку вони нагадували бедуїнів. Але скоро тільки ми прикривали шиї хустками до носа, як мент Белов, чорнявий гримасник-кривляка верещав на нас несамовитим голосом, писав рапорти. Довго тягали нас по кабінетах, мурижили⁴² й митарили за цей страхотливий злочин. Яке зухвальство євреїв! Надумалися від комарів шиї прикривати! Заборонено! Покарати! В цьому полягала тактика чекістів: не давати зітхнути, замучувати незліченними, як укуси уральського гнуса, дріб'язковими причіпками, заборонами і домаганнями. Їхній винахідливості не було кінця-краю. У таборі це означається соковитим терміном: *»беспредел«* — безмежжя.

42) Мурижили — не давали спокою.

* * *

Комплекс психічних і фізичних знущань підірвав здоров'я хлопців.

Менделевичеві на моїх очах зробилося зле в той момент, коли уперіщила злива. Сильна гіпертонія. Тяжко переносити перепади повітряного тиснення. У нього кривавились ясна. Обличчя змарніло, випнулися вилиці.

Організм військового літуна Димшіца перетворився на живий барометр, що болісно відчував найменшу зміну погоди. Відкладання солей у суглобах пальців. Болі в шлунку, серці, в усьому тілі. Димшіц сам лікував себе роменом, збираючи його біля болота. Дуже охляв і Зеев Залмансон. Я рвав для хлопців траву, змушуючи їх їсти цю терпку страву, щоб підкріпити хоч трохи.

У таборовому виходку незрідка можна було бачити кров: наслідок хронічного геморою, масової хвороби зеків, яку в таборах ніхто не лікує.

Страждав цим і демократ Ковалев, чи не єдиний росіянин у таборі в той період. У нього також був випад грубої кишки. Лікувати відмовлялись. Тепер є вістки, що справа дійшла до раку...

Ковалев розповідав про цікавий епізод, зв'язаний з його слідством. Якийсь невідомий подзвонив його дружині, сказав, що сидів разом з її чоловіком, що того били менти, що він голодує. Просив дістати для себе самвидав, хотів залишити у неї якийсь таємний пакет... Мета була досить прозора: спровокувати дружину і інших демократів, включаючи академіка Сахарова, на «наклепницькі» заяви про положення Ковалева, інкримінувати його дружині підкинутий пакет, а тоді її ж дальшою долею шантажувати чоловіка, витискуючи з нього потрібні зізнання. КГБ не гребує нічим.

* * *

Познайомився я з конаючим дідусем на прізвище Панютін. Світове Зло і цьому неписьменному селянинові не дало спокою.

Уперше сів він ще за Сталіна. У ранній юності, вихованець дитячого будинку, що спізнав голод, він був скерований на

роботу до пекарні і роздавав хліб голодним, рятуючи їх від смерти. За це його запроторили. Тепер Панютін став «політичним». Ветеран Другої світової війни у неоковирному листі висловив урядові свої заповітні думки: мовляв, коли ми воювали, ви обіцяли дати народові після війни щасливе життя, а тепер замість цього допомагаєте всяким «братам», про свій же народ і про власні обіцянки забули... Панютін тяжко хворіє на шлунок. Цілими днями сидить, скорчившись від болю, майже нічого не їсть. Ледве пересувається. Виснажене тільце, пергаментова шкіра. Його не лікують і не актують. Найпевніше, що винесуть із табору на ношах ногами вперед, щоб став господарем невеличкої ділянки землі, про яку співається в пісні, присвяченій Ленінові: «Ви землю просили — я землю вам дав, а волю на небі знайдете»...

Цю жадану «землю» знаходили в Росії надзвичайно легко всі зряду — від темного дядька до видатного революціонера Беля Куна, організатора «радянської республіки» в Угорщині 1917 року. На очах мого знайомого зека, калмика Адучієва, Беля Кун помер у бараці концтабору Анадир в далекій чукотській тундрі. З голоду там перемерла після війни більше як половина зеків, в тому числі й Беля Кун. Був він за словами Адучієва дуже товариський, відповідав на всі ставлені йому питання. Перед смертю передбачав, що обійми Москви з новонародженим червоним Китаєм недовговічні...

Нам з Йосифом Менделевичем прийшлося вести хитромудру боротьбу за додержування суботи. Ми виконували суботню норму в інші дні, виходили в робочу зону, сідали біля варстатів, але до роботи не бралися. Деталі були вже готові заздалегідь.

— Ми з тобою останні з маранів! — жартував з цього приводу Йосик.

Але й хитра тактика не допомогла. Нас почали карати. Ще за мого перебування в таборі Йосифа позбавили побачення за додержування суботи. Багато років він не бачив рідних. Йосиф писав заяви на ім'я керівників советської делегації на нараді в справі європейської безпеки. Запитував, як пов'язати зобов'язання забезпечити релігійні права з цілковитою заборонаю релігійної практики. Заява попала до прокуратури

РСФСР. Звідтам її переслали до таборового управління з рекомендацією покарати автора. Але замість покарання прийшла уаргументована письмова відповідь. Йосика повідомляли, що «заключний акт» Європейської наради — документ декларативного характеру, а не закон, і додержуватися його не обов'язково.

Молитися вголос заборонено в місцях ув'язнення ще травневим декретом Раднаркому з 1918 року як «релігійну пропаганду». Відповідь закінчувалась погрозовою пересторогою не порушувати більше заборонену тему.

* * *

Одним із найбільш симпатичних в'язнів був мініатюрний зеленоокий хлопчик — Степан Сапеляк. Він народився в селі Росохач Чортківського району на Тернопільщині, навчався в Чорткові. Любив свій народ просто і природньо, як листок любить своє дерево. З дитинства чув пісні про героїчну боротьбу УПА. Офіційних советських пісень народ не визнавав.

У селі була історична могила з похованими в ній ще за середньовіччя козаками, що впали в боях за самостійність краю. Пізніше там ховали героїв боротьби за незалежність наступних епох. Усі власті — австрійська, царська, польська, німецька — руйнували могилу, але народ висипав її знову. Тільки совети довели справу до кінця. Хоч як старалися селяни відновлювати зруйноване, большевики розорювали могилу бульдозерами і не залишали від неї й сліду, розкидавши кістки воронам.

Щоб помститися, молоді хлопці висадили в повітря пам'ятник окупантові, який погрожував сільському народові своїм бетоновим автоматом. У Чорткові в 55-ту річницю проголошення УНР — вони вивісили національні прапори і порозкидали лютючки, перед тим позривавши всюди червоні прапори. Населення з великим піднесенням зустріло цю зміну. На лютючках люди дорисовували тризубці, дописували: «Москалі, забирайтеся геть!»

Декілька літунів з місцевої військової школи попросили

перевести їх назад до Росії, бо — «бандерівці їм погрожують». Одного старенького сторожа допитували, як то біля охоронюваної ним лазні на високій і тонкій сталевій щоглі замість червоного прапора появилася блакитно-жовтий.

— Я, пане, увечері поглянув — бачу ваш прапор. Ну я й пішов собі спати. А ранком прокидаюсь, дивлюся — уже наш прапор!

За це простодушне «наш», «ваш» старенького за малим не посадили.

— Ой, чоловіче! — захлинявся зеленоокий хлопчик, подитячому припадаючи від сміху до мого плеча.

Цьому надивовижу чистому хлопцеві з вродженою внутрішньою культурою в таборі довелося немало пережити.

Його побив офіцер Мелентяй, внаслідок чого спалахнув страйк. Шовіністи пробували його зірвати, називаючи спротив «хохлацько-жидівськими штучками».

Пізніше Сапеляка возили на Україну, де «перевиховували» в КГБ, прополіскували мозок, загрозували побити, «пустити по хвилях». Утримували в жахливих умовах. Вимагали, щоб «признався» перед туристкою-українкою із-за кордону, що він ніякий не політичний, а «хуліган», що ніхто його не бив, і страйку не було, і самого табору теж не було.

— А ми вже віддячимося, — підло підморгували чекісти.

Возили на пляжу, знайомили з дівчатами, пропонували йому ось зараз їхати до свого села, а назавтра написати розкаяння і вже не повертатися до табору.

Сапеляк відмовився виходити з авта.

— А, то ти з крамарями мав діло! — гриміли на нього кагебешники.

— З якими крамарями? — не зрозумів Степан.

— Та з євреями, з цими зрадниками! — і обличчя чекіста викривлювалося від ненависти.

В наслідок промивання мозку в Степана страшенно підвищився кров'яний тиск, але «лікарі» відмовилися лікувати, тільки дивилися на нього мовчки совиними очима.

Небажання «розкаятися» спричинило нові переслідування: щомісяця хлопчину кидали в карцер, а тепер відправляли до Володимира.

У карцері він обертався спиною до чекіста Черняка, і той озвіріло вигукував:

— Висушу так, що каміння в кишені кластимеш, щоб вітром тебе не підхопило!

По три-чотири рази на день Сапеляка в карцері роздягали догола, порпалися в його білизні. Пильність!

— А ви не боїтеся, що я за цей час утечу? — якось поспитав голий Степан у мента, що з головою заліз у його кальсони.

— Ні, я ж крізь ширіньку за тобою стежу, — серйозно відповів ментівський голос з кальсонів.

* * *

На початку липня мене раптом просто з роботи зняли на етап. Ледве встиг попрощатися з друзями. На вахті зустрів Ашота Навасардяна.

Міркуємо, куди це нас. Може, в Пермську тюрму? Після найдокладнішого обшуку весь мій одяг замінюють на новий, зі складу. Бояться виходу інформації. Якби могли, то й тіло видали б нове, і душу. Всі папери до останнього клаптика забирають на перевірку.

У «воронку» верства пороху з палець завгрубшки. Спекота, курява лізе в ніс. Останній раз трясуся по вибоїнах.

Після ночівлі в Пермській тюрмі нас розлучають. Потаємці вдалося провідати, що його везуть до Єревану, а я їду на Україну.

З Пермі мене чомусь перевозять до Казанської тюрми. Глуха трикутня камера без вікон і вентиляції. Менти відкривають кормушку, щоб бодай з коридору проходило затхле повітря. Параша. Умивальниці немає. Вода — на вагу золота. Задушлива спека, ходжу по «п'ятачку» напівголий. Тюрма переповнена. Деякі наглядачі розпитують про політичних, з виrozumінням слухають про боротьбу за національне визволення. Виявляється татарський кольорит.

Ще в 36-му таборі політ'язні так вплинули на одного наглядача-татарина, що він почав потайки передавати в карцер їжу і демонстративно перестав ходити на ментівські політзаняття.

З Казані везуть до Харкова. Всі мої речі відбирають на склад. Ведуть до лазні, але не дають рушника.

— І так обійдешся! Потім видамо!

Добре, що тепер літо...

Етнічну межу України з вагона видно виразно.

Спочатку з-поміж перехняблених, почорнілих рублених »іzb« починають траплятися біленькі хатки. Потім їх стає дедалі більше, довкола зеленіють садки, палісадники, добре доглянуті городчики, акуратні клюмби, квітники. Разом із м'яким »г« в говорі за вікном відчувається якийсь інший дух, пригнічений, але не вбитий.

Під час від'їзду з Харківської тюрми конвой знаходить у моїй валізі єврейський календар, виданий офіційно, з дозволу влади, Московською синагогою. У вагоні інший конвой. Білявий вартовий підозріливо заглядає у мою клітку.

— Ти що, політичний?

— Так.

Він кидає до своїх:

— Обшукати. Добре обшукати!

Календар відбирають.

— А, євреї, всіх їх треба вішати! — з ненавистю кричить конвоїр.

— Гельсінська Деклярація гарантує релігійні права! Брежнев підписався під нею! Поверніть мій календар! Він виданий в ССРСР з дозволу відповідного міністерства, це надруковано на обкладинці, — кажу я.

— А мені плювати на все це! Я маю інструкцію, де надруковано чорним на білому: Вилученню підлягають ножі, гроші й література релігійного характеру. Ось, свіженька! Я додержуюся інструкцій, а не деклярацій. Зрозумів?

Чого ж тут не розуміти. Деклярації — для легковірного Заходу, а інструкції протилежного змісту — для ментів, чекістів та вартових. Кожному своє. Адже ні один з численних віруючих не був звільнений з таборів після Гельсінки. Навіть баптистів, одновірців Картера, так по-справжньому й не легалізовано.

По дорозі до Дніпропетровська від бруду і лежання на голій трусській дерев'яній полиці у мене на голові спухає

якась м'яка гуля. Вона не зникає. До лікаря звертатися боюся — вже краще почекаю на звільнення.

Після виходу з тюрми з'ясувалось, що це атерома, прийшлося робити операцію, вирізувати. Випадок був за давнини, починалося нагноєння.

У Дніпропетровській тюрмі мене кинули в одну камеру з кримінальниками, де цілісінькій день верещало радіо. Голова розколювалась. Листа з попередженням родичів, щоб не їхали зустрічати мене на далекий Урал, взяти відмовились.

Я проголосив голодівку. На третій день голодівки не встав перед ментом, і він ударив за це мене чоботом. Хоча слід від удару зберігався довго, мента не покарали, мою скаргу нікуди не переслали. Це — норма.

Аж на четвертий день мене перевели в подинку із зіпсованою радіоточкою, і я позбувся оглушливого промивання мозку від ранньої зорі до «відбою». Листа теж взяли. Винесення з тюрми на ношах було небажане . . .

А проте небажаним був і мій виїзд. Вороги розуміли, що я бачив і пережив занадто багато. Після виходу з тюрми мені призначено нагляд. Це майже рівнозначне з домашнім арештом, який можна продовжувати без кінця. З вечора до ранку заборонено виходити з дому. Заборонено заходити до кафетерії або ресторану. Заборонено виїжджати з міста. Щодесятий день — являтися до міліції. Така «свобода» чекала на мене після табору.

— Ніхто вас звідси не випустить, викиньте це з голови, — казав мені начальник Павлоградської міліції Петренко.

Мені погрожували судом за «дармоїдство» і одночасно дзвонили на підприємства (звичайно, цивільні, без секретності), приписуючи не приймати на роботу. Треба було колосального тиску зокола і власної рішучості, аж до безтермінової голодівки, щоб стіна дала розколину. Про те, скільки крові коштував кожний крок до Ізраїлю, можна написати окрему книжку. Спочатку навіть документи на виїзд приймати відмовлялись, не хотіли розглядати питання.

* * *

Мені пощастило заізнатися з піднаглядним Віталієм Калиниченком, колишнім політзеком, першим статусником. Калиниченко уперше з власної волі перейшов на статус політв'язня, відмовившись від рабської праці і виконування принизливих вимог режиму. За це він перемандрував через усі круги пекла: від безконечного карцеру до психушки з катувальними сірчаними уколами, що спричиняють нестерпний біль. Тепер він живе під наглядом, а його адреса: Дніпропетровська область, с. Васильківка, вул. Щорса ч. 2. Він хоче емігрувати, але не має навіть виклику. Його переслідують, не дають зітхнути, не хочуть випустити як українця.

В жахливому становищі литовський партизан-двадцятип'ятилітник Пятрас Ковалюкас. Він живе в м. Даугавпілс (Латвія). Його не відпускають до батьків у Польщу, батьків не пускають до нього навіть у гості. Йому забороняють також поселитися в рідній Литві. Це триває вже багато років. Двадцятип'ятилітнього реченця катам замало.

* * *

До мене в гості приїздила Іда Нудель, «мама» в'язнів Сіону. Вона багато в чому допомогла мені виїхати. Іда — «отказниця».

— Чекісти роблять з нас відомих людей, діячів. Якби мене не тримали тут насильно стільки років, то жадна газета аж до моєї смерти про мене й рядка не написала б.

Іда має рацію. Незрідка тепер чекістський молот не кришить, а виковує героїв.

* * *

Коли стало ясно, що втримати мене не вдасться, чекісти підіслали свою людину, одного давнього знайомого. Його цілком було залякати мене, щоб я й по той бік залізної завіси сидів тихо, не рипався. Він погрожував не тільки «довгою рукою», але й розправою над родичами, що залишаються в імперії.

Це пробували зробити з моєю дружиною ще в період слідства. Її тоді за малим не задавила чекістська автомашина;

головорізи нападали на вулиці. Я ж вважаю, що прилюдність, а не мовчання — найкраща зброя проти них.

Їхня людина показала мені клаптик пергаменту з єврейськими письменами. Він — колекціонер, підбрав це в шевській майстерні, де з такого матеріалу робили підметки. Я відразу пізнав у шевському обрізку частину сувою Святої Тори, яку ми цілуємо в синагогах, а спорохнявілі примірники ховаємо в генізах, як людей... На обрізку, в самому центрі, красувалося невимовне Ім'я Боже.

— За такі діла загинув Вавилон, — сказав я йому...

* * *

Нарешті після всіх поневірянь, після пекла Чопського двірця, після двох пересідок на словацьких перонах я перетяв кордон імперських володінь.

Що за країну я покинув?

Її втілення, втілення дряглости і твердолобости режиму, що гние живцем, безграмотний, судячи з його мови, похмурий Брежнев, колишній бригадир на «Дніпрогесі», що прославився як гіркий пияк, матірщинник і хабарник. Його дочка — відома в Москві гуляща дівка.

Рушійний потенціал російського комунізму вичерпався, у нього вже не вірить ніхто, крім дурнів і дітей.

І щоб згуртувати те, що розвалюється, хоча б негативною ідеєю ненависти, в імперії розпалюється антисемітизм. Володарі імперії скріплюють зв'язок круговою порукою спільно проллятої єврейської крові...

Але ніщо вже не може гальванізувати брежневський живий труп. Всебічна криза підточила коріння режиму, а зміна прапора в тоталітарній Росії пов'язана з великими катаклізмами. Зрозуміти їх пружини, їхні глибинні рушійні сили допоможе ця книжка, яка кидає світло в темні безодні сьогоднішніх концтаборів.

— К І Н Е Ц Ь —

З М І С Т

Стор.

ВІД ВИДАВНИЦТВА	5
ПЕРЕДМОВА	7

С Л І Д С Т В О

1. БЕЗВИХІДНІСТЬ	11
2. ВОДИ СТІКСА	13
3. НА ТОМУ СВІТІ	17
4. МОРАЛЬНЕ ПАДІННЯ	20
5. ТИПИ	21
6. ЗАНУРЕННЯ В ТРЮМ	25
7. ПОДИХ РАЮ	28
8. ДЕНЬ У КАМЕРІ	30
9. ЗМІНА СКЛАДУ	34
10. ШАНТАЖ	37
11. ХЛОПЦІ	40
12. ВІДПОЧИНОК	42
13. КОНФОРМІСТ	44
14. РОСІЙСЬКИЙ ОТЕЛЛЬО	47
15. РЯТУЙТЕ ПРОКУРОРА	50
16. ВИКРИТТЯ	53
17. ПЕРШИЙ ЕТАП	57

Т А Б О Р И

18. ПРИЇХАЛИ	63
19. НОВИЙ СВІТ	65
20. САМІ НЕСПОДІВАНКИ	68
21. КАРА СІРІСТЮ	73
22. ІМПЕРІЯ	75
23. ЧУДЕСА МЕДИЦИНИ	79
24. БРАХМАН В БУР-і	82
25. ЄВРЕЇ	89
26. УКРАЇНЦІ	92
27. КАТОРГА	96
28. ЛЕНІНОВА ДУША	99
29. ПАТОЛОГІЇ	103
30. ПРОВОКАЦІЇ	108
31. »НАШІ« ПРИЙШЛИ!	111

32. ПОДІЛЯЙ І ПАНУЙ	116
33. ХРУЩІ	118
34. КІБУЦИ В МОРДОВІЇ	120
35. ЄВРЕЙСЬКО-МАСОНСЬКА ЗМОВА	124
36. ПРЕЗИДЕНТ НІКСОН І МИ	130
37. ВЕЛИКИЙ ЕТАП	138
38. КОРАБЕЛЬ ДУРНІВ	145
39. «СТРІЛЯЙТЕ ЧЕРВОНІХ!»	152
40. ЯК КОМУНІСТ КОМУНІСТОВІ	161
41. - 54° ЦЕЛЬСЯ	166
42. БІЛИЙ ТАРГАН	174

ВЛАДИМИРСЬКА ТЮРМА

43. ДВА МІСЯЦІ В ПООДИНЦІ	183
44. ЗВИЧАЙНИЙ СТИЛЬ	186
45. КАМЕРУ ЗАТОПЛЮЮТЬ ЕКСКРЕМЕНТАМИ	192
46. ТРІЙНЯК	197
47. НАДАРЕМНА РАДІСТЬ	203
48. ШАЛЕНІ ХЛОПЦІ	208
49. ТРУБА В ГОРЛЯНЦІ	212
50. «ПОМЕРТИ Б!»	218
51. ЯША І ЛЮДОЖЕР	223
52. ЛЮДИ З КИТАЮ	230
53. МЕДИЦИНА В ТЮРМІ	239
54. ПСИХОЦИД	243
55. ЧИСТОПІЛЬСЬКИЙ ЦЕНТРАЛ О-О	250
56. БОЖЕСТВЕННА НЕДУГА	255
57. СКИТІЯ—РУСЬ—УКРАЇНА	257
58. ТЮРЕМНІ ІСТОРІЇ	265
59. БАНДИТИ В ПОГОНАХ	271
60. ЗНОВУ УРАЛ	275
61. ПРОРИВ БЛЬОКАДИ	279
62. НЕЛЕГКИЙ ІСХОД	286

